

УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ПОЛТАВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
імені Василя Кричевського

ПОЛТАВЩИНА В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 рр.

Збірник наукових статей

Полтава
«Дивосвіт»
2017

УДК 94(477.53) "1917/1921" (082)
П 52

Редакційна колегія:

Бабенко Л. Л., доктор історичних наук, професор; **Вождаєнко В. В.**, заслужений працівник культури України; **Волошин Ю. В.**, доктор історичних наук, професор; **Киридон А. М.**, доктор історичних наук, професор; **Кондратенко Т. К.**; **Мокляк В. О.**, заслужений працівник культури України (*наук. ред.*); **Нестуля О. О.**, доктор історичних наук, професор; **Супруненко О. Б.**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України (*відп. ред.*); **Титаренко В. П.**, доктор педагогічних наук, професор; **Фасій Г. І.**; **Фесик К. Б.**, заслужений працівник культури України; **Якименко М. А.**, доктор історичних наук, професор.

Рецензенти:

Ластовський В. В., доктор історичних наук, професор;
Титова О. М., доктор філософії з історичних наук, заслужений працівник культури України.

Друкується за рішенням Вченої ради Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, протокол № 8 від 20 грудня 2017 р.

При передруку чи іншому використанні матеріалів збірника, посилання на джерело обов'язкове. Відповідальність за достовірність матеріалів, наведених фактів, правильність цитувань та посилань несуть автори статей.

Полтавщина в Українській революції 1917 – 1921 рр.: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ПКМ імені Василя Кричевського; [ред. кол.: Бабенко Л. Л., Вождаєнко В. В., Мокляк В. О. (наук. ред.), Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін]. — Полтава : Дивосвіт, 2017. — 152 с.: іл. ISBN 978-617-633-206-0

Пропонований увазі читача збірник наукових праць уміщує статті, публікації та матеріали з історії Української революції 1917 – 1921 рр. на Полтавщині й є одним з перших внесків полтавців у відзначення 100-річчя від початку цих доленосних подій.

Для істориків, архівістів, пам'яткоохоронців, працівників музеїв та широкого кола читачів, які цікавляться правдивим висвітленням буремної епохи визвольних змагань українського народу початку ХХ ст.

УДК 94(477.53) "1917/1921" (082)

© Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського, 2017.
© Автори статей і публікацій, 2017.
© ПП «Дивосвіт», 2017.

ISBN 978-617-633-206-0

ПЕРЕДМОВА

Ціле століття відділяє нас від початку Української революції 1917 – 1921 років — закономірного етапу нашої історії, зумовленого втіленням у життя прагнень ряду поколінь українців жити у власній незалежній державі. Ювілей ознаменований прийняттям документів найвищого державного рівня, зокрема, Указу Президента України «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років» від 22 січня 2016 р. за № 17/2016, постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років та вшанування пам'яті її учасників на період до 1921 року» від 26 жовтня 2016 р. № 777-р. Відповідно, в Полтаві з'явилося розпорядження голови Полтавської обласної державної адміністрації від 30 березня 2016 р. № 130 «Про відзначення в області 100-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років», а науковці Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського були залучені, за ініціативою постійної комісії Полтавської обласної ради з питань освіти, науки і культури, до розробки матеріалів, необхідних для прийняття рішення Полтавської обласної ради № 419 від 6 березня 2017 р. «Про увічнення пам'яті поборників державної незалежності України – учасників подій Української революції 1917 – 1921 років». З-поміж низки заходів в контексті виконання цього рішення, цілком закономірно постала необхідність випуску в світ відповідних наукових та краєзнавчих видань. Одним із саме таких і є ця збірка праць та публікацій істориків, архівістів, пам'яткоохоронців і музейників міста Полтави, які долучилися в своєму пошуку до правдивого висвітлення тієї буремної епохи.

У хронологічному плані збірник охоплює події української історії першої чверті ХХ ст., хоча до нього ввійшла характеристика явищ, що відбувалися дещо пізніше — в роки більшовицького та комуністичного терору, а також сучасного етапу розвитку Української незалежної Держави, зокрема, пов'язані з увічненням пам'яті учасників Української революції на теренах сучасної Полтавщини. Тематика вміщених до видання наукових досліджень фактично ж увібрала дещо ширше коло питань — джерелознавчі проблеми з вивчення документів тієї епохи, атрибутивне дослідження музейних колекцій, укладання моніторингових реєстрів пам'яток та історію увічнення конкретних осіб і подій в меморіальних об'єктах на місцях. Отже, в цьому колективно-дослідженні полтавців за тематикою Української революції вияви-

лася ситуативно охопленою вся епоха, пов'язана із визначною історичною подією, а також її віддзеркалення в окремих явищах сучасності.

Збірник відкриває дослідження відомого полтавського історика В. Я. Ревегука про утворення й діяльність Селянських спілок на Полтавщині в часи першої російської революції 1905 – 1907 рр. та Української революції 1917 – 1921 рр. Вважаю, що окрасою видання є наукова публікація спогадів полковника армії УНР Степана Лазуренка (1892 – 1969) про перебування в Полтаві Першого українського козацького імені гетьмана Богдана Хмельницького полку — найбільш боєздатної частини національної Української Армії наприкінці 1917 року. Цю роботу підготував до друку і прокоментував знаний полтавський архівіст Т. П. Пустовіт. Привертає увагу і невелика публікація історика С. М. Капко, присвячена українському письменнику і революціонеру, уродженцю Опішнянської околиці, члену Центральної Ради Андрію Івановичу Заливчому (1893 – 1918).

Часи Української революції в Полтаві супроводжувалися яскравими науково-громадськими і природоохоронними подіями, зокрема, створенням та діяльністю Полтавського товариства любителів природи (1918 – 1919 рр.), на чолі якого став академік, фундатор Української Академії наук В. І. Вернадський (1863 – 1945). Про різносторонні заходи цієї громадської організації розповідать відомі природознавці С. Л. Кигим, В. М. Самородов та Л. В. Чеботарьова.

Частина публікацій присвячена окремим діячам Української революції – отаману народних повстанців на Лубенщині і Миргородщині Д. Ф. Пищалці (1890 – 1929), підготовлена музейником І. В. Тарасу; видатному діячеві кооперативного руху, члену Української Центральної Ради, генеральному секретареві земельних справ в уряді В. К. Винниченка, міністру продовольчих справ Директорії УНР та міністру фінансів Б. М. Мартосу (1879 – 1977), укладена науковцями музею Г. М. Барською і Н. М. Сиволап. Доля рядового українського повстанця загону К. О. Матяша – В. Г. Решетника (1895 – 1960-ті), який потрапив до лещат радянської репресивної «машини» наприкінці 1930-х рр. і планувався до знищення як можливий директор Полтавського музею, подана за розвідкою історика Н. В. Кузьменко. Не могли обійти полтавці й багатогранної постаті полум'яного патріота, громадсько-політичного діяча, письменника, журналіста і художника, просвітянина й очільника Полтавської фельдшерсько-акушерської школи Г. О. Коваленка (1868 – 1937), знищеного сталінськими катами, біографо-історіографічні матеріали про якого впорядкувала музейник-етнограф М. Д. Кондратенко. Перегукується з останньою публікацією дослідження музейників

А. А. Лавріненко та В. А. Яремченка щодо історії діяльності та долі співробітників Полтавської фельдшерської школи у першій третині ХХ ст.

Джерелознавчий блок публікацій збірки містить огляд матеріалів газети «Більшовик» – друкованого органу Полтавського губкому КП(б) У 1920 р. як інформаційного ресурсу з вивчення подій фінального етапу Української революції, підготовлений істориком-музейником О. С. Сулимою за збіркою друкованих видань Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського; опис документів одного з фондів Державного архіву Полтавської області (Ф. Р. – 2173) про денікінський режим на теренах краю, укладений архівістом В. С. Сушком. Стаття про добірку револьверів періоду Української революції зі зброярської колекції у Полтаві підготовлена науковцями музею Т. К. Кондратенко, Н. Г. Кондратенко і Р. В. Прохватилом; публікація сільськогосподарських знарядь початку ХХ ст. здійснена істориком-музейником О. М. Васецькою.

Пам'яткознавчу частину збірника складають огляд об'єктів культурної спадщини періоду Української революції 1917 – 1921 рр. на території кількох районів області знаного історика і джерелознавця, заслуженого працівника культури України В. О. Мокляка, а також стаття про увічнення пам'яті учасників революції на Полтавщині пам'яткознавців А. М. Скирди, О. А. Скирди й О. С. Лимаря.

До видання також долучений текст тематичної екскурсії по залі № 17 Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського «Полтавщина в Українській революції», укладений автором цього розділу експозиції музейником В. В. Клочко.

Сподіваємося, що вміщені в цьому виданні матеріали, наведені факти та відомості будуть корисні широкому загалу читачів, краєзнавців та фахових дослідників доби Української революції 1917 – 1921 рр. у вивченні цього доленосного явища у вітчизняній історії, а також стануть потужним внеском полтавців до відзначення 100-річчя від початку цих подій. Більша частина з оприлюднених друком наукових досліджень публікується вперше.

Олександр Супруненко,
заслужений працівник культури України

СЕЛЯНСЬКІ СПІЛКИ ПОЛТАВЩИНИ

У статті висвітлюється утворення і діяльність Селянських спілок на Полтавщині в період першої Російської революції 1905 – 1907 рр. та Української революції 1917 – 1921 рр.

Ключові слова: Селянська спілка, селянські комітети, більшовицький режим, ревкоми, рада селянських депутатів.

Селянство Полтавщини протягом віків було носієм Української державницької ідеї, генетичної пам'яті нації, матеріальних і духовних цінностей українського народу. Прив'язане до землі, воно свято берегло національну хліборобську культуру, традиції і звичаї свого народу. У той же час полтавські селяни були об'єктом експлуатації чужих народів-загарбників: татар, поляків, московитів. Особливо тяжкі випробування випали на їх долю під владою Московщини (Російської імперії). Ліквідація автономного устрою України, закріпачення селянства і політика тотальної русифікації були спрямовані на ліквідацію національної самобутності полтавських хліборобів. Проте, темне і забите нуждою селянство чинило відчайдушний опір колоніальній політиці царизму, який особливо проявився в часи революційних потрясінь 1905 – 1907 років.

Революційні виступи селян у цей час були стихійними і неорганізованими. Політичні партії, як загальноросійські, так і українські, перебували в зародковому стані, були малочисельними і не могли очолити боротьбу селян за «землю і волю». Відчувалася відсутність єдиного координаційного центру, який представляв би інтереси селянства, мав чітку програму і план дій. Зініціювала створення загальноросійської професійно-класової організації селянства партія соціалістів-революціонерів, яка позиціонувала себе як партія захисників інтересів селянства. З 31 липня по 1 серпня 1905 р. в період революційного піднесення 135 делегатів із 22 губерній Російської імперії в напівлегальних умовах провели в Москві установчий з'їзд «Крест'янського союзу». Щоб не було різночитань, надалі «Крест'янський союз» будемо подавати в перекладі на українську мову – Селянська спілка, тим паче, що більшість документів того часу, які пов'язані з його діяльністю, написані офіційною російською мовою.

Другий з'їзд (депутатська нарада) Селянської спілки пройшов легально 6-го жовтня 1905 р. 187 його делегатів представляли інтереси селянства 27 губерній Російської імперії. Делегати від Полтавщини були присутніми на обох представницьких зібраннях, але їх прізвища, на жаль, авторів цих рядків встановити не вдалося. Прийнята на з'їзді програма діяльності Спілки вимагала скликання Всеросійських Установчих зборів і націоналізації землі, яка мала стати загальнонародним надбанням і передаватися в користування тим, «хто буде обробляти її силами своєї сім'ї без найманої праці». Проте остаточне вирішення аграрного питання відкладалося до скликання законодавчих Установчих зборів. Делегати з'їздів

також поставили селянам першочергові завдання: не купувати і не брати в оренду поміщицькі землі, без згоди Спілки не ставати на роботи в поміщицьких економіях, «приговори» селянських сходів реалізовувати негайно, переобрати посадових осіб селянського самоврядування (волосних старшин, сільських старост, писарів тощо), не давати ніяких свідчень поліції «у справах про землю і свободу народу». Делегати з'їздів також закликали селян у боротьбі за свої права створювати революційні селянські комітети, як структурні підрозділи Всеросійської селянської спілки на місцях [14, арк. 16 – 17].

Значну роль у пропаганді ідеї створення Селянських спілок відіграла прогресивна газета «Полтавщина», яка на початку листопада 1905 р. надрукувала і безкоштовно розповсюдила листівку під назвою «Про утворення Селянської спілки в Полтавській губернії». У ній сільським громадам пропонувалося приступити до організації професійно-класових організацій селянства на програмних засадах Всеросійської Селянської спілки, але з урахуванням національних інтересів українського селянства, провести рівні, прямі та загальні вибори до Державної Думи (царський указ про її створення уже був опублікований 17 жовтня 1905 р.), ліквідувати поділ населення на стани, державні та монастирські землі безкоштовно передати у власність народу, а поміщицькі – на умовах, які будуть визначені Думою, запровадити прогресивний прибутковий податок та ін. Закони для українців мали прийматися його вибраними представниками в особливій регіональній установі – сеймі, склад якої мав бути обраний із жителів тих губерній, де переважно живуть українці [35, с. 35 – 36]. У програмі створення Селянських спілок була відсутня вимога скликання Всеросійських Установчих зборів. Надії на розв'язання аграрного питання покладалися на проголошене царським Маніфестом 17 жовтня 1905 р. зобов'язання скликати законодавчу Державну Думу, хоча закон про вибори до неї ще не був прийнятий.

Ідея створення Селянських спілок була підтримана всіма опозиційними до царського режиму партіями, в т. ч. загальноросійською партією есерів та конституційних демократів (кадетів). Серед керівників більшості місцевих організацій Спілки в Україні, зокрема на Полтавщині, значним впливом користувалися українські соціал-демократи, які намагалися об'єднати українське селянство в загальнонаціональному масштабі з чіткою визначеною автономістською орієнтацією, поєднуючи в такий спосіб соціальні вимоги з національними домаганнями.

Оприлюднення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. сприяло посиленню селянського руху, основним змістом якого залишалося вирішення аграрного питання і створення селянських представницьких органів на місцях – селянських комітетів. Ініціаторами їх організації виступали політичні партії, сільська інтелігенція, насамперед, учителі, працівники земських установ, студенти та інші представники прогресивної української громадськості. Так, студент 2-го курсу Харківського ветеринарного інституту Степан Коломієць, прибувши до своїх батьків у Костянтиноград, з власної ініціативи почав їздити по селах і агітувати селян створювати Селянські спілки та домагатися скликання Установчих зборів і встановлення в Росії демократичної республіки. 18 листопада 1905 р. він виступав у Попівці,

30 листопада – у Верхній Ланній, 17 грудня з Народному домі в Костянтинограді, 30 грудня – в Піщаному, 31 грудня – у Мар'янівці [11, арк. 9].

Агітацію за створення осередків Селянської спілки в Хорольському повіті проводили лікарі земської лікарні Тетяна Вашкевич, Федір Сухов, Степан Немикосов, фельдшер із Худоліївки Сидір Телешко, селяни Максим Троць із Попівки та Григорій Савін і Михайло Ночовний. Останній закликав селян до «чорного переділу» землі насильницькими методами. У Трубайцях під його впливом селяни склали «приговор», який включав такі вимоги: на основі загального, рівного і таємного голосування провести вибори до Всеросійських Установчих зборів, ліквідувати поліцію і земських начальників, передати всю землю без викупу селянам, запровадити безкоштовне навчання дітей у школах і безоплатне здійснення релігійних обрядів [8а, арк. 88]. У Остап'ї багато зусиль до створення осередку Селянської спілки доклали вчителі двокласного державного (міністерського) училища Андрій Букшований і подружжя Ксенія та Федір Григоровичі. Вони влаштували в селі нелегальні зібрання й мітинги, на яких закликали селян не платити податки і не виконувати розпоряджень царської влади. Учитель земської школи із Другої Брусової Заїченської волості Федір Дручевський і селянин Іван Босур агітували селян створювати комітети Селянської спілки не лише в селах Хорольського, але й сусіднього Кременчуцького повітів. Козак Михайло Пархоменко з Хоролу, виступаючи в Шигаках, закликав присутніх вибирати до Державної Думи лише бідних і вимагати передачі всієї землі селянам безоплатно. Члени Селянської спілки із Петрівки Зубівської волості Іван Шаповал, Яким Гальченко, Омелько Сохина та Яків Михайлець у січні 1906 р. влаштували страйк в економії поміщика Г. Гарткевича. Всі вони разом із іншими активістами Селянської спілки невдовзі були заарештовані. У зв'язку з тим, що приміщення поліції уже було переповнене, їх помістили до хорольської тюрми [8а, арк. 93]. У Пирятинському повіті комітети Селянської спілки створювали вчителі земських шкіл Олександр Чепурний із Берлівців, Ольга Чижевська з Богданівки, Ясинський і Білокінь із Сергіївки, Огієнко з Білошапок і Силенко з Березової Рудки.

Ініціаторами створення Селянських спілок виступали й окремі грамотні селяни, які користувалися авторитетом серед односельців. Наприклад, у селі Нова Гребля Золотоніського повіту осередок спілки у складі шести осіб створив Єлисей Євтушенко. Незабаром до нього приєдналося декілька селян із сусіднього села Прохорівки і він зріс до 20 осіб [7, арк. 8]. 26 листопада 1905 р. керівники Ковалівського волосного комітету Селянської спілки (голова – Петро Опрохватов, секретар – Данило Коваль) звернулися до селян Пирятинського повіту із закликом не грабувати і не нищити поміщицькі економії, а писати «приговори» на адресу депутатів Державної Думи, в яких виставляти свої вимоги щодо справедливого вирішення аграрного питання, створювати волосні й сільські комітети Селянської спілки, на яких вибирати делегатів на повітовий селянський з'їзд у Пирятині та на губернський – у Полтаві, а потім уже – на Всеукраїнський селянський з'їзд у Києві. Це звернення було опубліковане на шпальтах газети «Полтавщина» і стало відоме громадськості всієї губернії [14, арк. 40].

У Костянтиноградському повіті організацією Селянських спілок займався дворянин Іван Педанов та його син студент Петербургського університету Федір. Виступаючи по селах на численних мітингах, вони закликали «до непокори владі і повалення існуючого в Росії суспільного ладу». Один із таких мітингів відбувся 7 листопада 1905 р. в Нехворощі. На ньому були присутні кілька тисяч селян, навіть із сусідніх сіл та хуторів. Крім батька і сина Педанових, з антиурядовими закликами виступав місцевий селянин Федір Шейко, єврей Мордухай Єраславський та ін. Земського начальника, який з'явився на зібрання, щоб вгамувати пристрасті, селяни слухати не захотіли.

Як видно із поліцейських донесень, усі виступаючі агітували селян записуватися до «злочинного товариства, яке називає себе Селянською спілкою». У прийнятому на мітингу «приговорі» говорилося: «Ми закликаємо все селянство в одну велику Селянську спілку і не слухати безчестних людей, які закликають до грабежів і насильства, бо не хочемо нікому обиди, але нехай і нас не чіпають і не перешкоджають користуватися свободою слова, совісті і зборів».

Селяни не покладали великих надій на Державну Думу, від якої нічого хорошого не доводиться чекати, позаяк більшість у ній становитимуть поміщики і багатії, а вимагали скликання Всеросійських Установчих зборів, які мали відбутися на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування. Традиційною для селян була вимога передачі землі у власність народу, запровадження єдиного прогресивного податку на прибуток, безоплатного навчання селянських дітей і ліквідації церковно-приходських шкіл, у яких дітей лише калічать морально, а іноді й фізично, та відкрити для сільських дітей доступ до середніх і вищих шкіл. Жителі Нехворощі також вимагали розв'язання національного питання: надати широку автономію Україні, тому що «свої місцеві особливості і місцеві потреби ми краще знаємо». Під «приговором» підписалося (поставили хрестики) 1189 неграмотних селян і декілька сот грамотних. 22 лютого 1906 р. Івана Педанова заарештували жандарми, але вже 7 березня цього ж року звільнили під заставу у 1950 крб. Не чекаючи арешту, його син Федір виїхав за кордон [9, арк. 15 – 30].

Як бачимо, крім загальноселянських вимог у всеросійському масштабі, селянство Полтавщини ставило і свої місцеві, виходячи з національних особливостей краю. Зміст селянських «приговорів» свідчить, що власні нагальні потреби вони намагалися розв'язати у правовому полі у відповідності з проголошеними царським Маніфестом 17 жовтня свободами і не підтримували екстремістських закликів крайніх лівих партій, які закликали до грабежів і насильства.

У тяжкому матеріальному становищі перебували селяни Великої Буримки Золотоніського повіту. З усіх сторін їх оточували землі російських поміщиків: княгині Кантакузен та графині Сперанської. Останній належало 17 тисяч десятин. Як і більшість інших поміщиків, самостійного господарства вона майже не вела, бо то зайвий клопіт, а здавала великими масивами землі орендарям. Ті – у свою чергу, подрібнювали їх і невеликими ділянками здавали в суборенду селянам, маючи на цьому чималий зиск.

Плата за десятину орендованої землі становила 13 – 18 крб. на рік. Після утворення у Великій Буримці комітету Селянської спілки селяни переобрали волосного старшину, який був ставлеником поміщиків, і висунали вимогу платити поденщикам не 25 копійок у день, як було раніше, а по карбованцю. Позаяк роботи в поміщицьких економіях усім селянам не вистачало, у відповідності з рішенням Селянської спілки, на неї, згідно з графіком, ходили по черзі. Частину свого заробітку наймити відраховували до каси Спілки, створюючи у такий спосіб страховий фонд для допомоги найбільш нужденним.

Із утворенням комітету Селянської спілки у Великій Буримці припинилися п'янство і крадіжки. Більше того, коли в поміщицькій економії покрали сіно, селяни з хутора Ляшівка самі спіймали злодіїв і відвели до Великої Буримки, де комітет Селянської спілки оштрафував кожного по 10 карбованців. Коли ж поліція заарештувала голову Селянської спілки Лісовського, селяни оголосили страйк і зняли поденщиків із робіт у поміщицьких економіях [30, с. 14].

У Роменському повіті одним із організаторів Селянських спілок був член РУП, а потім УСДРП, студент Київського університету Аркадій Барбар. Із антиурядовими промовами він виступав у багатьох селах свого повіту, в т. ч. і в приміщенні початкової школи в селі Попівці. Послухати його приходили селяни з Бобрицької і Перекопівської волостей та з хуторів Гадяцького повіту, які межували з Роменським. Після виступу А. Барбара з критикою царського Маніфесту 17 жовтня селяни підняли його на руки і кричали «Ура». Найближчими помічниками А. Барбара були селяни Степан Городецький, Петро Побиращенко та Андрій Богдан із хутора Осняги, брати Степан і Хома з Попівки. Саме під їх впливом у навколишніх селах були створені осередки Селянської спілки та обрано з числа спілчан новий склад волосного суду, головою якого став Степан Городецький.

На своїх зібраннях спілчани обговорювали державний устрій і політичне життя в Росії, однозначно засуджували царське самодержавство, читали і коментували прогресивні газети і складали «приговори» із своїми вимогами на адресу Державної Думи. У них селяни вимагали відібрати землю у поміщиків та великих орендарів і передати її за невелику плату до рук тих, хто на ній працює, тобто. провести справедливий з їх точки зору перерозподіл землі. Щоб ліквідувати грабіжницьку суборенду, площа орендованої землі на одну сім'ю не мала перевищувати 10 десятин. Встановлювалася і фіксована плата за оренду землі, в залежності від її родючості. Наприклад, для Попівки – 8 крб. за десятину, а для хутора Шкарупине – 6 крб. Спілчани встановили також оплату праці наймитам: 50 копійок у день взимку і 3 карбованці – влітку під час жнив, коли робочий день був ненормованим. Щоб забезпечити роботою в поміщицьких економіях жителів своїх сіл і хуторів, спілчани постановили не допускати до роботи наймитів із сусідніх населених пунктів. У цьому проявилася їх вузько місечкова обмеженість [10, арк. 5 – 6].

У листопаді 1905 р. у Кобеляцькому повіті одночасно виникли дві громадських селянських організації, які жандарми кваліфікували як «таємні товариства», хоча утворилися вони цілком легально, у відповідності з да-

рованими царем політичними свободами: виконавчий комітет Селянської спілки в Кобеляках, який позиціонував себе як повітовий, і Хорошківський волосний. Їх організаторами була сільська інтелігенція, вчителі, дрібні чиновники земських установ і частково селяни. На мітингах і сільських сходах вони пропагували прийняті «Всеросійським Крестьянским союзом» документи, агітували за створення окремо від «союзу» української професійно-класової організації селянства і закликали селян вступати до неї, також вимагали передачі всієї землі у власність народу і скликання замість Державної Думи Всеросійських Установчих зборів. Агітатори закликали селян не визнавати призначене над ними царською владою «начальство», не сплачувати до вирішення у всеросійському масштабі земельного питання податків, не посилати своїх синів до царського війська тощо, з ініціативи активістів Селянської спілки склалися «приговори» з вимогами до влади, які підписували всі присутні на вселюдних зібраннях та вибиралися селянські комітети – справжні органи селянського самоврядування у складі трьох осіб; голови, секретаря (писаря) і казначая.

Виконавчий (селянський) комітет Селянської спілки в Кобеляках утворився з ініціативи козака, каретника за фахом Григорія Струця, за сприяння студентів Київського університету Сергія Фесенка та катеринославського вищого гірничого училища Миколи Галушки, які часто відвідували своїх батьків у Кобеляках. До складу селянського комітету ввійшли дворянки сестри Єлизавета і Марія Олексенки, учитель Буняківської земської школи Дмитро Маляр (Маляров) та його брат Олексій, козаки Андрій Бреус, Тимофій Гурський, Никифор Попруга, брати Іван і Митрофан Бутенки, рядовий російської армії Павло Облап та ін.

Секретарем селянського комітету було обрано Івана Бутенка, а казначеем – Андрія Бреуса. Члени комітету на свої засідання збиралися у приватних помешканнях Струця, Маляра, Олексенків та в приміщенні громадської бібліотеки і проводили їх цілком легально. На засідання комітету запрошувалися також селяни з приміських сіл. Проходили засідання надзвичайно бурхливо. На них лунали заклики до збройного протистояння владі, за прикладом Великих Сорочинців Миргородського повіту, якщо вона спробує вчинити насильство над селянами. З метою підтримання правопорядку під час мітингів і зібрань, боротьби з можливими провокаціями чорносотенців і недопущення єврейських погромів Кобеляцький селянський комітет Спілки створив народну міліцію у кількості 36 чоловік. Комітет просив у єврейської громади (кагалу) у місті грошей для придбання для міліції зброї, але вона відмовила [13, арк. 15].

Перший багатолюдний мітинг у Кобеляках відбувся 27 листопада 1905 р. на майдані перед собором. Незважаючи на мороз і сніг, він тривав кілька годин. Вимоги членів селянського комітету («ораторів»), які виступали на ньому, були радикальними: не сплачувати податків, не довіряти царському Маніфесту 17 жовтня, негайно скликати Всеросійські Установчі збори та ін. Повітового справника, який намагався перешкодити народному зібранню, присутні не захотіли слухати і прогнали з майдану [13, арк. 24].

Хорошківська волосна Селянська спілка виникла з ініціативи лікаря місцевої земської лікарні Анни Маркіянівни Волкович. Біографічних свідчень про неї майже не збереглося. Із документів слідства відомо лише, що народилася вона в 1876 р. в Козельщинському повіті Чернігівської губернії. За соціальним становищем – спадкова дворянка. Найближчими помічниками А. Волкович були звільнений за революційну діяльність робітник Полтавських залізничних майстерень Кирило Стешенко, працівники Хорошківської земської лікарні фельдшер Позя Гуревич і акушерка, дочка священика Анастасія Міщенко, вчителі Михнівської початкової земської школи Ксенія Михайловська і Лідія Червоненко та Піщанської земської школи Степан Лимар і Йосип Сапітий. Активну участь у роботі Селянської спілки брала також учителька, уродженка Борзнянського повіту Чернігівської губернії Олександра Гафман та студент Томського технологічного інституту Борис Бровко.

Предметом постійних обговорень і дискусій на селянських зібраннях у Хорішках та навколишніх селах був царський Маніфест 17 жовтня 1905 р. Члени ініціативної групи по створенню комітету Селянської спілки бесіди з селянами спочатку проводили по приватних приміщеннях, а коли ця ідея вже набула розголосу, вони не могли вмістити всіх бажаючих. Тоді сільська інтелігенція вирішила відбудувати силами громади нежиле приміщення і перетворити його на своєрідний Народний дім. Селяни власним коштом відремонтували піч для опалення, засклили вікна та позносили столи і стільці. У такий спосіб приміщення було підготовлене для зібрань у холодну зимову пору.

Бажаючих взяти участь у обговоренні революційних подій в Росії виявилось так багато, що зібрання перетворювалися на мітинги і їх доводилося переносити на вулицю. Кожного разу на імprovізовані мітинги збиралися по 200 – 300 селян із Горішок, Голтви, Юрків та інших навколишніх сіл і хуторів. Усі селяни підтримували програмні вимоги «Всеросійського крест'янського союзу», але виступали за необхідність створення своєї національної Української селянської спілки.

У листопаді 1905 р. А. Волкович звернулася до голови Кобеляцької повітової земської управи з проханням відкрити в Хорішках громадську бібліотеку, а коли їй у цьому було відмовлено, заявила, що створить її власним коштом. Із цією метою А. Волкович закупила доступні для селянського розуміння книги, передплатила декілька прогресивних газет, які російською мовою виходили в Україні, і почала влаштувати у приміщенні бібліотеки колективні читання, позаяк більшість селян були неграмотними. Голосні читання вона поєднувала з агітацією вступати до Селянської спілки, захистити свої професійні та станові інтереси і боротися разом за кращу долю.

Активна громадська діяльність А. Волкович та її спілників не залишилася поза увагою царської влади. За розпорядженням Кобеляцького повітового справника для наведення «порядку» до Хорішок було послано 25 стражників (поліцаїв), але селяни влаштували їм бойкот: відмовлялися надати квартири для постойів, продавати харчі і фураж для коней. Батькам, чії сини служили в поліції, нестало життя в селі від постійних нарікань

односельців. Із ними перестали вітатися на вулицях і, навіть, не дозволяли брати воду із громадських криниць. У результаті бойкоту кілька поліцейських змушені були залишити службу [13, арк. 112].

У кінці листопада 1905 р. А. Волкович написала «резолуцію» (програму) Хорошківської волосної Селянської спілки, яка містила сім пунктів і базувалася на програмних засадах «Всеросійського крест'янського союзу», і, крім суто економічних та соціальних вимог, вона містила і політичні: скликання законодавчих Всеросійських Установчих зборів, передача поміщицьких, державних та удільних земель селянам без викупу, знищення поділу суспільства на стани, створення народної міліції тощо. Під час обговорення «резолуції» до неї було внесено кілька суттєвих доповнень і уточнень. Зокрема, на пропозицію Позі Гуревич «резолуція» була доповнена вимогою: «Закони для місцевого населення мають прийматися його представниками в особливій місцевій установі – сеймі, утвореному для всіх тих губерній, де проживає українське населення» [8, арк. 59]. Таким чином політичні і соціальні вимоги українського селянства поєднувалися з національними – створенням автономного представницького органу влади.

28 листопада 1905 р. з ініціативи А. Волкович у Кобеляках була скликана «аграрна нарада» із залученням представників від волосних громад, на якій була прийнята розроблена Хорошківською ініціативною групою програма створення і діяльності місцевих осередків Селянської спілки в повіті. Учасники наради одноставно вирішили створити їх у кожній волості Кобеляцького повіту, також затвердили статут селянських комітетів та єдину тактику боротьби за права українського селянства. На другий день учасники «аграрної наради» на чолі з представниками Хорошківської волосної Спілки з'явилися на зібрання гласних (депутатів) Кобеляцького повітового земства і перетворили його на мітинг. Вони вимагали схвалення органом місцевого самоврядування прийнятих на «аграрній нараді» політичних вимог, у т. ч. скликання замість Державної Думи Всеросійських Установчих зборів.

Робота повітового земства була зірвана. Місцева влада в особі повітового справника розцінила це як посягання на устої російського самодержавства в окремо взятому повіті України і відповідно зреагувала, 30 листопада поліція заарештувала найбільш активних членів Селянської спілки: сестер Єлизавету і Марію Олексієнку, Дмитра Мальяра, Кирила Стешенка, Рувіма Витліна та ін. Арешт активістів Селянської спілки, які користувалися незаперечним авторитетом серед селян, викликав хвилю обурення серед них. Біля поліцейського управління в Кобеляках зібрався п'ятитисячний натовп селян під керівництвом Никифора Попруги. Протягом 30 листопада вони вимагали негайного звільнення заарештованих. Н. Попруга умовляв присутніх не розходитися до повного їх звільнення. Анастасія Бобрук, Сергій Бондаренко, Сергій Гречкосій і Василь Онищенко приводили з базару все нові і нові групи людей. Загін кінно-поліцейської варти намагався силою розігнати натовп, але селяни зустріли його камінням і дрючками.

У результаті сутичок двох стражників було побито, а поліцейському уряднику розбили обличчя. Відтіснивши стражу, обурені селяни надвечір

30 листопада увірвалися до двору поліцейського управління. Щоб не допустити кровопролиття, повітовий справник був змушений віддати наказ звільнити заарештованих [28, с. 728 – 729]. Після цього революційний рух в Кобеляцькому повіті почав розвиватися з наростаючою швидкістю. Місцева влада виявилася паралізованою у своїх діях і на неї мало хто зважав.

У документах слідчої справи Анни Волкович не зафіксовано існування єдиного керівного органу Селянської спілки в Кобеляцькому повіті. Безумовно одне: керівники Кобеляцької і Хорошківської Спілок координували свої дії і працювали спільно над згуртуванням селян у професійно-класову організацію. З їх ініціативи у села Кобеляцького і сусідніх із ним повітів виїзджали численні «оратори» (так представники царської влади називали агітаторів-активістів Селянської спілки). Вони організували масові зібрання селян, на яких закликали присутніх записуватися до Селянської спілки та створювати її осередки на місцях, організувати невідконтрольній владі селянські комітети, захоплювати і ділити «по справедливості» поміщицькі землі, не сплачувати податків та ін.

Разом із Анастасією Міщенко А. Волкович виїжджала в села Шамраївку, Піщане та Куликівку, де організувала масові зібрання селян. Такий багатолюдний мітинг був у Буняківці. Крім А. Волкович, на ньому виступали Павло Облац і Дмитро Маляр. Натовп селян відтіснив поліцейську варту та урядовника, які намагалися перешкодити проведенню мітинга, а потім взагалі вигнав поліцію із села. У Соکیلці Кобеляцького повіту програмні документи Селянської спілки поширювали молоді вчительки земської школи Марія Бондарева і Меланія Яковенко. Результатом їх діяльності, зазначалося в поліцейських рапортах, були «значні хвилювання» серед селян [12, арк. 16]. 7 грудня 1905 р. А. Волкович збрала багатолюдний мітинг у Хорішках. Під впливом її запальної промови селяни прогнали поліцію та паралізували роботу волосного правління. Те ж саме було вчинено і в селах Куликівської волості.

Учителі Піщанської земської школи Степан Лимарь і Йосип Сапійтий неодноразово виступали на мітингах у селах Куликівської волості та у Михнівці, закликаючи до повалення російського самодержавства, непокорі царській владі і боротьбі за автономію України. 12 грудня Дмитро Маляр і Павло Облац влаштували масове зібрання селян у Верхній Мануйлівці Кременчуцького повіту, а Панас (Апанасій) Бобрук разом із Павлом Облапом двічі протягом грудня 1905 р. відвідали Сухорабівку Хорольського повіту, де агітували селян вступати до Української Селянської спілки. 12 і 17 грудня багатолюдні мітинги відбулися у Комарівці Чорбівської волості. Під впливом революційної агітації кобеляцьких «ораторів» жителі містечка Голтви вирішили всією громадою записатися до Селянської спілки. Від їх імені про такий намір А. Волкович повідомила місцева поміщиця Наталія Остроградська.

Багатолюдні селянські зібрання, на кожному з яких були присутні по кілька тисяч чоловік, відбулися 4, 18, 23 і 24 грудня в Кобеляках. Згідно повідомлень поліції, мітинги під впливом активістів Селянської спілки проходили під червоними прапорами і транспарантами з написами «Селянська спілка», «Земля і воля» та «Хай живуть Установчі збори». У прир-

нятих на мітингах резолюціях переважали політичні вимоги: ліквідація царського самодержавства і негайне скликання Всеросійських установчих зборів. Посилення політичної активності селянства у період найвищого піднесення революції у кінці 1905 р. супроводжувалося суттичками селян із поліцією та іншими представниками царської влади на місцях. У Сокільці і Царичанці селяни самочинно змінили склад волосних правліль, а в Маячці відбулося «насильство натовпу над владою».

Кожне з волелюбних зібрань закінчувалося прийняттям селянських «приговорів» (наказів), які в основному відповідали прийнятій на з'їздах «Всеросійського Крестьянского союза» програмі діяльності на найближчу перспективу, але селяни Кобеляцького повіту вносили до неї і свої доповнення та уточнення, які впливали з національних особливостей українського села. Для того, щоб звести їх воедино, керівництво Селянських спілок 27 грудня скликало в Кобеляках нараду уповноважених від сільських громад Кобеляцького та суміжних із ним волостей інших повітів Шамраївської, Піщанської, Миколаївської, Григорівської, Попівської, Михнівської, Решетилівської та ін. Нарада проходила в присутності сотень селян, які зібралися на мітинг. Після тривалої дискусії делегати висунули єдині вимоги політичного змісту: негайне скликання Всеросійських Установчих зборів, ліквідація приватної власності на землю, створення відповідального перед народом уряду, заміна регулярного війська народним ополченням та ін. У зв'язку з тим, що Російська православна церква була частиною царського апарату влади, а священники у своїх проповідях засуджували революційні виступи і підтримували чорносотенців, селяни вимагали виборності священнослужителів із тим, щоб «попи служили Богові, а не поліції». Ці вимоги були опубліковані у першому й єдиному номері україномовної кобеляцької газети «Земля», яка вийшла друком 27 грудня 1905 р. Її редакторами були Сергій Фесенко і Григорій Струць. На жаль, авторів віднайти її не вдалося. Можливо, вона і не збереглася.

Масово-агітаційна робота, яку проводили активісти Кобеляцького і Хорошківського комітетів Селянської спілки щодо створення професійно-класової організації українського селянства, дала відчутні наслідки. У багатьох селах Кобеляцького та сусідніх з ним повітів виникли селянські комітети Спілки з фіксованими членами їх учасників. На противагу волосним управам, вони стали справжніми органами селянського самоврядування. У неопублікованих «записках», що зберігаються у фондах Державного архіву Полтавської області, А. Волкович вказувала, що селянські комітети були створені в Куликівській, Маячківській, Новосанжарській і Бреусівській волостях, а загальна кількість членів Селянських спілок становила близько чотирьох тисяч чоловік. Проте незрозуміло, чи в це число включені всі селяни Кобеляцького повіту, чи лише тих сіл, які перебували у сфері діяльності Хорошківського комітету Селянської спілки [13, арк. 29]. Безумовно одне – це була масова селянська організація, яка в перспективі за сприятливих умов могла перетворитися на селянську політичну партію. Кобеляцькі комітети Селянської спілки особливу увагу звертали на роботу серед найбільш злидненої частини селянства – наймитів та поденщиків. Із цією метою вони не рекомендували сільській бід-

ноті найматися на роботу до поміщицьких економіяй узимку, а дочекатися весни, коли в гарячу пору польових робіт оплата праці буде вищою. А, щоб біднота змогла протриматися до весни, селянські комітети вирішили надавати найбільш нужденним матеріальну допомогу з коштів Селянської спілки, які склалися з членських внесків – 5 копійок на рік. Одночасно лідери селянської організації висунули вимогу: ніхто не має права найматися на роботу в поміщицьких економіях без згоди комітетів Селянської спілки. Вони ж встановили і єдині норми оплати праці – один карбованець у день дорослому наймитові і 80 копійок жінкам та підліткам. 31 грудня 1905 р. Хорошківський комітет Спілки організував страйк протесту в економії місцевого поміщика М. К. Погорілка, який відмовився дотримуватися встановлених комітетом умов оплати праці [13, арк. 113].

У діяльності селянських комітетів Спілки вирішення аграрного питання тісно перепліталось з вимогою захисту національних прав українського народу. Тому боротьба за створення професійно-класової організації українського селянства набувала національних форм – скликання Всеукраїнського селянського з'їзду. Його підготовкою займався створений 11 листопада 1905 р. організаційний комітет, до складу якого входили В. Козловський, С. Тимошенко, К. Дохлич, П. Справхата, Д. Дорошенко та ін. Комітет визначив норми представництва і регіони, які мали право надіслати своїх делегатів на з'їзд до Києва. Кожна волость мала надсилати лише одного делегата. Крім українських губерній право представництва мали також Кубань. Із Дону, Таврії, Курщини, Вороніжчини, Холмщини й Бесарабії своїх представників на з'їзд могли делегувати лише ті волості, які «заходять пристати до України». Право надсилати делегатів одержали також губернські і повітові комітети «Всероссийского крестьянского союза» та всі політичні партії, що «борються на Україні за інтереси селянства».

Організаційний комітет напрацював проект програми Української Селянської спілки, яка передбачала розв'язання аграрного питання на користь селянства, вимагала надання автономії Україні, скликання законодавчої Української Народної Ради (сейму), введення української мови в урядових установах, судочинстві, навчальних закладах тощо. Отже, програма Української Селянської спілки базувалася на програмних засадах «Всероссийского крестьянского союза», але пов'язувала вирішення аграрного питання із здобуттям автономії Україною у складі демократичної Російської держави [33, с. 89].

Всеукраїнський Селянський з'їзд мав розпочати роботу 5 січня 1906 р. в Києві. Повідомлення Організаційного комітету з цього приводу було опубліковане в додатку до третього числа лубенської газети «Хлібороб» і надруковане в типографії Іцковича в Лубнах окремою листівкою, яка мала назву «Київський комітет організації Українського Селянського з'їзду», та розіслане по селах Полтавщини. Від селян Кобеляцького повіту на з'їзд були делеговані Дмитро Маляр і Кирило Стешенко. Щоб оплатити їм дорогу до Києва, селяни зібрали з-поміж себе необхідну суму грошей, але їх поїздка і сам з'їзд не відбулися у зв'язку з проведеними арештами.

За наказом Полтавського губернатора Олексу Маляра було звільнено з роботи у Кобеляцькому повітовому земстві, де він працював дрібним

чиновником. Позаяк у Кобеляках О. Маляр знайти роботи вже не міг, то поїхав до Києва, але по дорозі був заарештований і подальша його доля невідома. Учителя Дмитра Маляра заарештували в Буняківці, де він мешкав разом зі старою матір'ю, і вона залишилася без свого годувальника.

Лідери Кобеляцької Селянської спілки вважали себе позапартійними, їх причетність до політичних партій під час слідства не була доведена. Проте достеменно відомо, що член виконавчого комітету Селянської спілки в Кобеляках Олекса Мадяр протягом 1901 – 1903 рр. входив до складу місцевої «вільної громади» Революційної Української партії (РУП), яка пропагувала ідеї української державності серед селян. Безумовно (і це визнають всі дослідники даної проблеми), вся діяльність Селянських спілок України перебувала під ідейним впливом загальноросійської партії соціалістів-революціонерів, Революційної Української партії та її наступниці Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП).

Під час арешту поліція виявила у А. Волкович 20 найменувань прокламацій різних революційних політичних партій і вісім брошур на «малоруском нареччї» під назвою «Чого нам треба домогатися» (авторство їх невідоме), в яких були викладені програмні засади УСДРП: ліквідація самодержавства і встановлення парламентської республіки в Росії, автономія України, націоналізація землі і розподіл її «по справедливості» між селянами, відмова від насильницьких методів боротьби та ін. [13, арк. 16 – 17].

Загальноновизнаним лідером селян Лохвицького повіту був гласний (депутат) повітового земства Іван Бедро – виходець із заможних селян-козаків. Він мав середню агрономічну освіту, стажувався за кордоном, де познайомився з новітніми досягненнями європейської сільськогосподарської науки. Поділяв політичну програму російської партії есерів, але був противником радикальних методів боротьби – погромів і грабежів. Навпаки, дотримувався методів пасивного опору царській владі. Будучи людиною демократичних переконань, виступав проти російського царського самодержавства, активно працював над створенням осередків Української Селянської спілки на Лохвиччині.

13 грудня 1905 р. І. Бедро заарештувала поліція і потайки відправила до полтавської тюрми. Того ж дня його дружина Марія Григорівна телефоном повідомила про це волосне правління і вже наступного дня до Лохвиці з'явилося кілька тисяч селян на чолі з членами повітової земської управи Василем Воротилом, Слюзом, Приймаком та ін. Розлючені селяни схопили повітового справника (начальника поліції) та його помічника і почали роззброювати поліцію. У цей час підоспіли козаки і спробували негайками розігнати натовп, що частково і вдалося, але гурт селян у кількості близько 150 чоловік зустрів їх дрючками і камінням. У відповідь козаки почали стріляти з гвинтівок, в результаті чого було вбито чотирьох селян і двох місцевих робітників, похорон яких перетворився на багатотисячний мітинг протесту, на якому лунали заклики до зброї і непокори царській владі. Переляканий полтавський губернатор князь Урусов змушений був 16 грудня 1905 р. звільнити І. Бедро з ув'язнення. Жителі Лохвиці влаштували йому урочисту зустріч.

Наступного дня в селі Лука відбувся установчий з'їзд повітової Селянської спілки, до якої на той час уже записалося більше 18 тисяч селян. Майже в кожному селі існували її осередки – селянські комітети, що в час революційного піднесення фактично зосередили у своїх руках органи влади на місцях. У Харківцях в роботі осередку Селянської спілки брав участь і відомий український письменник Архип Тесленко.

Діяльність неконтрольованих владою українських Селянських спілок була більшою на оці російського самодержавства. Тому з самого початку утворення вони стали предметом цькування і переслідування. Про існування Селянської спілки в Ковалівці Полтавського повіту влада дізналася з опублікованого на шпальтах газети «Полтавщина» селянського «приговору». Відразу ж до села прибув земський начальник і почав вимагати, щоб селяни виписалися зі Спілки, погрожуючи прислати козаків для розправи. Але, незважаючи на грубий тиск, ніхто із селян не вийшов із Спілки [30, с. II].

Селянські спілки виявилися стримуючим фактором, який не дав селянській стихії вилитися в анархічні бунти і погроми.

Начальник Полтавського губернського жандармського управління повідомляв 15 квітня 1907 р. департамент поліції в Петербурзі, що завдяки існуванню Селянських спілок у Лохвицькому повіті не спостерігалося жодного випадку розгрому поміщицьких маєтків. У 1905 р. їх власникам не довелося тікати зі своїх садиб, як це було в інших повітах. Селянські спілки за інтереси селян боролися мирними засобами, утримуючи їх від насильства. Після розгрому Селянських спілок у Лохвицькому повіті почалися підпали поміщицьких маєтків. Зокрема, була спалена економія Гурвіца та господарства тих селян, які проігнорували рішення Спілки про бойкот цього поміщика і найнялися до нього на роботу [31, с. 12].

Як зазначав відомий історик-аграрник М. А. Якименко, спроба об'єднати сільські осередки Спілок в загальноповітовою масштабі була зроблена на Миргородщині. Одним із центрів селянського руху тут було село Хомутець. Із кінця XIX ст. земським лікарем у ньому працював Кривко – щирий патріот України. Крім сумлінного виконання своїх професійних обов'язків, він знайомив селян з історією України, давав читати українські книжки, зокрема «Кобзар» Т. Шевченка, газети і журнали, в т. ч. й ті, що надходили нелегально з-за кордону, співав із односельцями старовинних українських народних пісень. З ініціативи Кривка в Хомутці виникла Селянська спілка, до якої записалося близько 500 чоловік. З її утворенням в селі поменшало п'яниць, встановився твердий правопорядок. Комітет Селянської спілки закликав селян не допускати бунтів і погромів, мирними засобами захищати свої права та домагатися автономії України у складі демократичної Російської держави [30, с. II].

11 грудня 1905 р, у Хомутці відбувся з'їзд Селянських спілок Миргородщини, на якому були присутні кілька делегатів із інших повітів Полтавської губернії. З'їзд схвалив програму дій на найближче майбутнє і обрав тимчасовий комітет по скликанню другого повітового з'їзду Спілок, що мав напрацювати конкретні форми їх участі в революції 1905 – 1907 років. Але, у зв'язку з арештами селянських лідерів його так і не вдалося провести [35, с. 42].

У кінці 1905 р. у Полтавській губернії було оголошено стан посиленої охорони. Відтоді почалися репресії проти учасників Російської революції й революційних подій в Україні. 2 січня 1906 р. згідно з наказом Полтавського губернського жандармського управління були заарештовані керівники Хорошківського і Кобеляцького комітетів Селянської спілки. На другий день після арешту А. Волкович, К. Михайловська і Л. Червоненко зібрали у Михнівці озброєний вилами і кілками гурт селян і вирушили до Кобеляк визволяти заарештованих, але на півдорозі до міста у них виникли сумніви щодо доцільності нападу на поліцейську дільницю і вони повернулися додому. 4 січня О. Дядченко для оборони Михнівки від можливого нападу козаків знову зібрав озброєних холодною зброєю селян. Проте, карателі до села не дійшли і його оборонці під вечір розійшлися по домівках [19, с. 63].

Слідство над заарештованими лідерами Селянської спілки Кобеляцького повіту розпочалося 10 лютого 1906 р. Всього до судової відповідальності було притягнуто 38 чоловік і залучено 157 свідків. Під час слідства заарештованих випустили з-під арешту з підпискою про невиїзд і грошовою заставою. З дозволу поліції А. Волкович виїхала до Києва і деякий час мешкала у свого брата професора, який мав внести за неї судову заставу в розмірі тисячі карбованців. У зв'язку з тим, що застава не була повністю сплачена, А. Волкович мали взяти під варту, але вона нелегально залишила межі Російської імперії і виїхала до Швейцарії. Остаточний вирок у «Справі Анни Волкович» винесла виїздна сесія Харківської судової палати 4 – 6 травня 1910 р., згідно з яким 10 учасників Кобеляцької Селянської спілки були засуджені до одного року фортеці в одиночній камері з суворим режимом. Павло Облап покарання відбував на гауптвахті 26-го піхотного Лорійського полку. Частина підсудних, у т. ч. і Йосип Саптий, була оправдана, а решті тюремне ув'язнення замінили на перебування на волі, але під гласним наглядом поліції.

У Лохвицькому повіті на початку 1906 р. було заарештовано 78 активних учасників Селянських спілок. Наступного року їх судили в Лубенському окружному суді. Після вироку суду І. Бедро разом із 30 селянами заїхали до Сибіру.

Таким чином, можна стверджувати, що осередки Селянських спілок були створені у Кобеляцькому, Лохвицькому, Миргородському і Полтавському повітах, але через репресії царської влади розгорнути роботу по об'єднанню селянства у професійно-класові організації вони не встигли. Після поразки революції 1905 – 1907 рр. і настання столипінської політичної реакції діяльність Селянських спілок та селянських комітетів була заборонена. Проте ця ідея продовжувала жити серед українського селянства і була реалізована лише після повалення царського самодержавства в Росії. Селяни добре розуміли, що лише об'єднавшись у загальноукраїнському масштабі можна захистити не лише свої станові, соціальні, але й національні права.

Ініціатива по організації Селянських спілок, першим кроком якої в цьому напрямку мало стати об'єднання полтавських хліборобів у загальногубернському масштабі. 28 березня 1917 р, з ініціативи Попівського осередку партії есерів були скликані організаційні збори, які прийняли тимчасове

положення і обрали комітет з підготовки до скликання губернського Селянського з'їзду. Ідею створення масової громадської організації українського селянства відразу ж підхопила Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) на своєму установчому з'їзді, який відбувався протягом 4 – 5 квітня у Києві. На ньому українські соціалісти-революціонери остаточно вийшли із загальноросійської партії і створили свою національну партію із чітко визначеною автономістичною ідеологією. На другий день після закінчення роботи з'їзду відбулося зібрання 18 представників селян, які вирішили створити Всеукраїнську Селянську спілку й обрали з цією метою організаційний комітет. Дві основні вимоги були покладені в основу створення Селянських спілок: перша – домогтися національно-територіальної автономії України у складі демократичної Російської федерації і друга – вирішення аграрного питання мало відбутися не Всеросійськими Установчими зборами, а українським парламентом – сеймом. Ці вимоги були нероздільними, адже справедливо вирішити доленосне аграрне питання можна було лише будучи господарями на своїй землі.

Програмні засади Селянської спілки базувалися на рішеннях установчого з'їзду УПСР: ліквідація приватної власності на землю і передача її у власність сільських громад. Царські, кабінетні, церковні й поміщицькі землі мали перейти до Українського земельного фонду з наступним розподілом їх між селянами у відповідності зі споживчими нормами. До проведення аграрної реформи продаж і самовільне захоплення землі заборонялося [24, с. 528].

Скликанню Всеукраїнського селянського з'їзду передували губернські з'їзди, що пройшли в Україні протягом квітня 1917 р. У зв'язку з настанням весняних польових робіт їх організатори поспішали, тому не встигли розіслати по селах порядок денний і норми представництва на з'їзді. Зазвичай селяни вибирали на з'їзд по два-три представники від територіальної громади, але окремі волості послали по три делегати, інші – по 20, ще інші – жодного.

Полтавський губернський селянський з'їзд працював два дні – 16 та 17 квітня 1917 р. На нього прибуло більше тисячі делегатів із усіх повітів губернії. Головою з'їзду селяни обрали Миколу Ковалевського, співголовами – Якова Стеньку і Юрія Соколовського, а секретарями – Михайла Токаревського і М. Макаренка. В якості гостя на з'їзд запросили і знаного російського письменника В. Г. Короленка, який із 1900 р. постійно мешкав у Полтаві. 18 квітня в одному з листів до невстановленої особи він писав: «У нас тепер проходить Селянський з'їзд. Враження справляє сильне. Зал Музичного училища переповнений мужиками. Вони співають, тому що починаються польові роботи. Інтерес величезний» [19, с. 63]

М. Ковалевський (1892 – 1957) народився на хуторі Іванівна Сосницького повіту Чернігівської губернії у дворянській родині, яка мала старшинсько-козацьке коріння. Гімназійну освіту здобув у Чернігові, а вищу – у Московському університеті та Комерційному інституті в Києві, де очолював студентську Українську громаду. За участь у демонстрації протесту проти заборони святкування сторіччя від дня народження Т. Шевченка був заарештований і три місяці відбував покарання у Лук'янівській в'язниці,

а коли звільнився в кінці 1914 р., переїхав: до Полтави, де його застала Лютнева революція 1917 р. Тим часом українська частина загальноросійської партії есерів остаточно порвала із своїми російськими однопартійцями і утворила УПСР. М. Ковалевський був у центрі роботи з'їзду, входив до складу його президії, виступав із програмою розв'язання аграрного питання і був обраний лідером партії. Одночасно працював над створенням Всеукраїнської Селянської спілки. На з'їзді Спілки виступав із доповіддю «Про земельну справу на Україні». Вона стала програмою в боротьбі українського селянства за землю і волю й зводилася до вимоги ліквідації приватної власності на землю та безкоштовної передачі її трудовому селянству. З'їзд обрав М. Ковалевського до складу ЦК Селянської спілки та Всеукраїнської ради селянських депутатів, яка була створена на з'їзді.

У перший день роботи губернського з'їзду делегати заслухали доповідь М. Ковалевського про мету створення і завдання Селянських спілок. В обідню пору 16 квітня робота була перервана через участь у всенародному святі – вшанування пам'яті Тараса Шевченка. Полтава ще не бачила такого злету українського національного духу. Соборний майдан буквально квітнув від розмаїття українських синьо-жовтих прапорів і прикрашених рушниками портретів Т. Шевченка.

Надзвичайної гостроти на Селянському з'їзді набрали дебати щодо соціально-економічних перетворень в Україні. З доповіддю щодо перспектив вирішення земельного питання виступав Ю. Соколовський. Це питання найбільше хвилювало селян, тому до виступів записалося майже 40 делегатів. Із вуст усіх, кого запросили до слова, лунали заклики ліквідації приватної власності на землю та обмеження розмірів селянських наділів споживчою нормою. Категоричним противником цих обмежень був Ю. Соколовський. Тому в резолюцію з'їзду ця вимога не була включена.

Ю. Соколовський (1875 – 1922) народився і здобув середню освіту у Полтаві. У 1897 р. закінчив Олександрійський інститут сільського господарства і лісництва. Повернувшись до Полтави, незмінно працював у Дослідному полі (з 1899 р. – директором), сприяв перетворенню його на Дослідну станцію. Протягом – 1905 – 1917 рр. обіймав посаду агронома Полтавського губернського земства, одночасно був членом правління Полтавського сільськогосподарського товариства і членом редколегії журналу «Хуторянин». Ю. Соколовський вивчав досвід організації фермерських господарств у Західній Європі і пропагував його серед селянства Полтавщини, був прихильником приватної власності на землю і противником ліворадикальних експериментів у сільському господарстві. Майбутнє України бачив у створенні високотоварних хутірних господарств фермерського типу.

У результаті тривалої дискусії Селянський з'їзд прийняв рішення про соціалізацію землі, фабрик і заводів. Максимальна земельна норма на одне господарство була визначена у 50 десятин. Землі зверх норми підлягали конфіскації. Продаж і купівля землі заборонялися. Вимоги окремих делегатів націоналізувати всю землю без викупу підтримки на з'їзді не знайшли. Ця акція, на думку більшості, привела б до анархії і безладу в Україні. На завершення роботи делегати з'їзду обрали тимчасове бюро по створенню губернської Селянської спілки у складі Я. Стеньки, М. Токаревського, Д. Шуль-

ги, М. Макаренка, Чередника, Вороняньського, Дем'яновського та по одному представникові від кооперативних товариств Полтавщини [21, арк. 1].

Доки йшла підготовка до Всеукраїнського селянського з'їзду, російські есери скликали з'їзд «Крестьянского союза», який проходив 4 – 28 травня 1917 р. в Петрограді. Серед його 1353 делегатів 253 представляли селянство України. Найбільш чисельною серед них була полтавська делегація – 54 чоловіки, це при тому, що частина Селянських спілок губернії свідомо проігнорувала з'їзд і не послала своїх представників до Петрограду. Так, 22 квітня зібрання селян Байрацької волості Полтавської повіту одногосно вирішило свого представника на з'їзд «Крестьянского союза» не посилати, позаяк земельне питання не тільки в Полтавській губернії, але й в усій Україні, мало бути вирішене Українським сеймом, який буде скликаний у Києві після визнання автономії України Всеросійськими Установчими зборами [17, арк. 9].

Першими до столиці Росії 1-го травня прибули селянські делегати з Полтавської та Київської губерній. Організованою колоною з національними прапорами вони пройшли вулицями міста з вокзалу до Народного дому, де мав працювати з'їзд. Дещо пізніше прибули делегати з інших українських губерній та представники українського селянства з Курщини, Вороніжчини та Війська Донського. Делегати з українських губерній подали заявку до оргкомітету з'їзду з вимогою, що вони є українці, а не «юго-роси» і просили вважати їх єдиними представниками українського селянства. Проте оргкомітет зареєстрував їх як делегатів з «української області». Делегати від Таврійської, Курської, Вороніжської губерній і Війська Донського не пристали до них і їх зареєстрували як представників «Южной области».

Після нетривалих перемовин посланці Полтавської, Київської, Чернігівської, Катеринославської, Подільської, Херсонської і материкової частини Таврійської губерній обрали свій представницький орган – Раду українських селянських депутатів на чолі з президією, від Полтавщини до неї увійшов Тесля. 3 травня делегація українського селянства звернулася до Тимчасового уряду з вимогою надати Україні національно-територіальну автономію (відповіді не було), а наступного дня Рада українських селянських депутатів разом із петроградською Українською військовою громадою надіслала делегацію до Петроградського «Совета» робітничих і солдатських депутатів з пропозицією підтримати їх вимогу про створення у складі російської армії українізованих військових частин. Відповідь виконкому «Совета» була позитивною, але наступного дня він переглянув своє рішення і відмовився підтримати вимоги українців [3].

Неприхильно і навіть вороже поставилися делегати з'їзду «Крестьянского союза» до української делегації, їм забороняли ходити по вулицях з українською символікою, намагалися порвати національні прапори, називали українців «хохлами-шовіністами» та ін. Спільні класові інтереси українського і російського селянства здавалося б мали об'єднати їх, але вкорінений століттями великодержавний шовінізм останніх брав верх. Прагнення українського народу до національного самовизначення вони розглядали як посягання на «єдиную і неделімую» Росію і в цьому відно-

шенні російські селяни солідаризувалися з Тимчасовим урядом. Таке відношення до себе остаточно переконало українських хліборобів у необхідності розриву з «Крестьянским союзом» і пошуку розв'язання одвічного питання землі і волі у себе на Батьківщині та у своєму представницькому органі – Центральній Раді.

Гуртування українських хліборобів у єдиній професійно-класовій організації завершилося на Всеукраїнському селянському з'їзді, який протягом 28 травня – 2 червня 1917 р. працював у Києві. У перший день роботи з'їзду на ньому були присутні більше двох тисяч делегатів, наступного дня прибуло ще близько 500 представників селянства з Харківщини і Херсонщини. У прийнятій з'їздом резолюції «Про землю» селяни вимагали ліквідації приватної власності на землю та передачі її без викупу до Українського земельного фонду з наступним розподілом в користування у відповідності зі споживчими та трудовими нормами лише тим селянам, які будуть обробляти її власними силами. Це була вимога сільської бідноти, яка становила більшість селянства і відповідно делегатів з'їзду. Делегати обрали також виконавчий і представницький орган Селянської спілки – Всеукраїнську раду селянських депутатів у складі 212 осіб, яка у повному складі увійшла до Центральної Ради.

Від Полтавської губернії до складу Всеукраїнської ради селянських депутатів увійшли Павло Павленко і Євтихій Гармаш з Лубенського повіту, Мефодій Величко і Хома Романенко з Хорольського повіту, Максим Кіянця і Василь Немудрий (Кобеляцький повіт), Андрій Мудряк і Олександр Тимофієнко (Полтавський повіт). Микола Слюсаренко і Борис Оніпко (Гадяцький повіт), Леонід Жуков (Зіньківський повіт), Яків Куличенко (Миргородський повіт), Іван Маринець (Лубенський повіт), Павло Михайленко (Кременчуцький повіт) та ін. [23, арк. 3]. У складі першого українського уряду – Генерального Секретаріату 15 червня 1917 р. було створене секретарство земельних справ, яке очолив Борис Мартос.

Вимоги ліквідації приватної власності на землю і зрівняльного її розподілу викликали жорстокий спротив заможних землевласників. Першими, на противагу Селянській спілці, об'єдналися зрусифіковані українські поміщики і 30 квітня на установчому з'їзді в Костянтинограді утворили партію хліборобів-власників. Очолив її член IV Державної Думи Михайло Коваленко. Заможні селяни-хуторяни 29 червня 1917 р. утворили в Лубнах Українську демократично-хліборобську партію, яка відстоювала ідею повної державної незалежності України. Титуловані дворяни-поміщики також намагалися влітку цього ж року об'єднатися в межах губернії в окрему спілку («союз»). Ініціаторами її створення виступали графи Капністи, С. Іваненко, В. Бульбаш, П. Старицький, Ю. Соколовський та ін. Але спроби поміщиків і хуторян зберегти нажиті поколіннями предків землі і маєтності в умовах, коли вимогою більшості селян була ліквідація приватної власності на землю, успіху не мали. Сільська біднота вимагала революційного розв'язання аграрного питання. Селянські спілки перетворювалися на професійно-класову організацію переважно безземельних і малоземельних селян.

Улітку 1917 р. Селянські спілки стали найбільш масовою громадською організацією в селах Полтавщини. Делегати від них склали більшість гласних (депутатів) в органах місцевого самоврядування та в радах Селянських депутатів. Селянські спілки перебували під впливом і на ідейних засадах української партії соціалістів-революціонерів, але вважалися позапартійними. Під час муніципальних виборів влітку 1917 р. вони виступали єдиним блоком і здобули перемогу у більшості повітових земств губернії.

Децю раніше, у березні 1917 р. у містах Полтавщини майже одночасно почали виникати «совєти» робітничих та солдатських депутатів – загальноросійські класові представницькі структури. У Полтаві «совет» робітничих депутатів утворився 8 березня, а «совет» солдатських депутатів – 10 березня. 12 березня вони об'єдналися, створивши тимчасову президію, в якій переважало російськомовне (російське та єврейське) робітництво. Із часу появи «совєтів» і рад селянських депутатів взаємовідносини між ними склалися непрості. Ради розглядали «совєти» як чужі для України московсько-єврейські представницькі органи, але більшовики та їх спільники ліві російські есери прагнули нав'язати українському селянству створені на класовій основі «совєти», намагаючись тим самим розколоти селянство за майновою ознакою і, спираючись на бідноту, підпорядкувати їх своєму впливові.

Вперше питання про створення в полтавських селах аналогів міських «совєтів» було поставлене 13 травня на загальному зібранні полтавських «совєтів» робітничих і солдатських депутатів. Із доповіддю «О крестьянском союзе» виступав лідер меншовиків М. Левін. Він заявив, що Селянські спілки є шовіністичними українськими організаціями і під приводом єдності всіх революційних сил намагався створити в селах Полтавщини політичні структури, які б представляли інтереси лише сільської бідноти і об'єднати їх із «совєтами» робітничих і солдатських депутатів [23, арк. 3]. 30 квітня Полтавський «совет» робітничих депутатів ухвалив: «Негаймо приступити до організації «совєтів» селянських депутатів, бо Селянські спілки – організації, що не відповідають нинішньому розвитку революції». Єдиними представницькими органами полтавського селянства робітничого зібрання визнало подібний собі «совет» селянських депутатів [2].

Це рішення було підтвержене на 2-му губернському з'їзді «совєтів» робітничих і солдатських депутатів (22 – 24 травня 1917 р.) та 24 травня на засіданні Полтавського «совета» робітничих і солдатських депутатів. Намагання одного з лідерів Всеукраїнської Селянської спілки Б. Мартоса переконати депутатів, що інтереси селянства може представляти лише Селянська спілка, успіху не мали. Проте розколоти полтавське селянство за майновою ознакою у перший рік Української революції (до приходу більшовиків з Росії) не вдалося, хоча цей процес уже почався і був пов'язаний із розколом української партії есерів на помірковане і радикальне крила.

24 червня 1917 р. у Полтаві пройшов 2-й губернський селянський з'їзд, який обрав губернську раду селянських депутатів – виконавчий і представницький орган Селянської спілки Полтавщини на чолі з Олександром Янком. Того ж дня рада звернулася до Полтавського «совета» робітничих і солдатських депутатів з пропозицією координувати свої дії, спрямова-

ні на соціальних захист трудящого люду, чого домагалися більшовики та їх спільники. Проте об'єднання ради з Полтавським «советом» виявилось лише заявою про наміри. До того ж, рада селянських депутатів представляла інтереси селянства Полтавщини, а губернського «совета» ще не було створено. Його функції виконував Полтавський міський «совет».

Друга спроба об'єднати раду з «советом» була зроблена на 3-му губернському з'їзді «советів» (20 – 21 липня 1917 р.). З'їздом його можна назвати лише умовно, позаяк на нього прибуло лише 28 делегатів із дев'яти повітових «советів», 6 представників від губернської ради селянських депутатів та по одному депутату від об'єднаних Яготинської і Карлівської волосних рад. Делегати з'їзду вдруге підтвердили намір об'єднати ради з «советами» та обрати спільний губернський виконавчий комітет. Головою виконкому було обрано голову губернської Селянської спілки і ради селянських депутатів О. Янка [21, арк. 1].

Народився він 1879 р. у Старих Санжарах Полтавського повіту в бідній селянській родині козацького походження. Там же здобув початкову освіту. Не маючи змоги через бідність продовжити навчання, все життя займався самоосвітою. У 1904 р. вступив до партії есерів і незабаром став одним із чільних діячів селянського руху на Полтавщині. Мав неабиякий хист промовця, умів доступними словами переконувати слухачів, досконало володів літературною українською мовою. Кілька разів заарештовувався царською владою і в 1908 р. був відправлений на вічне поселення до Сибіру. Після Лютневої революції 1917 р. повернувся на Полтавщину і був обраний до повітової і губернської земських управ, членом ЦК Української партії есерів і Центральної Ради, депутатом Всеросійських Установчих зборів. За часів Української держави гетьмана П. Скоропадського став одним із організаторів повстансько-партизанських загонів. Після відновлення УНР в кінці 1918 р. очолив ЦК Всеукраїнської Селянської спілки. Після поразки національно-визвольних змагань у політичному житті УСРР участі не брав, займався журналістикою. За сфальсифікованою справою про «участь у націоналістичній терористичній організації» у 1937 р. був заарештований і наступного року розстріляний [26, с. 207 – 211].

Об'єднання рад селянських депутатів із «советами» робітничих і солдатських депутатів і на цей раз виявилось формальним. Проте спроби лівих російських партій (есерів і соціал-демократів) поширити свій вплив на полтавське селянство не припинялися. Намагання перетворити ради селянських депутатів на підконтрольні їм загальноросійські «совети» продовжувалися. Зберігаючи національну форму, вони хотіли змінити їх зміст. Проте ради селянських депутатів продовжували зберігати свою національну ідентичність. Деякі з них навіть почали перебирати на себе функції виконавчої влади. 11 червня 1917 р. Лубенське повітове земське зібрання вирішило перейменувати земську управу на повітову раду селянських депутатів, а волосні управи на волосні ради селянських депутатів з наданням їм відповідних владних повноважень [15, арк. 60].

Протягом 24 – 25 червня у Куземині відбувався Зіньківський повітовий селянський з'їзд, на який прибуло 680 делегатів із більшості волостей. Піддавшись на агітацію прийшлих «ораторів», делегати з'їзду визнали, що єди-

ною організацією селянства Зіньківщини має бути не громадський, а політичний орган – «Совіт селянських депутатів», діяльність якого базувалася б на визнанні автономії України і передачі землі у власність трудового народу без викупу. Проте об'єднання представницького органу українського селянства з російськомовними «советами», як видно з документів з'їзду, не відбулося «на мовному ґрунті» [6].

Влітку 1917 р. Селянські спілки перетворилися на потужну громадську і селянську організацію, яка поступово відтіснила на задній план створені з ініціативи Тимчасового уряду громадські комітети. Вони однозначно підтримували Українську Центральну Раду в її державотворчій діяльності, але найбільше займалися соціальним захистом селянства, зокрема, справедливим з їх точки зору вирішенням аграрного питання. У той же час спілки стали заручниками політичної боротьби українських і російських партій соціалістичної орієнтації за вплив на селянство. Під час виборів до Всеросійських Установчих зборів з 14 депутатів від Полтавщини 11 були відомими лідерами Селянських спілок.

Восени 1917 р. полтавське село почало швидко котитися у прірву. Верх брали найгірші, найбільш галасливі елементи, які не користувалися авторитетом серед односельців, але в час революційного безладу виступали з украй радикальними гаслами, розпалюючи соціальну ненависть і нетерпимість, будили негідні інстинкти, а будь-які заклики до дотримання законності, порядку і спокою викликали звинувачення у контрреволюційності. Більшовицький шашіль, писав В. Винниченко, роз'їдав Україну зсередини. Об'єктом особливого цькування виступали заможні селяни-хуторяни. Селянство та його організаційні структури (Селянські спілки і ради селянських депутатів) у цей доленосний для України час виявилися усуненими від участі в громадсько-політичному житті краю. Доля України вирішувалася в містах, де більшість населення була російсько-єврейською (по тодішньому – московсько-жидівською). Мало впливали на перебіг подій і демократично обрані органи місцевого самоврядування (земства і думи), які радикальні російські партії намагалися замінити своїми «советами».

В умовах першої агресії більшовицької Росії проти України протягом січня 1918 р. на Полтавщині пройшли з'їзди «советів», які мали формально узаконити встановлення більшовицької диктатури у формі радянської влади, але вони не принесли перемоги комуністам. У губернський з'їзд рад робітничих вояцьких і селянських депутатів розпочав роботу 19 лютого і тривав чотири дні. Квота представництва на ньому була такою: повітові ради робітничих і вояцьких депутатів посилали по 5 делегатів, повітові ради селянських депутатів – також по 5, волосні ради селянських депутатів – по 2. Зважаючи на те, що в багатьох волостях ради селянських депутатів не були створені, інтереси селянства представляли 71 делегат від Селянських спілок.

У день відкриття з'їзду зареєструвалося 677 делегатів з ухвальним і декілька десятків з дорадчим голосом, пізніше їх число збільшилося. На з'їзд були допущені лише представники більшовиків та лівих українських і російських есерів, тобто ті партії, які на той час склали тимчасову коаліцію в російському у українському «советах» урядах. Представників

інших, навіть соціалістичних партій (українських соціал-демократів, меншовиків, правих есерів і єврейських партій), на з'їзді не було. Тому партійний склад з'їзду виявився таким: лівих українських есерів – близько 300, лівих російських есерів – 250, більшовиків – 235. Отже, незважаючи на явне насильство над «радянською демократією», прибічникам Леніна і Троцького не вдалося забезпечити свою більшість на з'їзді. Президію з'їзду очолив більшовик Яхніс (Яків) Дробніс. З'їзд розпочався урочистим співом українського національного гімну «Ще не вмерла Україна» та російської революційної пісні «Вы жертвою пали». Делегати висловилися проти підписання миру більшовицької Росії з Німеччиною та Австро-Угорщиною і закликали трудящих України стати на захист радянської влади. Після обговорення продовольчого питання делегати схвалили більшовицьку резолюцію про примусове вилучення лишків хліба у заможних селян. Глибоке обурення більшості делегатів з'їзду викликала пропозиція більшовиків зробити на офіційній печатці і бланках губернської ради напис російською мовою. Тому його залишили, як і раніше, мовою українською.

Головою губвиконкому став знаний лідер полтавського селянства лівий український есер Андрій Заливчий [27, с. 101 – 103].

Після повернення до влади в Україні Центральної Ради селяни знову дістали змогу через Селянські спілки заявити про свої права на землю і волю. Повітові і волосні зібрання Селянських спілок, натерпівшись від короткочасного більшовицького панування, заявляли про свою підтримку Центральної Ради. Учасники зібрання Великобагачанської волосної Селянської спілки після обговорення IV Універсалу вирішили: «Всіма силами і засобами підтримувати українське народне правительство і Центральну Раду в їх старанні провести в життя всі реформи зазначені в Універсалах, і бажаємо, щоб наша Центральна Рада негайно довела нас до Установчих зборів і вивела із сучасного зомбенту до спокійного життя на вільні степи України, щоб дала нам щастя і довго на віки закріпила добуту волю, щоб ми були державці і господарі на своїй рідній землі». Не забули селяни нагадати і про омріяну землю та своє злиденне становище: «...просимо згадати про нас зовсім безземельних, бо і ми є рідні діти нашої дорогої матері України» [5]. Делегати повітового Хорольського Селянського з'їзду також вирішили підтримати український уряд у його прагненні відновити порядок і спокій у рідному краї, скликати Всеукраїнські Установчі збори і створити національну українську армію [4].

Закон Центральної Ради від 18 січня 1918 р., який ліквідував приватну власність на землю і обмежував площу землекористування 30 десятинами, не влаштував ні сільську бідноту, яка прагнула землі, ні заможних землевласників, які втрачали право власності та частину своєї землі. Першою проти Центральної Ради виступила Українська демократично-хліборобська партія (УДХП), дещо пізніше – утворений у Хоролі «Украинский демократический союз собственников». У результаті переговорів між двома спілками землевласників була досягнута домовленість про спільні дії і вимоги до Центральної Ради, які зводилися до намагання покінчити з соціалістичними експериментами та зберегти особисті і майнові інтереси землевласників. Їх вимоги суперечили волі переважної більшості се-

лянства Полтавщини, яке виступало за ліквідацію приватної власності на землю і перерозподіл її між тими, хто працює на ній власними силами, тобто, згідно трудової норми.

Прихід австро-німецьких військ в Україну для землевласників був останньою надією захистити свої майнові і станові інтереси від селянських погромів, хаосу і анархії. Тому 29 квітня 1918 р. на Всеукраїнському з'їзді хліборобських партій і організацій вони з ентузіазмом проголосили Павла Скоропадського, як людину «сильної руки», гетьманом України і закликали його «врятувати країну від хаосу і беззаконня». Відразу ж почалися гоніння на прихильників Центральної Ради, Селянських спілок та їх виконавчих органів – рад селянських депутатів. У відповідь ЦК Селянської спілки на початку травня 1918 р. скликав Всеукраїнський селянський з'їзд у Києві, на який прибуло близько 13,5 тисяч представників біднішого селянства. З'їзд був розігнаний німецькими військами, а його керівництво заарештоване. Роботу з'їзду довелося продовжувати уже в нелегальних умовах у Голосіївському лісі під Києвом. Його делегати різко засудили підтримуваний німцями гетьманський режим і закликали селян готуватися до збройної боротьби з ним.

У період повстання проти гетьмана влада в селах Полтавщини почала переходити до заборонених П. Скоропадським Селянських спілок, які відроджувалися одночасно з відновленням влади УНР та її органів на місцях. Їх завданням, говорилося в постанові Лохвицького повітового комітету Селянської спілки, має бути «захист економічних і правових інтересів безземельного і малоземельного трудящого селянства», а метою – «перехід всієї землі до рук трудящого народу у формі соціалізації». Селянські спілки мали захищати державний устрій УНР, підтримувати революційний правопорядок, забезпечувати проведення виборів до Трудового конгресу та органів місцевого самоврядування. Намагання партії боротьбистів поставити Селянські спілки під свій контроль, підтримки селянства не знаходили. У рішеннях селянських сходів підкреслювалося, що «на селі має бути одна партія – Селянська спілка» [25]. Проте це не завадило керівництву партії боротьбистів, яка на угоду більшовикам прийняла назву «Українська партія комуністів-боротьбистів», оголосити Директорію УНР, «буржуазною» і підтримати російську Червону армію в боротьбі з нею.

У розпал другої агресії більшовицької Росії проти України протягом 9 – 11 січня 1919 р. проходив Селянський з'їзд Полтавської губернії. Головував на ньому лівий український есер Яків Стенька. Найбільш гостро на з'їзді дебатувалося питання про ставлення селянства до українського уряду – Директорії УНР та про форму влади в Україні. Після бурхливих дискусій делегати вирішили послати своїх представників на Трудовий конгрес, яким дали наказ вимагати скликання Всеукраїнського з'їзду рад та створення на базі Селянської спілки ради селянських депутатів. Водночас, вони вимагали припинення більшовицької агресії проти України, не визнавали створений у Курську маріонетковий уряд УСРР і зобов'язували Директорію УНР порозумітися з урядом «Совітської Росії». Із 403 присутніх на з'їзді делегатів за винесену резолюцію проголосувало 277, один делегат був проти і 38 утрималося від голосування. Решта очолюваних О. Янком

делегатів, які були позбавлені ілюзій щодо радянської влади і більшовизму в Україні та твердо стояли на засадах Української державності, на знак протесту залишили з'їзд [34].

Судячи з прийнятих селянськими зібраннями постанов, можна дійти висновку, що хлібороби Полтавщини, по-перше, відстоювали державну незалежність України; по-друге, намагаючись поєднати національний і класовий принципи, виступали за радянську форму влади, але проти більшовизму і втручання червоної Росії у внутрішні справи України. Прийняті селянськими з'їздами резолюції свідчать про політичну нерозвиненість селянства Полтавщини, як і всієї України, яке намагалося поєднати дві несумісні речі: незалежність України і радянську владу, не розуміючи того, що вона є лише формою більшовицької диктатури і великодержавної політики російських комуністів. Як і більшість селянства України, полтавські хлібороби, особливо бідніша їх частина, стояли на ідейних засадах української партії комуністів-боротьбистів і разом із нею прийняли нав'язані більшовиками правила гри: створити замість єдиних професійних селянських спілок побудовані на класовій основі, на зразок більшовицьких, «советів» ради селянських депутатів із бідноти.

Попри всі намагання більшовицького режиму створити підконтрольні комуністам ради селянських депутатів так і не вдалося. Село продовжувало жити своїм усталеним віками життям. Тому, 6 червня 1919 р. наркомат внутрішніх справ УСРР видав розпорядження: передати всі повноваження сільських рад комітетам бідноти – найбіднішій частині селянства, присуті злидням. Він же рекомендував губернським і повітовим виконкомам утриматися до особливого розпорядження від створення сільських рад. Такого розпорядження аж до приходу білогвардійців на Полтавщину так і не надходило. Тому протягом 1919 р. єдиними органами радянської влади в селах залишалися комітети бідноти. За підрахунками радянських істориків, на Полтавщині було організовано 1237 комбідів. На нашу думку, ця цифра значно перебільшена. Навіть, якщо вона відповідає дійсності, то в більшості сільських населених пунктів комбідів не існувало (не рахуючи хуторів, на Полтавщині було 3081 село).

Створені в 1919 р. комбіди не виконали основного поставленого перед ними завдання: розколоти село за майновою ознакою. Не стали комбіди через свою нечисельність та опір переважної більшості селянства і опорою більшовицького режиму на селі. Багато з них існувало лише формально, об'єднуючи кілька десятків осіб із числа сільського люмпену, багато розпалося через вороже ставлення до них односельців. Ті ж, що діяли, стали знаряддям насильства більшовицького режиму над українським селянством.

Першими органами радянської влади в селах Полтавщини після розгрому денікінщини стали ревкоми, що склалися з 3 – 5 осіб, і до яких в основному входили політпрацівники Червоної армії (їх була меншість) або ж комуністи-боротьбисти, які виступали за радянську форму влади, але відстоювали державну незалежність України і не сприймали однопартійної комуністичної диктатури. 22 грудня 1919 р. жителі с. Веприк Гадяцького повіту на своєму зібранні прийняли резолюцію, в якій говорилося: «загальні збори одноголосно ухвалили, щоб ні в якому разі комуністично-

го строю в життя не проводилось» [22, арк. 10]. Для веприцьких селян ідеальною владою на селі мала б бути обрана вільними голосами Селянська спілка, але це не влаштувало комуністів. Лише після прибуття з Гадяча карального загону та арешту 17 найбільш авторитетних селян призначений комуністами ревком погодився представляти радянську владу в селі.

У зв'язку з тим, що ревкоми вважалися тимчасовими органами радянської влади, то після певної стабілізації військово-політичної ситуації на користь комуністів відбувалися вибори до рад – постійно діючих органів більшовицької диктатури. Існування звичайних чи надзвичайних органів радянської влади залежало від того, настільки надійні позиції займали в них комуністи. У відповідності з більшовицьким принципом «демократичного централізму» розпустити ради і замінити їх призначеними на свій розсуд ревкома могли партійні більшовицькі комітети або політпрацівники Червоної армії. У складі Опішнянського ревкому в кінці 1919 р. був лише один комуніст, решта – боротьбисти. Не існувало у містечку осередку КП(б)У. У березні 1920 р. в Опішні відбулися вибори ради селянських депутатів, яка обрала виконком переважно з боротьбистів. Це суперечило політиці комуністів і, згідно з рішенням Полтавського губвиконкому, Опішнянський виконком розпустили, і замість нього призначили ревком із комуністів. Із Полтави прислали й голову ревкому – комуніста Дяченка [18, арк. 49].

Комуністи ні з ким не бажали ділитися владою. З ініціативи Леніна почалася шалена протиборотьбистська кампанія брехні та наклепів. Одночасно лідерів боротьбистів зманювали «теплими місцями» в системі партійно-радянської номенклатури. V Всеукраїнська конференція боротьбистів у березні 1920 р. проголосувала за самоліквідацію своєї партії. Це рішення Ленін назвав «великою перемогою», яка відвернула неминуче масове селянське повстання в Україні. Лише тоді селянство Полтавщини, як і всієї України, котре у своїй більшості йшло за боротьбистами і разом із ними та комуністами боролось проти Української держави гетьмана П. Скоропадського, Директорії УНР і Денікінщини, зрозуміло, що в боротьбі за владу в Україні російські більшовики їх просто використали. Зрозуміли, але пізно. Масовий селянський повстанський рух, який почався навесні 1920 р., через свою стихійність, розпорошеність і неорганізованість не міг привести до перемоги. Це була трагедія не лише українського селянства, але й усієї Української революції 1917 – 1921 років, коли політичні сили, які відстоювали державну незалежність України, не змогли між собою порозумітися і воювали одна з одною. Вузько партійні і класові інтереси в них переважали над загальнонаціональними. Саме це призвело до втрати українцями своєї державності і встановлення в Україні окупаційного більшовицького режиму. Ще більше як 200 років тому гетьман І. Мазепа писав: «През незгоду всі пропали, самі себе звоювали».

Джерела та література

1. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 212 – 214.
2. Вестник Полтавского губернского общественного комитета. – 1917. – 28 червня.

3. Вестник Полтавского губернского общественного комитета. – 1917. – 1 червня.
4. Вільне життя (Хорол). – 1918. – 8 квітня.
5. Вільне життя (Хорол). – 1918. – 10 квітня.
6. Вісник Лубенського громадського комітету. – 1917. – 6 липня.
7. ДАПО. – Ф. 83. – Оп. 1. – Спр. 80.
8. ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 115.
- 8а. ДАПО. – Ф. 138. – Спр. 142.
9. ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 222.
10. ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 192.
11. ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 240.
12. ДАПО. Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 333.
13. ДАПО. – Ф.П-7. – Оп. 1. – Спр. 3.
14. ДАПО. – Ф.П-7. – Оп. 1. – Спр. 10.
15. ДАПО. – Ф.П-7. – Оп. 1. – Спр. 24.
16. ДАПО. – Ф.П-7. – Оп. 1. – Спр. 34-А.
17. ДАПО. – Ф.П-7. – Оп. 1. – Спр. 36.
18. ДАПО. – Ф.П-7. – Оп. 1. – Спр. 52.
19. ДАПО. – Ф.П-7. – Оп. 2. – Спр. 5.
20. ДАПО. – Ф.П-7. – Спр. 16.
21. ДАПО. – Ф.Р-1057. – Оп.1. – Спр. 32.
22. ДАПО. – Ф.Р-3156. – Оп. 1. – Спр. 4.
23. ДАПО. – Ф.Р-4042. – Оп.1. – Спр. 4.
24. Історія українського селянства: Нариси в двох томах. – Т. 1. – К., 2006.
25. Провесінь (Лохвиця). – 1918. – 25 грудня.
26. Реверук В. Полтавці – борники державної незалежності України. – Полтава, 2015.
27. Реверук В. Селянство Полтавщини в добу Української революції 1917 – 1921 рр. – Полтава, 2017.
28. Революція 1905 – 1907 гг. на Украине. Сб. документов и материалов. – Т. 2. – К., 1955.
29. Рідний край (Полтава). – 1906. – № 4.
30. Рідний край (Полтава). – 1906. – № 5.
31. Рідний край (Полтава). – 1906. – № 15.
32. Рідний край (Полтава). – 1906. – № 16.
33. Сажко В. В. Аграрне питання в Україні на початку ХХ століття: історико-політичний аспект. – Полтава, 2006.
34. Трудове слово (Полтава). – 1919. – 11 січня.
35. Якименко М. А. Сорочинська трагедія. – К., 1990.

Viktor Revehuk

PEASANTS UNIONS IN POLTAVA REGION

Peasants unions in Poltava region creation and activity during the first Russian revolution (1905 – 1907) and the Ukrainian Revolution (1917 – 1921) are observed in the article.

Keywords: Peasants unions, peasants committees, Bilshovyk regime, Peasant deputies union.

СПОГАД ПОЛКОВНИКА АРМІЇ УНР СТЕПАНА ЛАЗУРЕНКА ПРО ПЕРЕБУВАННЯ БОГДАНІВСЬКОГО ПОЛКУ В ПОЛТАВІ У ГРУДНІ 1917 РОКУ

Публікуються спогади відомого діяча Української революції 1917 – 1921 рр. Степана Лазуренка, командира Першого українського козацького полку імені Б. Хмельницького про події в м. Полтаві в грудні 1917 р.

Ключові слова: Степан Лазуренко, Українська революція, м. Полтава, Перший український козацький полк, більшовики, боротьба.

Ім'я нашого земляка, полковника армії УНР Степана Лазуренка (1892 – 1969), як і його творча спадщина, нарешті повертається на Батьківщину. І цілком логічно, що таке повернення відбувається під час відзначення подій 100-річчя Української революції 1917 – 1921 рр.

Уродженець Полтавщини, він брав активну участь в Українській революції, був спочатку курінним, а з 16 листопада 1918 р., – командиром Першого українського козацького імені гетьмана Б. Хмельницького полку, – який, на думку дослідників, і започаткував відродження національної Української Армії. Як свідчать документальні джерела, саме ця національна військова частина 8 серпня 1917 р. на ст. Пост Волинський біля Києва першою пролила кров за молоду соборну самостійну Державу.

За доступними нам джерелами про краянина на сьогодні маємо такі відомості.

Степан Лазуренко народився 15 (за ст. стилем) 28 грудня 1892 р. у козацькій родині в м. Гадячі. У цьому, колишньому гетьманському місті, минуло його дитинство, тут він почав відвідувати нижчу школу, а згодом і чоловічу гімназію. Як і всі сільські діти допомагав батькові по господарству, а вечорами любив слухати народні перекази про мужність хоробрих козаків-запорозжців. Потому як хлопець походив із глибоко віруючої родини, то незабаром зі старшою сестрою став виспівувати у церковному хорі. Відтак релігійні почуття він зберігав із самого дитинства упродовж усього свого життя.

Юнак досить рано полишив рідну домівку і перебрався до Полтави, де деякий час вчився на учительських курсах, які щорічно організувало губерніяльне земство. Однак послужитися на освітній ниві не вдалося, оскільки від 1914 р. розгорталися події, що докорінно змінили його подальший життєвий шлях.

Із початком Першої світової війни Степан Лазуренко добровольцем зголошується піти на фронт, але потрапляє... до офіцерської школи у Петергофі. Поступове погіршення політичної військової ситуації на росій-

сько-німецькому фронті відбивало тоді реальне співвідношення сил не на користь Російської імперії. Для виправлення лінії фронту монархічне військове командування направляло все нові, свіжі сили на передову. Після кількох місяців напружених занять в офіцерській школі, потрапив у це пекло і молодий офіцер Степан Лазуренко. Він неодноразово проявляв неабияку хоробрість і відвагу, зокрема, під час важкого бою з мад'ярським залізним полком та прориву фронту біля с. Корнілівки (1915 р.). А незабаром, за виявлення особистої мужності під час військових операцій, Степана Лазуренка було відзначено золотою зброєю від самого генерала Брусилова, і подвиги його були висвітлені у московському часописі «Инвалид»...

Лютнева (т. зв. безкровна) революція в Росії застала нашого земляка у Саратові вже старшиною 91-го пішого запасного полку, куди він був відряджений після 2-річного перебування на Південно-західному фронті. На той час демократичні процеси стрімко відбувалися у війську. І в частині «саратовської залози» було заініційовано Товариство вояків-українців, кількість яких поступово зростала. «Єдиною його (Товариства) метою було, – як згадував через багато літ сам Степан Лазуренко, – виявити та об'єднати всіх вояків-українців, пробуджувати в них національну свідомість, інформувати та обмінюватись взаємно думками про перебіг подій національної революції в Україні». У ході внутрішніх дискусій, щодо підтримки Центральної Ради та українізації війська, безпосереднє зацікавлення у Товаристві виявили до утворення в Києві Богданівського полку, командиром якого незабаром було призначено їхнього товариша підполковника Юрка Капкана. А співтворцем цієї першої регулярної національної української військової частини у травні 1917 р. (наш земляк тоді зголосився в Генеральний Секретаріат Військових Справ і був призначений на курінного 2-го куріня Богданівського полку) став штабс-капітан царської армії Степан Лазуренко, який чітко вже усвідомлював необхідність збройної боротьби за Українську Державу.

Після першого організаційного етапу свого становлення Богданівський полк, що входив до складу Запорозької дивізії, налічував бл. 4000 старшин і козаків, найбільш свідомої, патріотично настроєної молоді. Але у переважній своїй більшості, як свідчать документальні джерела, це були далеко не «зелені» хлопці, а вже обстріляні й обкурені, з великим досвідом, набутим у боях Східної Пруссії, під Варшавою, Львовом, Перемишлем вояки (чимало їх, свого часу, було відзначено найвищими нагородами за хоробрість в російській армії). Улюбленцем полку, з перших днів його існування, став козак-доброволець, відомий український поет Григорій Чупринка.

Упродовж трьох років богданівці мужньо боролися проти душителів незалежності України – більшовицьких військ політичного авантюриста Муравйова, Добровольчої армії Денікіна та інших війовничих зграй. Богданівці боролися за волю свого народу, залишаючи могилки та рясно поливаючи своєю кров'ю шлях після боїв, не схиливши синьо-жовтого прапора і не склавши жодного разу зброї перед чисельним ворогом. Тяжкої втрати зазнав полк перебуваючи і у Полтаві, де 15 грудня 1917 р. у вестибюлі «Європейського» готелю (приміщення колишнього готелю нині знаходиться за адресою: вул. Героїв Небесної сотні, 16) було підступно вбито

підосавула богданівців Ю. Ластовченка. Це був один з перших терористичних замахів «на чоловіго репрезентанта української державницької думки»... І все ж, незважаючи на численні провокації з боку більшовиків, шалену агітацію проти українців, до полку увесь час прибували добровольці. Зокрема, лише з полтавської духовної семінарії зголосилося 43 учні, які згодом навіть спромоглися зорганізувати поміж військовиків чудовий хор під орудою семінариста Петра Дейнеки.

Золотими літерами до героїчного літопису українського війська записано шлях богданівців від Києва до Дону, бої за Арсенал, Крути, Гребінку, Полтаву та ін. Особливо важкими для козаків видалися походи початку зими 1918 – 1919 рр., коли за наказом командира Запорозької дивізії П. Болбочана богданівці вирушили на найнебезпечніші рубежі, охорону східних і північних кордонів України. Починалися сильні морози з вітрами, доводилося долати великі снігові замети. Але старшини і козаки на чолі із полковником Лазуренком, не маючи навіть достатньо теплого одягу, з боями просувалися вперед, спочатку на Харківщину, а згодом і до Січеслава (Дніпропетровська). Саме завдяки Лазуренкові Богданівській та Полтавській полки вдалося тоді вивести з більшовицького оточення біля Лозової і провести через місцевості, опановані Нестором Махном.

Так сталося, що нашого земляка після виснажливих переходів двічі підкошував плямистий тиф. І останній раз це сталося в листопаді 1919 р., коли після відходу Української армії за Збруч, Степан Лазуренко був залишений із обмороженими ногами в шпиталі у Ярмолинцях (Поділля). Українська армія відходила на Захід все далі, запорожці пішли з Любарта в Перший зимовий похід, але вже без свого командира.

Про еміграційні роки життя полтавця поки що маємо такі відомості. Спочатку, довгі роки перебуваючи під більшовиками, колишній полковник ретельно переховувався, а згодом (у 1940-х) виїхав із німцями до Чехословаччини (по тому часові значний еміграційний центр українців), перебував у трудових таборах Німеччини. 1950 р. опісля багатолітніх поневірянь, нарешті осів у США. Протягом другої пол. 1950 – 1960-х рр., незважаючи на вік, наш земляк брав досить помітну участь у громадському житті діаспори в США. Він багато пише до україномовних часописів («Тризуб», «Прометей»), виступає на святах і річницях з приводу історичних подій перед місцевою громадою Детройта та ін. Він і на чужині прагнув послужити рідній для нього Україні – зокрема, намагався занотувати пам'ятні події Української революції 1917 – 1921 рр., згадати пройдений героїчний шлях Богданівського полку, незабутні зустрічі і розмови з провідниками першого уряду УНР, своїх побратимів. Але хліб на еміграції добувався далеко не в простих умовах, нелегкою працею та й здоров'я колишнього богданівця було підірване свого часу тривалою виснажливою боротьбою.

27 лютого 1969 р. Степан Лазуренко відійшов у вічність, отримавши свій останній притулок на відомому українському пантеоні-цвинтарі Бавнд-Бруку, що біля Нью-Йорка...

Автору пощастило тривалий час спілкуватися із сином Степана Лазуренка п. Сергієм Лазуренком (08.12.1924 р. н.), який до жовтня 2017 р. мешкав у Детройті (відійшов у засвіти 11 жовтня 2017 р.). Цей відкритий

і щирий чоловік у своєму серці проніс святочну любов до свого коріння, землі своїх батьків, рідної мови. Славної пам'яті Сергій Лазуренко не тільки підтримував відносини з Полтавою, а й по можливості допомагав її духовному становленню. У серпні 1995 р. він відвідав Полтавщину зі своєю донькою Олею. То були дні, сповнені роздумів і хвилювання. У Полтаві залишилось чимало місць, пов'язаних із життям його родини. І коли п. Сергій ходив вулицями свого дитинства (нині Соборності, Стрітенській, Шолом-Алейхема, Пилипа Орлика, Соборному майдані) по-синівському та зі святістю сприймав все, що навіювало йому спогади. Треба було у ці хвилини бачити очі цієї вже літньої людини, щоб зрозуміти його душевний стан.

Згодом, під час неперіодичного листування, п. Сергій і передав до Полтави кілька спогадів свого батька, у тому числі і рукопис «Богданівці в Полтаві проти Муравйова». Використовуючи надану нам можливість, з нагоди 100-річчя подій Української революції, пропонуємо широкому загалові цей спогад, який торкається саме перебування Богданівського полку в Полтаві у грудні 1917 року. На наш погляд, спогад цей допоможе читачеві краще відчутти подих тих бурхливих подій.

Степан Лазуренко **БОГДАНІВЦІ В ПОЛТАВІ ПРОТИ МУРАВЙОВА**

Наближалось свято Миколая – наше перше полкове свято, до якого старанно приготувався полк.

Як і вдень проголошення III-го Універсала, 6 грудня 1917 року старого стиля, після Служби Божої в Св. Софії, вишукався Богданівський полк на Софійській площі, коло пам'ятника Богдана Хмельницького. Після привітання Богданівців членами Центральної Ради та Уряду, було оголошено перший військовий наказ про підвищення в ранзі полк. Ю. Капкана – в полковники (більш нікого зі старшин підвищено не було) і в хорунжі-підстаршин: Пархоменка, Ярмолюка й банчужного кінної сотні Капкана (молодого брата полковника Капкана Ю.). Наказ підписав Микола Порш – воєнний міністр, бо Петлюра не погоджувався з політикою більшості в уряді і особливо щодо демобілізації української армії та перехід її на добровільну і тому й уступив.

Дефілядою перед членами Центральної Ради та Уряду, які стояли на підвищенні, коло пом'ятника, закінчився парад.

Вечером в старшинському зібранні Богданівського полку, на Печерську, відбувся бенкет, на якому було багато присутніх гостей, як також міністр освіти Іван Стешенко та дружина професора Грушевського.

Здавалося, що настав час для спокійної і творчої праці для молодого Української Народної Республіки. Та це лише «здавалось».

Але в цей час большевики, захопивши владу в Росії, проголосивши «самовизначення народів аж до відокремлення» і визнаючи Українську Народню Республіку, посилено готувалися до її загарбання, після невдалих двох спроб у Києві (в жовтні і листопаді – 1917 р.).

Для цього, під командуванням Антонова-Овсієнка, було утворено спеціальну армію, що складалася з чотирьох армійських груп під проводом Єгорова, Березіна, Кудипського й Муравйова, силою до 30 тисяч добірного війська з колишніх старшин і солдатів російської армії, матросів, латишів, китайців, ма-

длярів, німців, австрійців, російських робітників та ін. Армія мала 60 гармат, багато кулеметів та амуніції, панцерні авто та 10 панцерних потягів.

В перших числах грудня 1917 року у Києві більшовиками було скликано 1-й Всеукраїнський з'їзд «советів» – совет робітничих, селянських і солдатських депутатів, за допомогою якого гадали повалити Центральну Раду і захопити владу в Україні.

В цей же час Центральна Рада скликала Селянський з'їзд, який висловив цілковите своє довіря Центральній Раді, і, зокрема, її голові професорові: Михайлові Грушевському.

Так само значною більшістю делегатів на з'їзді «Советів» було висловлено довіря Центральній Раді, не дивлячись на великі зусилля, невеликої групи більшовиків-учасників з'їзду, висловити недовіря Центральній Раді та її перевибрати.

Побачивши, що їм і на цей раз не вдасться захопити владу в Києві, бо українське селянство їх не підтримує, більшовики залишають з'їзд і переносять продовження його до Харкова і 13 грудня 1917 року утворюють «Центральний виконавчий комітет України – «ЦЕВУКУ», який протиставив Українській Центральній Раді себе, як орган влади всієї України, Генеральному Секретаріату свій – Народний комісаріат.

За допомогою більшовицьких військ з Росії та місцевих червоногвардійських відділів, більшовики підступно обеззброили українські військові частини 30 тис. полк і захопили владу в Харкові.

Негайно, після цього, червоногвардійську групу під команду Муравйова було кинуте на Донбас, щоб відрізати від України цей вугільно-залізо-промисловий район, як один з головних чинників економічного розвитку України, а потім вирушити на Полтаву, Ромодан і спільними силами з другою групою, що просувалася через Ворожбу, Крути, захопити Київ.

Більшевицьке військо Муравйова без великих зусиль займало населені пункти Донбасу, майже не зустрічаючи спротиву, за винятком невеликих українських відділів, що повставали і билися з власної ініціативи, до того ж, більшовицьким військам допомагали т. зв. місцеві робітничі червоногвардійські відділи, які в більшості склалися з чужинців, і зі зброєю переходили на бік більшовиків.

Коли у Києві стало відомо про захоплення Донбасу Муравйовим та просування його військ на Лозову, Полтаву, Богданівському полку було наказано вислати до Полтави один курінь, з якими мали також виїхати сотня матросів, одна сотня кінного полку ім. Тараса Шевченка, кулеметний відділ з тяжких і легких кулеметів та 4 автопанцерники.

Команду над цією групою військ було доручено мені. Була це друга половина грудня 1917 року, числа вже не пригадую. Стояли холодні зимові дні і перший молодий ще сніг покрив «білою ...ю» землю. Ранком з III-м куренем Богданівського полку та кулеметним відділом вирушили до Печерська на товарну станцію Київ II, куди мали прибути матроси, кінна сотня та панцерні авта.

Прийшли на станцію, а незабаром прибули матроси й кінна сотня, панцерних авт не було. На моє запитання чергового по станції – «Чи є вагони для ешелону, які було наказано приготувати ще напередодні?» – він, уникаючи від прямої відповіді, відповів: «Зараз будуть». Почекавши ще деякий час, вдруге

запитую: «Де вагони ешелону?» «Зараз подамо» – була відповідь чергового по станції.

Можливо, що це вже були перші прояви большевицького саботажу.

Матроси почали нарікати, що вони померзли, як мерзли і всі ми, [згодом] залишили станцію і пішли до міста і більше не повернулися.

Майже під вечір, на неодноразові мої вимоги, подали вагони і ми скоро заладувалися і виїхали з Києва.

Ранком прибули на станцію Лубни. Тут зустрів мене підпоручник Мефодій Шаповал (брат Миколи Шаповала), який раніш був у моєму II курені сотенним 4 сотні, а тепер був в Лубнах начальником повітової міліції і запросив мене до повітового старости Сергія Шемета. Поки ешелон стояв на станції, а затримувався він на станції чомусь досить довго, я погодився відвідати і познайомитися з братами Шеметами, відомими громадськими й політичними українськими діячами. Приїхали до їхнього будинку – особняка, що [був] поруч з військовим шпиталем; заходим в будинок і знайомлюсь з обома братами Шеметами, які нас гостинно приймають та розпитують про Київ та новини-події, як і про причину нашого виїзду до Полтави. Невеселі вісті оповідали й вони: «У військових частинах лубенської залози (запасний кінний і піший полки, автоколона бельгійських авт і їх обслуга бельгійцями й французами, військовий шпиталь) повний занепад дисципліни, збільшення, солдати самочинно залишають свої частини й розходяться по домах, розтягаючи військове майно, а по дорозі бешкетують, а то й грабують населення, що весь час перебуває в страхі. На селах є прояви анархії, в зв'язку з поверненням фронтовиків, які попали під вплив большевиків, а за їх прикладом і селяни починають розтягати поміщицькі маєтки, власники яких від страху нападую банд, повтікали з них.

«Добре.. було», – кажуть вони, «аби до Лубень було надіслано добру, дисципліновану, українську, військову частину, яка б допомогла демобілізувати лубенську залозу та встановити лад і порядок в місці й повіті». Так поговоривши з ними, поспівчував їм і ні в чому не змігши їм допомогти, я мусив поспішати до свого ешелону і коли довідався, що він уже виїхав зі ст. Лубні, мусив догнати його автотом, яким відвезли мене брати Шемети до Ромодана. Тут я знайшов свій ешелон, а також одержав відомість, що слідом за нами до Полтави їде увесь Богданівський полк, з чого я зробив висновок, що ситуація в Полтаві погіршала.

Без перешкод і пригод приїхали до Полтави на ст. Полтава-Київська. Іду до чергового по станції і наказую поставити ешелон під рампу виладовування, що незабаром було й виконано.

Почали виладовуватись. Коли це приходить до мене вартовий старшина по ешелону і доповідає, що до нього підійшо невідомі три особи і наказують припинити виладовування. «Я їх запитав, чому це я повинен зробити?». «Є такий наказ», – промовив один із них. Я їм відповів, що у мене є наказ мого командира виладовуватись, що я й виконую і запропонував їм піти до вас.

– Вони погодились і чекають на вас тут коло вагону. – Виходжу з вагону і бачу коло сходів троє осіб. Один з них років 22 – 23, середнього росту, кремезний, у військовій солдатській шинелі, а двоє – у цивільному.

Вартовий старшина каже їм; показуючи на мене: «Це є командир ешелону». До мене підходить той що в шинелі й каже:

– Я, член Центральної Ради Матяш і іменем Центральної Ради наказую вам припинити вилادовування і повернутися до Києва. Ваша присутність в Полтаві порушить місцевий спокій, який нам вдалося зберегти до сьогоднішнього дня.

Я його перебуваю.

– Я не буду перевіряти, чи ви є членом Центральної Ради, чи ні, але хто б ви не були, наказів ваших я не буду виконувати. Наказ я маю від свого командування, який і виконую. Щодо спокою в Полтаві, вам нема чого турбуватися – це справа наша!

– Я, член Центральної Ради, а також член губернського совета робітничих, селянських і солдатських депутатів, і на мені лежить відповідальність за спокій і порядок в Полтаві!

– Ще раз повторюю вам, щодо мого наказу ви не маєте ніякого права втручатися. Ідіть і робіть собі те, що вам належить робити, як члену Центральної Ради!

– Я наказую вам припинити негайно вилadовування ешелону і повернутися до Києва! – кричить він мені. – За невиконання мого наказу, як члена Центральної Ради, ви будете відповідати! Я зараз же про це повідомлю по прямому дроту Центральну Раду в Києві!

– Наказів ваших я виконувати не буду, бо ви для мене ніщо! В Київ можете повідомляти, це я вам не забороняю, але перешкоджати виконання мого завдання я вам не дозволю і коли ви не залишите в цю хвилину станцію, то я зроблю з вами так, як належить зробити з особами, що стоять на перешкоді у виконанні військових наказів у військовий час! Отже, негайно марш звідси! А не то...

Не встиг я ще докінчити речення, яке очевидно було сказане в такому гострому і рішучому тоні, що Матяш, хоч і член Центральної Ради і губернського «Совета», нічого мені не відповів, рвучко повернувся і разом зі своїми товаришами пішов скорим кроком зі станції. Але шкода, що він тоді так відійшов! Бо потім це був один з найлютіших катів українського народу, що сотнями вбивав, палив і руйнував українські села зі своїм червоним партизанським загоном, за те, що не хотіли українці йти в большевицьке ярмо.

Від його руки погибли всі старшини й частина козаків 2-го курія Богданівського полку, який в бою під Лозовою відбився від полку, йшов до Полтави і в районі Костянтинограда, був несподівано оточений бандою Матяша; були розстріляні: курінний поручник Верецагін Митрофан, сотенний підпоручник Романовський Дмитро, хорунжій Івко Юхим, хорун. Турянський Антін, хорун. Редька Михайло та ін. прізвищ яких вже не пам'ятаю. Та хто міг це раніш передбачити!

Щоб більш нам ніхто не перешкоджав у вилadовуванні, даю наказ вартовому старшині виставити навколо варту і нікого не підпускати до ешелону.

Значить ми своєчасно прибули до Полтави і стали на перешкоді большевицьким планам, бо дуже нас не хотіли вони бачити в Полтаві! Так думав я собі після «визити» цієї делегації.

Залишивши при ешелоні свого замістника, я поїхав до міста, явитися команданту Полтави, в розпорядження якого ми прибули.

Знайшов я його в губерніяльній земській управі, в прекрасному будинку в українському стилі, збудованому за проектом славного маляра-академіка Василя Кричевського.

Комендантом м. Полтави в той час був полковник Ревуцький. Він був дуже радий нашому приїзду і зараз же, про це, як радісною вісткою, поділився з членами управи.

Поговоривши з ним деякий час та довідавшись, що ми розмістилися у Віленському воєнному училищі, яке було переведено до Полтави з Вільно і містилося в приміщенні духовної семінарії на Колонійській вулиці, я попрощався і поїхав на станцію до свого куреня.

З розмов із полковником Ревуцьким я довідався про загальну ситуацію, що утворилася після захоплення Донбасу Муравйовим і, зокрема, в Полтаві, в зв'язку наступаючих большевицьких військ з Харкова та Лозової, а також про пожвалення діяльності місцевих большевиків до захоплення влади в Полтаві. На нас було покладено завдання: нести охорону міста – патрулювання вулиць і поборювати всякі спроби до заворушень, що намагалися весь час зробити большевики; охорону електр. на Куракінській вулиці, пошти і телеграфу на розі Шевченківської й Котляревської вулиць, водогону на Панянці та залізничних станцій Полтава-Київська і, особливо, Полтава-Південна, де були залізничні майстерні, а серед робітників, не українців, було багато большевиків та їх прихильників.

Розмістившись у Віленському училищі, виставили охорону указаних об'єктів та вислали патрулі на вулиці міста, ми ніби внесли заспокоєння в Полтаві.

На другий день до Полтави прибули ще два курені Богданівського полку, кулеметні та кінні сотні, 4 автопанцерники. Курені розмістилися в кадетському корпусі, як і штаб полку, кулеметна сотня і панцерні авта. А одна кулеметна сотня розмістилася в епархіяльному училищі.

Як нас і інформували, большевики весь час вели агітацію, а з нашим приїздом, ще більш послалили її серед солдатів 4 пішого запасного полку в Красних казармах та авіаційних частинах за Київською станцією, проти Центральної Ради, як «буржуазної» та Уряду – Генерального секретаріату, підбиваючи їх до збройного виступу. Не залишили вони в спокої і богданівців, надсилаючи до них своїх агітаторів, які найгострішими словами очорнювали нашу Центральну Раду та Уряд, яким ми вірно служили.

Та коли вже вони в своїй наклепницькій і безсоромній брехні перейшли всяку межу, козаки-богданівці, щоб припинити їхні відвідування та вислуховування, одного разу, після годинної агітації, наказали агітаторові зняти штани і в «подяку» всипали йому 25 гарячих, а потім за руки й за ноги викинули за ворота. Це мало свій вплив: агітатори більш до богданівців не навідувались.

Тоді большевики вдалися до іншої спроби – підняти заколот. На розі вулиці Котляревського й Карпівського провулка був винний погріб з великими запасами вина у великих дерев'яних бочках. Розагітувавши товпу, а головним чином солдатів запасного полку, які розхристані з цигарками та насінням в роті, цілими днями швендяли по вулицях міста, большевики направили їх на цей винний погріб, який негайно був розбитий і натовп з відрами і різною посудиною кинувся розбирати вино. Почалась сварка й бійка, спочатку в погребі

бі, а потім перенеслася й на вулиці, а тоді вже оп'янілі почали бити вітрини в магазинах та грабувати їх. На щастя, підійшов патруль богданівців, який викладає собі ще допомогу, яка підійшла з кулеметами й панцерними автами. Бешкетників та грабіжників було розігнано, а вино знищено. (Отже, богданівці припинили грабування магазинів, а не як в своїх споминах Віктор Андрієвський зробив наклеп на богданівців, ніби вони й грабували магазин, так як і другий наклеп – нібито богданівці роззброювали полуботківців).

Щоб запобігти небезпеки з боку солдатів 4 запасного полку і авіаційної частини, вночі їх було роззброєно: всіх солдатів – чужинців було вивезено з Полтави; солдат – українців, хто не хотів служити, відпустили додому. Цим ми значно послабили большевицькі сили, на які вони так розраховували при захопленні влади.

Але й після цього большевики не заспокоюються. Вони підготовлюють удар безпосередньо богданівцям.

Одного вечора, після наради старшин-богданівців з членами губернської та повітової земських управ, комендантом міста полковником Ревуцьким, губерніяльним комісаром А. М. Левицьким (потім президентом УНР в екзилі), відомим українським кооператором Д. Шульгою, К. Божком, Левченком, Шаревським, Токаревським, К. Товкачем та ін., в українському клубі, на розі Пушкінської та Стрітенської вулиць, в невеликому будинку, де щоденно збиралося українське громадянство для зустрічі та обміну думками, щодо біжучих, таких цікавих і історичних, а разом з тим і загрозливих подій, що насувалися на Україну і, зокрема, безпосередньо на Полтаву.

Після наради з обміном думок була вечерея... Я, як курінний III куреня, мав повернутися до куреня, а командир полку сотник Ластовченко, сотник Забудзьський, сотник Кириченко та ще декілька старшин зайшли ще до «Європейської» гостиниці попиту кофе й погомоніти, бо, як потім говорили мені старшини, сотник Ластовченко казав, що йому щось не хочеться йти додому. Всі ми разом вийшли з клубу. Я сів в санки візника і поїхав на Колонійську вулицю до Віленського училища, а сотник Ластовченко з старшинами пішли пішки, бо йти було недалеко.

Ніч була морозна. Товстим шаром білого снігу було вкрито полтавські вулиці і під полозками саней він скрипів, чим порушував нічну тишу. Коли під'їхав до будинку училища і розплачувався з візником, то зауважив поодаль [ще одного] візника, який весь час їхав за мною, не обганяючи й не відстаючи від Пушкінської вулиці, і зупинився в тіні від світла ліхтаря. Але я й тоді не дуже на це звернув увагу. Подумав я про це трохи пізніше, після убивства сотника Ластовченко. Можливо й мене чекала така доля як і сот. Ластовченка. Зайшов в приміщення училища, пройшов по кімнатах, де спали козаци та перевіривши варту ліг спати, було це коло 10 години вечора. Не встиг я заснути, коли це чую гуркіт дверей, тупотіння ніг і рух в училищі. Зіскакую з ліжка, засвічую світло і біжу до дверей, перед якими бачу схвильованого і задиханого сотника Забудзьського і ще когось зі старшин, які кричать мені:

– Зараз забито командира полку, сотника Ластовченка!... Далі сот. Забудзьський каже: «Будь з куренем напоготові. Ми з сот. Кириченком робимо облаву, щоб піймати убивцю».

Із цим словами вибіг з кімнати, так що я не встиг і розпитати, де і як це все сталося.

Швиденько одягаюся і піднімаю козаків, більшість яких вже повскакувала з ліжок: і одягалася. Вони вже також знали про убивство сот. Ластовченка, але докладно ніхто нічого не знав. Виходжу на вулицю. В морозній нічній тиші пролунав постріл, за ним другий, третій, а потім з панцерних авт заговорили кулемети, луна від яких голосно відбивається в морозній тиші ночі та безлюдній, освітленій ліхтарями вулиці.

Постріли було чути за кадетським корпусом, ніби коло губернського будинку де був «Совет».

Як раптово почалася стрілянина, так раптово й обірвалася. А ось чую, зі сторони кадетського пляцу, гомін, брязкіт зброї і бачу групу людей, які прямували в наш бік. Приглядаюся і прислухаюся. Варта, що була коло училища стала насторожі. Група людей наблизилася до нас і я побачив, що то йшли наші козаки з старшинами і під вартою вели сім осіб, одні одягнені у військові шинелі, а другі – в цивільні пальта. Підходить до мене старшина й каже: «Цих сім осіб заарештували, як вони тікали з губернського будинку «Совдепу». Сотник Кириченко наказав всіх їх відвести до вас і тримати під вартою!» Це були члени большевицького «Совдепу». Між ними пізнаю і члена Центральної Ради Матяша, який приходив до ешелону і наказував мені повернутися до Києва; Дробніса – ярого большевика, який так само потім багато причинив зла в Україні, був головою малого «Совпаркому» і в 1936 розстріляний Сталіним; Каска – латиша-чекіста, що не одну тисячу українців відправив на той світ, та ін. Всі вони були найлютішими ворогами українського народу і пролили море української крові, але і самі потім заплатили своїми життями тим, для кого вони здобували владу на Україні.

Завели їх всіх до середини і наказую посилити варту коло них. Обурення богданівців на них буде таке велике за убивство командира полку сотника Ластовченка, що козаки хотіли тут же вчинити над ними самосуд, але до цього не допустили старшини.

Незабаром приїхав полковник Ревуцький, губерніяльний комісар. А. М. Левецький і ще декілька членів управи, і просять нас нічого з арештованими не робити, а передати їх їм для відправки до Києва, де мав відбутися над ними суд. Такий ніби був наказ з Києва.

Порадившись з сот. Киричком – він раніше був помічником командира полку, а тепер зі смертю сот. Ластовченка став командиром полку, та сот. Забудьським, я звільнив з-під арешту всіх сім арештованих і передав полк. Ревуцькому. І шкода, що ми послухалися полк. Ревуцького й А. М. Левецького і віддали їм заарештованих большевиків, а не зробили так, як це робили большевики з нашими – українцями, коли попадали до їхніх рук. Менше б було пролитої української крові... Та що ж!

Ми не були тоді такими мудримися, як потім нас навчили большевики. За декілька день ми довідалися, що всіх заарештованих було випущено на волю і вони продовжували й далі служити большевицькій Москві, винищуючи українців, які не хотіли йти в ярмо московської неволі.

Подробиці убивства нашого командира сот. Ластовченка від сот. Кириченка й сот. Забудьського, як я потім довідався, були такі:

Після наради в українському клубі вони зайшли до ресторану в «Європейській» гостиниці і сіли собі за одним із столиків в залі ресторану. Коли це приходить кельнер і звертається до нас: «Хто з вас командир Богданівського полку?»

– Я, каже сот. Ластовченко.

– Вас просить один добродій.

Нічого не підозрюючи сот. Ластовченко встає з-за столу і питає: – А де той добродій?

– Я вас проведу, – каже кельнер. І вони пішли разом. Коли це чуємо декілька стрілів і падіння тіла.

– Ми вискочили зі столу, як і всі присутні в залі, і побігли на стріли. На дверях, що виходили з зали у вестибюль, коло порт'єри лежав наш командир сот. Ластовченко. Ми кинулися до нього, він був мертвий. Сім куль з браунінга, направленою рукою большевицького агента-чекіста Дунайського, який видавав себе за анархіста, колишній борець з цирку, обірвали молоде життя нашого командира, який недавно прийшов до нашого полку і користувався довірям і авторитетом старшин і козаків-богданівців, доброго нашого товариша і українського патріота, що прийшов до Богданівського полку служити зі зброєю в руках великій українській ідеї.

Та не судилося йому довго тримати зброю в руках і вести Богданівський полк на боротьбу з большевиками, які несли нам руїну і поневолення.

Убивством сот. Ластовченка, большевики хотіли позбавити богданівців командира і внести замішання в їх рядах, щоб привело до ліквідації полку, який безкомпромісово розпочав боротьбу з ними.

Та це їм не вдалося. На смерть свого командира богданівці відповіли ще більшою згуртованістю й єдністю і ще більшою, посиленою боротьбою з большевиками.

– Залишивши тіло сот. Ластовченки – каже далі сот. Кириченко, – ми кинулися за убивцею, а другі старшини до кельнера, який викликав з-за столу сот. Ластовченка і вийшов з ним. Переляканий кельнер тим, що сталося, стояв тут же коло дверей і на наші запитання спочатку не міг вимовити й слова, а потім заспокоївшись сказав:

– Коли ми разом з командиром Ластовченком підійшли до дверей вестибюля, командир запитав: – Хто мене кликав? Тоді з-за порт'єри виступив невідомий і запитав: – Ви командир Богданівського полку?

– Так, – відповів командир.

І лише він сказав: «так», як незнайомий чоловік вихопив браунінг і розрядив його в серце командира Ластовченка, який упав не промовивши жодного звуку – був мертвий.

А убивник Дунайський (потім довідались, що це був він) кинувся тікати. Кинулися за ним, але він зник у темних вулицях Полтави. Та коли дізналися, хто був убивця і що його часто бачили в «совдепії», подалися туди, де він міг укриватися. Підбігли до губернаторського будинку і постукали в двері. Ніхто не відгукався й не відчинив дверей, хоч у вікнах будинку було повно світла.

Почали стукати сильніш. Коли це з будинку роздалась стріли. Викликали панцерні авта, які й почали обстрілювати будинок. Частина осіб, що тікала з будинку й перелазили через мур на Кременчуцьку й Єкатеринівську вулиці,

було затримано, більший частині вдалося втекти. Непіймали й убивцю сот. Ластовченка чекіста Дунайського, і тому його ніхто не судив і не покарав, як дехто писав у своїх спогадах. На другий день тіло командира Богданівського полку лежало в труні і було виставлене в домовій церкві кадетського корпусу, а навколо труни була почесна варта богданівців. За день у труни перебуло багато полтавчан, які прийшли скласти свою пошану тому, хто першим віддав своє життя в боротьбі з большевиками за волю й Незалежність України та висловили своє співчуття богданівцям, які втратили свого командира.

Після похоронної відправи, та прощання з покійником, труну, накриту червоною китайкою та вінками живих квітів, було винесено з церкви і встановлено на гарматному лафеті. В супроводі Богданівського полку і великої кількості полтавчан, під жалібні звуки похоронного маршу духової оркестри Богданівського полку, жалібна процесія вирушила від кадетського корпусу і йшла по Куракінській вулиці до Київської станції.

За труною свого командира йшли засмучені богданівці, слухаючи жалібні звуки похоронного маршу.

А ще недавно йшли вони веселі й безжурні цією ж вулицею під бадьорі звуки Запорізького маршу, маршу богданівців, а впереді на вороному коні їхав їх командир, в сірій солдатській шинелі, в сірій смушевій шапці з шаблюкою при боці, приємно усміхаючись полтавцям, які вийшли на вулиці на зустріч богданівцям. А тепер він лежить в труні ні до кого не усміхнеться й не заговорить.

Як тяжко з цим примиритися! За що тебе убито? За що ти склав своє молоде життя! Ти, що був повний молодечої сили й енергії, найкращих мрій нашої прекрасної будуччини, лежиш тепер мертвим!

Ми вже ніколи не почуємо тебе, не будемо разом з тобою захоплюватися нашим прекрасним майбутнім, не будемо мати тебе такого щирого товариша й командира!

Так думав кожний із нас, богданівців, поглядаючи на труну з тілом дорогого командира.

Ми знали, що не він перший і не він останній віддав своє життя за нашу Українську Ідею – за Незалежну Українську Державу. І ми, богданівці, будемо їй вірно служити і за неї віддамо і своє життя.

Жалібний похід підійшов до Київської станції. Тут була відправлена панахида і останнє прощання з тілом покійника. Труну зняли з лафета і внесли до вагону, що мав відвезти до Києва.

Супроводила до Києва труну з небіжчиками 9 сотня 3-го курія, яким раніш курінним був сотник Ластовченко. Під звуки похоронного маршу поволі рушив потяг з тілом покійника до Києва, де і було його поховано. Прибиті горем і смутком поверталися богданівці зі станції. Після смерті командира полку, ми ще деякий час залишалися в Полтаві.

Та одного разу, коли я був у своїй кімнаті, я почув серед козаків гомін, а потім й крики. Поспішно вийшов до них, щоб узнати, що сталося.

Побачивши мене козаки почали щось мені кричати, а постільки всі вони кричали разом, я спочатку не міг нічого розібрати. Тоді дав наказ замовкнути і одному сказати про що йде річ. До мене підходить підстаршина й каже: «Ми большевики!». Я дивлюсь та на нього, то на козаків. Козаки кричать: «Так

ми большевики!» – В чім річ? Невже справді богданівці підпали під вплив большевицьких агітаторів.

Я питаю їх: «Розкажіть толком, що сталося?» А сталося те, що вони віддалились, що є наказ про демобілізацію, перехід армії на добровільну та вибірність командирів. Отже, довідавшись про цей наказ мої козаки почали в гострій формі висловлювати своє незадоволення з цього наказу.

– Виходить, що і ми йдемо слідом за большевиками: демобілізація армії, виборність командирів! – Кричать козаки.

Зараз не час на демобілізацію, коли большевицьке військо суне на Україну.

– Ми віримо своїм старшинам і нікого не хочемо переобирати!

Вислухавши козаків та поговоривши з ними я поїхав до штабу полку, який містився у невеликому будиночку поруч головного будинку кадетського корпусу. Заходжу до кімнати. Мене зустрічає командир полку сот. Кириченко та каже: «От добре, що ти прийшов. А я оце посилав по тебе! Що і ти здивований наказом? Зараз зберемось і обміркуємо що і як!»

Коли позбиралися старшини (богданівці за весь час свого існування не мали ні комітетів, ані рад; командир радився з старшинами, а командував сам), сотник Кириченко зачитав нам наказ про демобілізацію Української Армії, виборність командирів та утворення добровільної – за наймом армії.

Наказ підписав Микола Порш – військовий міністр, член Центрального комітету Української Соціал-Демократичної Партії, лідер лівого її крила, весь час шукав порозуміння з російськими соціалістами, а потім – з большевиками, не проділяв уваги і значення українським збройним силам і тому, ще на 1-му Всеукраїнському Військовому з'їзді, не без його впливу, була ухвалена резолюція, що явно була небажаною і негативно вплинула на революційний ентузіазм й патріотизм як учасників Військового з'їзду, так і на вояків-українців на фронті...

І це в той час як большевики створили велику армію і кинули її на Україну, і вже були на підступах до Києва, нашої золотoverхої столиці. Ми, старшини богданівці, цього ніяк не могли зрозуміти, бо війна без оголошення, яку розпочала Советська Росія з Україною вимагала якнайскоріше розбудовувати Українську Армію. Довго говорили ми, хвилювалися, ми ще не вірили в правдивість цього наказу і тому рішили запитати уряд у Києві. І відповідь одержали: наказ ухвалено урядом і його треба виконати. Нічого нам не залишалось, як тільки виконати наказ. Тож на нараді старшин вирішили, повернутися до Києва, де полк було утворено, там і демобілізуватись.

Сумні, без пісень і музики, йшли ми вулицями Полтави до Київської станції. А на нас із сумом дивились полтавчани, які добре знали, що слідом за нами до Полтави увійдуть большевики з терором, розстрілами, гвалтом, грабінництвом, як це вони робили раніш у зайнятих містах.

Скоро ми заладувалися і виїхали до Києва, де і провели демобілізацію Богданівського полку. В полку залишилося 250 – 300 старшин і козаків (не «раз став як той сніп» – написав інж. М. Курах про Богданівський полк у «Вістях» ч. 93 ст. 130 про першу батарею Січових Стрільців). А в цей час большевики ...зібрали великі красногвардійські сили і, не зустрічали майже ніякого спротиву, бо регулярно українського війська вже не було. Тоді тільки збагнули поборники «мілітаризму» про потребу війська, щоб чинити спротив большевикам, які займали Полтаву, були під Крутами і загрожували столиці.

Спішно почали вербувати, вишколювати і творити військові відділи, часто з молоді, не обізнаної з військовою справою. Такий військовий відділ, під назвою: «Студентський курінь» був висланий під Крути проти большевиків, що переважали значно їх кількість, добре озброєних, і досвідчених в боях. Молодь не встояла і всі полягли. Вина і тут була на тих, хто своєю «антимілітарною політикою» лишив Україну Армії і саме в той час, як вона була найбільше потрібна. Та коли вже «всім» стало зрозуміло необхідність регулярної, дисциплінарної Української Армії, ми вже майже не мали Української землі (а хоч і мали, то дуже мало) ...

Тож невеличка Українська Армія, яку удалось створити з патріотів, воjakів-українців, героїчно боролася на протязі трьох років за Волю й Незалежність Української Народної Республіки, зробила все, що було в її силах. І не її вина в невдачі, як дехто про це говорить і пише ще й сьогодні. Треба пам'ятати, що армія є виконавець політики уряду, а тоді політика була «нездоровою», щоб не сказати більше... І ми, богданівці, жертвовно й беззастережно виконали свій обов'язок перед Українським народом і Урядом і немало з нас полягло і пролило крові у Визвольній боротьбі за Українську Народню Республіку.

Полковник Лазуренко.

18.10.1959 р.

Друкується за: «Рукопис спогадів Степана Лазуренка» – оригінал зберігається у приватному архіві Т. П. Пустовіта.

Taras Pustovit

**MEMOIRS OF THE UNR COLONEL STEPAN LAZURENKO
CONCERNING HIS BEING AT BOHDANOVKA REGIMENT
IN POLTAVA IN DECEMBER 1917**

*Memoirs of a prominent participant of the Ukrainian Revolution 1917 – 1921
Stepan Lazurenko, regimental commander of the B. Khmelnytskyi First
Ukrainian Cossacks Regiment concerning the events in Poltava in December
1917 are published.*

Keywords: Stepan Lazurenko, the Ukrainian Revolution, Poltava,
the First Ukrainian Cossacks Regiment, Bilshovyk, struggle.

АНДРІЙ ЗАЛИВЧИЙ: СВІЙ СЕРЕД ЧУЖИХ ЧИ ЧУЖИЙ СЕРЕД СВОЇХ?

У статті подаються біографічні відомості та роздуми щодо шанування пам'яті українського письменника і революціонера, члена Центральної Ради Андрія Івановича Заливчого.

Ключові слова: А. Заливчий, влада рад, громадянська війна, ліві есери, боротьбисти, Центральна Рада, антигетьманське повстання.

Сторіччя відділяє нас від Української революції 1917 – 1921 рр. Достатній час, щоб зібрати факти і дослідити події, скласти докладну хронологію, розставити політичні акценти. Ми розуміємо сьогодні, що це була війна за незалежність Української держави (або, як прийнято писати донедавна, «визвольні змагання»). Але це була ще й громадянська війна між політичними силами, соціальними верствами, між селами-республіками, козаками-партизанами, сусідами-односельцями, а часто навіть між близькими родичами. Розмаїття політичних течій і рухів, складність індивідуального самовизначення в круговерті кривавих подій, що швидко змінювалися, були справжньою пасткою для людей творчо мислячих, ідейно захоплених. Як влучно відзначив Мирослав Попович, «з погляду історії культури, війна – найменш плідний час національного життя, а тотальна громадянська війна – справжній «простір смерті», в якому спрощуються і притупляються почуття, а ненависть переважає усе» [1, с. 563]. І тим не менше, роки визвольних змагань, виплекали для нашої культури цілу плеяду неординарно думаючих молодих людей, «перших хоробрих», які поєднали у своїй літературній творчості традиційний для України глибокий соціальний трагізм із європейським літературним новаторством. Гнат Михайличенко, Василь Еллан-Блакитний, Василь Чумак, Лідія Вовчик-Блакитна, Павло Тичина. З усіма ними був особисто знайомий, завдяки спільній літературній діяльності й революційній боротьбі, талановитий молодий український прозаїк, автор глибоко психологічних автобіографічних есеїв, Андрій Заливчий (1893 р., с. Миські Млини Зінківського повіту – 1918 р., м. Чернігів). У буремні роки вони друкувалися в одних альманахах, розповсюджували одні нелегальні видання, зустрічалися на одних ярвах, були однаково захоплені ідеями національного і соціального визволення свого народу.

Його життя було насиченим і недовгим. Загинув він 13 грудня 1918 р. у віці 26 років під час Чернігівського повстання, розпочатого лівими есерами-боротьбистами проти політичного режиму гетьмана Павла Скоропадського. Втративши свого лідера і натхненника, повстання захлинулось у крові, залишившись однією із трагічних сторінок Української революції.

Та швидкою і яскравою загибеллю доля вберегла Андрія Заливчого від подальших своїх мінливостей. Йому не довелося вирішувати, з ким бути,

коли у 1920 р. ліві есери змушені були саморозпуститися і частково емігрувати, а частково увійти до більшовицьких організацій. Уникнув він також подальшої хвилі «самоочищення» в більшовицькій партії, показового харківського судового процесу над українськими есерами 1921 р., лицемірної більшовицької «українізації» та репресій 1930-х років, – усіх тих жахів, які приніс інакомислячим представникам української інтелігенції червоний тоталітаризм [2].

Але, «встигнувши» загинути у той час, коли ще не було чіткого поділу між «есерами», «есдеками», «укапістами», коли вони ще не всі категорично визначились у своєму ставленні до більшовиків, а органи народної самоорганізації ще не поділяли на «ради» і «совети», есер-боротьбист Андрій Заливчий так і лишився «своїм серед чужих і чужим серед своїх». У радянський час його титулували «борцем за владу рад», і це здавалося не безпідставним: адже Андрій Іванович був членом ради селянських депутатів на Харківщині, виступав на Харківському з'їзді селянських депутатів, що відбувся 16 – 20 (3 – 7) травня з доповіддю про національне питання, в якій зауважував, що «Україна повинна радитися сама, завести свої порядки, свою Раду в Києві» [3, с. 2]. Обирався повноважним членом до Тимчасової Всеукраїнської Ради селянських депутатів та до складу Української Центральної Ради. Восени 1917 р. брав активну участь у роботі Полтавської ради робітничих і селянських депутатів, де вів фракційну боротьбу з російськими політичними угрупованнями [4]. На Полтавському губернському з'їзді Рад у січні 1918 р. Заливчого було обрано головою Полтавського губвиконкому і водночас – президентом Полтавської Самостійної Радянської Соціалістичної Федеративної Республіки, що була проголошена на цьому з'їзді. Однак, пробув на цих посадах Заливчий менше доби, разом із іншими членами новообраного губвиконкому його заарештував більшовик Михайло Муравйов, що із російським військом узяв Полтаву [5, с. 80].

Із історії відомо, що лівих есерів-боротьбистів, як і представників інших соціалістичних партій, більшовики за своїх союзників вважали тільки в той час, поки могли використовувати для досягнення власної політичної мети, а зміцнившись при владі, повели активну кампанію з їх винищення. Як же вийшло так, що Андрій Заливчий залишався героєм у часи більшовицької диктатури, коли всі його соратники, що пережили «визвольні змагання», постраждали від політичних переслідувань? Можливо, у цьому заслуга його родичів, зокрема брата Нестора, який «розкрутив» його, скориставшись нагодою покращити своє матеріальне становище, як брат «борця за владу Рад» [6, с. 31]. Та все ж увесь радянський час відчувалася певна відчуженість, чи то недовіра до цієї цікавої особистості. Топоніми з його ім'ям то з'являлися на мапах, то тихенько зникали. Так, у Чернігові, вулиця Заливчого існувала у 1919 – 1920 рр., тоді стала Пролетарською, з 1943 р. – знову Заливчого, з 1955 р. – Крупської, а в наш час – Андрія Мовчана. 1926 р. колишній Театральний сквер, поблизу якого загинув Заливчий, отримав назву «сквер імені Заливчого», та також не надовго. З другої половини 1930-х років він став зватися сквером Піонерів, а з 1944 р. – сквер імені М. М. Попудренка.

У Полтаві ім'я Заливчого носила у 1919 – 1923 рр. сучасна вул. Пилипа Орлика (кол. Паризької Комуні). У Києві – з 1919 по 1938 рр. вул. Фізкультурі (кол. П. Головіна, Совська).

Тільки в смт Опішні вулиця і провулок Андрія Заливчого проіснували з 1930-х років аж до 2016 р., поки не попали під закон про декомунізацію. За вказівкою Українського інституту національної пам'яті навесні 2016 р. розпорядженням Опішнянського селищного голови їх перейменовано, «бо Заливчий брав активну участь у встановленні радянської влади» [7]. Водночас, згідно із п. 1 іншого Закону України – «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», усі, без винятку, члени Центральної Ради вважаються борцями за незалежність нашої держави і пам'ять їх має вшановуватися різними засобами, в т. ч. і найменуванням на їхню честь вулиць та інших об'єктів [8].

Після звернення з позовною заявою мешканців вулиці й провулку, які вважають, що вказане розпорядження є незаконним, ухвалою Зіньківського районного суду Полтавської області дію розпорядження призупинено в частині перейменування вулиці Заливчого на вулицю Явдохи та Гаврила Пошивайлів і провулку Заливчого на вулицю Керамологічну [9].

У Науковому архіві Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, серед інших спогадів полтавців-учасників революції 1917 р. та громадянської війни, зберігається документ, який був надісланий управлінням культури виконкому Полтавської обласної ради депутатів трудящих на ім'я директора музею Каплуна М. Л. «для вивчення та збереження в науковому архіві» разом із супроводжувальним листом від 22.12.1961 р. за № 1348 [10, с. 29]. Це спогади, що були записані у вересні 1961 р. Тругнем Михайлом Дмитровичем, харків'янином, товаришем революційної юності Андрія Івановича Заливчого. Вони становлять неабиякий інтерес для дослідників, бо є досить розлогими, деталізують і доповнюють вже відомі біографічні факти. Багато розповідається про дитинство революціонера, роки навчання у початковій школі, взаємини із банкіром Рубінштейном Григорієм Ісаковичем, який виступив меценатом його освіти у Харкові (цей момент неоднозначно трактується біографами), детально описується робота молодіжних українських клубів у 1917 р., наводяться приклади різних прийомів та методів підпільної діяльності лівої української молоді з підготовки антигетьманського повстання, згадується велика кількість імен і прізвищ товаришів Андрія Заливчого по політичній діяльності.

Цінності спогадам надає і той факт, що, внаслідок неодноразових кампаній з переписування української історії, архівних матеріалів щодо особи Андрія Заливчого збереглося небагато. Так, втраченим вважається цілий фонд із архіву Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України, в якому в 1930-х рр. зберігалася більшість із них [11].

На жаль, у документі немає згадок про літературну діяльність Андрія Заливчого, мабуть, їх авторові вона не видавалася важливою, або він про неї не знав. Сьогодні ж літературознавці високо оцінюють його невеличкий творчий доробок, а його автобіографічні новели включені до шкільної програми з української літератури [12, с. 74].

На нашу думку, спогади М. Д. Трутня про Андрія Заливчого є досить цікавим документом, який потребує публікації і подальшого вивчення фахівцями.

Джерела та література

1. Попович М. В. Нарис історії культури України. – К., 1998.
2. Висоцький О. Ю. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок. – К.: Основні цінності, 2004. – 272 с.
3. Народна воля. – 1917. – 14 (27) травня.
4. Соловей Д.Ф. Розгром Полтави: Спогади з часів визвольних змагань українського народу. 1914 – 1921. – Вінніпег: Видавнича спілка «Тризуб», 1974. – 207 с.: іл. ; 2-ге вид., доп. – Полтава: Криниця, 1994. – 192 с.: іл.
5. Самуєв М. Забутий новеліст і революціонер // Молодняк. – 1927. – № 10. – С.78 – 82.
6. НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 05-124.
7. Опішнiani просять В'ятровича перевірити правомірність перейменування вул. Заливчого // Новини Полтавщини. – 2016. – 18 березня.
8. Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» № 314-VIII, прийнятий Верховною Радою України 9 квітня 2015 року// Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 25.
9. Ухвала Зіньківського районного суду Полтавської області від 15.04.2016 по справі № 530/510/16-а.
10. НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 05-124.
11. Гожик О. З хроніки літературного життя інституту літератури // Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. 1926 – 2001. Сторінки історії. 75 / О. В. Мишанич (відп. ред. та упоряд.). – К.: Наук. думка, 2003. – С. 547 – 564.
12. Українська література: підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Г. Ф. Семенюк, М. П. Ткачук, О. В. Сльоновська та ін.; за заг. ред. Г. Ф. Семенюка. – К.: Освіта, 2011. – 416 с.

Svitlana Kapko

ANDRII ZALYVCHYI: AT HOME AMONG STRANGERS?

Biographical facts and thoughts concerning Ukrainian writer and revolutioner, member of the Central Soviet Andrii Ivanovych Zalyvchyi are given in the article.

Keywords: A. Zalyvchyi, Soviet rule, the Civil war, left Socialist-Revolutionaries, Borotbists, the Central Soviet, anti-Hetman rebellion.

*Світлана Кизим, Віктор Самородов,
Людмила Чеботарьова*

ІСТОРИОГРАФІЧНІ КОНТУРИ ПОЛТАВСЬКОГО ТОВАРИСТВА ЛЮБИТЕЛІВ ПРИРОДИ (1918 – 1919 рр.)

*На основі архівних документів наводиться історіографія
Полтавського товариства любителів природи – громадської,
природоохоронної організації, засновником і головою правління
якої був академік В. І. Вернадський.*

Ключові слова: Товариство, В. І. Вернадський, статут, програма, ботанічний сад.

У драматичний для Української держави період – 1918 р., у стінах Полтавського народного природничо-історичного музею (нині Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського) було засновано Полтавське товариство любителів природи (Товариство дослідників Полтавщини, Полтавський гурток натуралістів, Товариство вивчення Полтавщини). Виникнення цієї громадської культурно-просвітницької і наукової природоохоронної організації пов'язане з постаттю всесвітньовідомого натураліста та державного діяча – академіка В. І. Вернадського. Ініціатива Володимира Івановича зі створення Товариства була підтримана завідувачем музею В. Ф. Ніколаєвим [19, с. 91, 92]. Уже в 1916 р. Валентином Федоровичем було розпочато організаційні заходи. Про це свідчить листування В. Ф. Ніколаєва з В. І. Вернадським. У листі від 6.09.1916 р. завідувач музею звернувся до вченого з проханням підготувати статтю-звернення про організацію у найближчий час «Товариства досліджень Полтавщини» для публікації у музейному «Щорічнику», зазначив також про необхідність вирішення нагальних питань з підготовки статуту, реєстрації у відповідній установі тощо [8]. Через велику зайнятість В. І. Вернадський не надіслав згаданої статті до Полтави. Розвідка «Полтавское общество любителей природы» пізніше була підготовлена самим В. Ф. Ніколаєвим і опублікована, за припущеннями авторів, у полтавській міській газеті «Родной край» за квітень 1918 р. [3]. У листі від 12.11.1916 р. Валентин Федорович відзначив труднощі вирішення питання організації товариства, інертність громадян, які повинні були б «вхопитись» за цю ідею і прикласти всі зусилля для її здійснення та повідомив про необхідність погодження з ним проекту статуту товариства [9]. Що ж до останнього, то він був схвалений на засіданні товариства 18.03.1918 р. і затверджений на загальних зборах 20.04.1918 р. [5, с. 25, 27]. В основу статуту були покладені завдання, викладені В. І. Вернадським у начерках програми товариства (ПКМВК-73689, Д-9567). У статуті товариства передбачалося, що воно об'єднає всі верстви населення, які цікавляться питаннями теоретичного і практичного кра-

езнавства, а одне з його нагальних завдань – охорона пам'яток природи і природних багатств краю [24].

За тогочасним щоденником В. І. Вернадського, авторам вдалося з'ясувати етапність організації Товариства. Запис від 12.03.1918 р.: «Днями був у Земському музеї – 10 03. – засідання осіб, зібраних Ніколаєвим з моєї ініціативи для Полтавського гуртка натуралістів. В'яле...» [1, с. 57]. Із запису від 8 квітня цього ж року дізнаємося про дату створення Товариства: «Був у сільськогосподарському товаристві... Обидва Іллічевські [йдеться про відомих у Полтаві діячів – батька та сина] вступили до Полтавського товариства любителів природи, яке вчора утворилось» [1, с. 69]. Очевидно, 7 квітня (25.03) 1918 р. Товариство було вже відповідним чином зареєстроване. Тоді ж правління товариства звернулося до Міністерства Народної освіти Української республіки з питання асигнування йому урядової субсидії (10 тис. щорічно) для вивчення природи краю, видання наукових праць, організації мережі співробітників-кореспондентів на місцях та інших питань [10].

Вже 4 (17) 04. 1918 р. у листі до свого давнього друга, відомого юриста та історика, міністра народної освіти та мистецтв України М. П. Василенка В. І. Вернадський писав: «...Тепер вдалося створити Полтавське товариство любителів природи, і воно, очевидно добре піде, і буде добрим і живим центром культурного життя...» [6, с. 7]. Адже, за задумами Володимира Івановича, Товариство повинно було стати не просто звичайним гуртком, а зібранням «... наукових установ Полтави, а згодом – за межами – у вигляді асоціації наукових закладів в Україні, потім Росії і, пов'язаними зі світовими науковими закладами.» [20, с. 118, 119].

В. І. Вернадського було обрано головою правління Товариства, заступником (товаришем) – О. В. Знаменського – завідувача ентомологічного відділу Полтавської сільськогосподарської дослідної станції, секретарем – В. Ф. Ніколаєва. До складу Товариства увійшли музейні співробітники, науковці Полтавської сільськогосподарської дослідної станції, земські службовці, освітяни, громадські діячі. На першому організаційному засіданні, 18 березня 1918 р. були присутні 86 чоловік – цвіт тодішньої інтелігенції міста. У подальшому кількість членів товариства збільшилася до 119 осіб [23]. У 1918 р. відбулося чотири зібрання Товариства – 18 березня, 20 квітня, 18 та 26 травня [16]. На засіданні Товариства 26 травня В. І. Вернадський виступив із доповіддю «Про деякі спостереження, що мають значення в геології» [2, с. 16]. Володимир Іванович дуже пишався цим своїм напрацюванням, збирався надіслати його до Москви у журнал «Природа» під назвою «Про значення для геохімії спостережень над складом і вагою організмів». Із дещо видозміненою назвою ця доповідь була опублікована в матеріалах засідання Відділення фізико-математичних наук Російської академії наук 11 травня 1921 р. [2, с. 106] і стала попередницею для всесвітньовідомої праці вченого «Живое вещество», яка побачила світ у 1978 р. і з тих пір оволоділа думками послідовників видатного натураліста.

14 квітня 1918 р. для членів Товариства була організована ботанічна екскурсія до Монастирського лісу [5, с. 29]. Наявна записка (для місцевої хроніки) з повідомленням про проведення 19 травня під керівництвом В. І. Вернадського геологічної екскурсії до Нижніх Млинів [22]. На 30 трав-

ня цього ж року планувалося засідання правління товариства, на якому В. І. Вернадський повинен був доповісти про клопотання перед міським головою організувати ботанічний сад у школі садівництва. Але цей виступ не відбувся, адже в той день Володимир Іванович уже виїхав до Києва на з'їзд Української партії Народної Волі.

Після від'їзду В. І. Вернадського з Полтави у справах організації Академії наук України Товариство любителів природи фактично припинило свою діяльність. Один із кореспондентів В. І. Вернадського писав йому 19 серпня 1918 р.: «Громадське життя в Полтаві сильно зблідло та завмерло... Товариство любителів природи також без тебе жодного разу не збиралось. Побоююсь, що без тебе воно опиниться зовсім недієздатним» [21, с. 37]. Аналогічними за змістом були листи до В. І. Вернадського з Полтавського музею: «Соромно зізнаватися, що без Вас вся робота відразу уповільнилася темп, та й усе якось зів'яло, починаючи з нашого Товариства. Після вашого від'їзду ні одного засідання, ні одної екскурсії, навіть ні одного члена правління у стінах музею» [2, с. 151]. Активний член товариства, помічник завідувача музею М. І. Гавриленко згадував: «Нове фізико-математичне товариство (так він помилково називає Товариство любителів природи) проіснувало недовго, і з переведенням Вернадського до Києва померло природною смертю» [4, с. 170]. Відомо, що 27 серпня 1918 р. Полтавське товариство любителів природи збирало своїх членів на засідання комісії з вироблення програми та статуту природничо-сільськогосподарського відділу Українського народного університету [7]. У листі датованому 20 листопада 1918 р. до Полтавського міського самоврядування, за підписами заступника голови товариства О. В. Знаменського та секретаря В. Ф. Ніколаєва, були висвітлені проблеми охорони природи Полтавщини у той період та шляхи активізації роботи новоствореного Товариства любителів природи, діяльність якого тоді майже припинилася. Товариство любителів природи для подолання проблем першим кроком вважало створення ботанічного саду, де можна було б зібрати всю зникаючу і зниклу флору краю, а у подальшому, програма його могла б бути розширена. Крім практичного значення, сад міг би мати і наукове спрямування, що допомогло б підняти провінційну ботанічну науку на новий рівень. Зазначалося, що вже існуючі ботанічні сади відіграють надзвичайну роль в області популяризації знань про флору взагалі, і місцеву флору безпосередньо; пробуджують і виховують любов і повагу до елементів природи. Відмічалось також, що чисельні школи Полтавщини можуть використовувати ботанічні сади як цінне унаочнення до предметів природничого циклу. Було зазначено також, що такий сад стане окрасою міста за умови його відповідного планування та розташування у зручному місці. Для нового Університету, який мав на той час лише один факультет, ботанічний сад міг би стати основою ботанічної кафедри природничого відділу. У листі наголошувалося, що втілення ідеї створення ботанічного саду не потребуватиме великих затрат з боку міста, тим більше, що матеріальну допомогу можна буде отримати від земської управи та інших зацікавлених інституцій, наприклад, від Товариства сільськогосподарства. Саме ж Товариство любителів природи пропонувало всі наявні у них технічні та наукові сили. В кінці листа було запропоновано

створити робочу комісію з організації ботанічного саду при Полтавському міському самоврядуванні, яка могла б скласти схему попередніх робіт, загальний план необхідних затрат і вирішити питання вишукування коштів [12]. Останній документ стосовно діяльності товариства у 1918 р. датований 10 грудня. Це лист – дозвіл Полтавського товариства сільського Господарства використати його приміщення для проведення засідання товариства любителів природи [13; 18, с. 84].

У 1919 р. була зроблена спроба поживити роботу Товариства. 30 березня у приміщенні музею відбулося його засідання, на якому виступив В. Ф. Николаєв із цікавими повідомленнями: «Охорона пам'яток природи та її найближчі завдання» та «Підсумки I з'їзду природознавців України» [14]. На засіданні були присутні лише одинадцять членів товариства. На другий день, 31 березня правління Товариства подало лист до управління Полтавської комендатури з метою реєстрації Товариства [11]. Факт реєстрації Товариства не встановлено. У той час у Полтаві біля влади стояли більшовики. Очевидно, побоюючись репресій більшовиків, частина членів Товариства, яка належала до конституційно-демократичної партії, вимушена була виїхати. Відомості про подальшу долю Полтавського товариства любителів природи після березня 1919 р. відсутні.

Слід зазначити, що не зважаючи на короткий період діяльності товариства, воно відіграло помітну роль у подальшому розвитку громадського природоохоронного руху на Полтавщині. Крім цього, воно поєднувало дослідну роботу з просвітницькою, направленою на вирішення місцевих проблем краю. Разом із цим, наведені факти – красномовне свідчення організаторських здібностей ініціатора створення Товариства – В. І. Вернадського, вони вдало доповнюють портрет вченого як творчої наукової особистості.

Джерела та література

1. Вернадский В. И. Дневники 1917 – 1921: Октябрь 1917 – январь 1920. – К.: Наук. думка, 1994. – 272 с.
2. В. І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія / уклад. Самородов В. М., Кигим С. Л.; наук. ред. К. М. Ситник. – Полтава: Полтав. літератор, 2008. – 260 с.
3. В. Н. [Валентин Николаев] Полтавское общество любителей природы [Газетна вирізка] // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01-9. – Арк. 25.
4. Гавриленко М. І. Школа // Історична пам'ять. – 2012. – № 28. – С. 166 – 171.
5. Документи з історії Центрального Пролетарського музею Полтавщини: зб. док. / Упорядн. О. Б. Супруненко; уклад.: С. Л. Кигим, Т. К. Кондратенко, В. В. Корошенко та ін. – Полтава, 1993. – 138 с.
6. Из эпистолярного наследия В. И. Вернадского: Письма украинским академиком Н. П. Василенко и А. А. Богомольцу / Сост. С. Н. Киржаев и В. А. Толстов. – К., 1991. – 46 с.
7. Лист Полтавського товариства любителів природи до члена Товариства від 23.09.1918 р. // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01-9. – Арк. 21.
8. Николаев В. Ф. Письмо к В. И. Вернадскому от 6.09.1916 р. // Архів РАН. – Ф. 518. – Оп. 3. – Спр. 1159. – Арк. 1, 1 зв. – Режим доступу: <http://www.ras.ru/vivernadskyarchive/about.aspx>.

9. Николаев В. Ф. Письмо к В. И. Вернадскому от 12.11.1916 р. // Архів РАН. – Ф. 518. – Оп. 3. – Спр. 1159. – Арк. 2, 2 зв. – Режим доступу: <http://www.ras.ru/vivernadskyarchive/about.aspx>.

10. Письмо в Министерство Народного Просвещения Украинской Республики // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01-9. – Арк. 1.

11. Письмо в Управление Полтавской Комендатури от 31.03.1919 г. // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01-9. – Арк. 11.

12. Письмо Полтавскому Городскому Самоуправлению от 20.11.1918 г. // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01-9. – Арк. 4, 4 зв., 5.

13. Письмо Полтавского общества сельского хозяйства от 10.12.1918 // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01-9. – Арк. 6.

14. Повістка денна загального зібрання Товариства 30.03.1919 р. // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01-9. – Арк. 7.

15. Порядок заседания правления Полтавского общества любителей природы [Черновая запись] // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01-9. – Арк. 3.

16. Приглашения и программы заседаний Полтавского общества любителей природы // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01-9. – Арк. 33, 34, 35, 53.

17. Протокол заседания Полтавского общества любителей природы 30.03.1919 г. // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01-9. – Арк. 8.

18. Самородов В. М., Кигим С. Л. Полтавське сільськогосподарське товариство (1865 – 1920 рр.): історія, звиятиги, першопостаті / Наук. ред. В. М. Самородов. – Полтава: Дивосвіт, 2015. – 160 с.

19. Самородов В. М., Кигим С. Л. Постаті природознавства та музейництва Полтавщини (XIX – XX ст.) / За наук. ред. В. М. Самородова. – Полтава: Дивосвіт, 2016. – 144 с.

20. Ситник К. М., Шмиговська В. В. Володимир Вернадський і Академія. – К.: Наук. думка, 2006. – 310 с.

21. Сытник К. М., Апанович Е. М., Стойко С. М. В. И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине. – 2-изд. испр. и доп. – К.: Наук. думка, 1988. – 368 с.

22. Сообщение о геологической экскурсии в с. Нижние Млины [Записка для местной хроники] // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01-9. – Арк. 25.

23. Список членов Полтавского общества любителей природы // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01-9. – Арк. – 9, 9 зв., 10, 10 зв.

24. Устав Полтавского общества любителей природы // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01 – 9. – Арк. 15, 15 зв.

Svitlana Kyhym, Viktor Samorodov, Liudmyla Cheboriova
HISTORIOGRAPHICAL BORDERS OF THE POLTAVA
NATURE LOVERS SOCIETY (1918 – 1919)

Historiography of the Poltava Nature Lovers Society as public, nature protecting organization, founded and led by V. I. Vernadskyi, is given according to the archive materials.

Keywords: Society, V. I. Vernadskyi, statute, programm, botanical garden.

ВІД УЧИТЕЛЯ ДО ОТАМАНА (ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ДМИТРА ПИЩАЛКИ)

Подано́ться біографічні відомості про отамана Лубенського та Миргородського краю Дмитра Федоровича Пищалку.

Ключові слова: Українська революція, Дмитро Пищалка, отаман, загони, повстанці, Петлюра, село Попівка, надзвичайна сесія.

У березні 2017 р. виповнилось 100 років від початку Української революції 1917 – 1921 років – одного з найважливіших і найскладніших періодів в історії Українського народу ХХ ст. Ця доба була вершиною національно-визвольної боротьби, відродження української нації. Сформована тоді ідея державної незалежності стала визначальною для українського визвольного руху, встановлення соборної України.

Протягом тривалого часу в історіографії України, окремих її регіонах, залишалися теми, які були практично недоступними для дослідників минулого, оскільки пов'язані з ними документи зберігалися в різноманітних «спецархівах». Лише сьогодні, в умовах побудови гуманної, правової держави ми маємо змогу підняти щільну завісу відомчих таємниць та сказати всо до останку правду про трагедію кількох поколінь наших співвітчизників.

Полтавським краєзнавчим музеєм імені Василя Кричевського спільно із Державним архівом Полтавської області та Полтавським національним педагогічним університетом імені В. Г Короленка розроблено орієнтовний перелік видатних поборників державної незалежності України – учасників подій Української революції 1917 – 1921 років, життя і діяльність яких пов'язані з історією Полтавщини.

Одним із таких був Дмитро Федорович Пищалка, відомий ватажок протибільшовицького повстанського руху на Лубенщині й Миргородщині. Народився він 1890 р. у селі Попівка Миргородського повіту в сім'ї селянина-бідняка [1, с. 64]. Освіту мав середню, був одружений і виховував трьох дітей. У діда Дмитра було 50 десятин землі. Батько Федір Тимофійович Пищалко, ще молодим, підпалив свій власний будинок, щоб отримати страховку, за що у 1902 р. був засланий на Сахалін і отримав 13 років каторжних робіт [3, арк. 1 – 110].

У 1907 р. у сімнадцятирічному віці Дмитро поїхав за ним у Тобольську губернію, де й проживав до 1914 р. Наймитував і був переписувачем при волості. Освіту отримав у репетитора, а в Сибіру екстерном закінчив гімназію й отримав атестат зрілості. Працював учителем у початкових класах. У 1914 р. мобілізований до царської армії, служив телеграфістом у 8-му Сибірському саперному батальйоні. У 1917 р. був на фронті. На початку 1918 р. по демобілізації прибув до с. Попівки, до свого вітчима Тимона Прокопа Івановича. Політичні переконання Дмитра Пищалки, за визначенням радянського карального апарату, на той час були «національно-шовіні-

стичними», він був противником радянської влади. Восени 1918 р. Україна окупована німцями, в той час перебував при владі гетьман Павло Скоропадський [3, арк. 1 – 110]. Саме тоді Дмитро Пищалка вступив до української партії боротьбистів і разом з Іваном Гімоном з Попівки та Іваном Бойком з Хомутця створили підпільну антигетьманську організацію, що носила «петлюрівський» характер. Основним її завданням було вигнання німців і гетьмана, встановлення влади самостійної України. Невдовзі вони зв'язалися з «петлюрівським» загonom П'явки, який базувався у Попівських лісах, і стали на шлях збройної боротьби з режимом гетьмана Павла Скоропадського [1, с. 64].

Загін Д. Пищалки не мав певного політичного забарвлення і займався грабежами поміщиків та заможних селян-хуторян, які привели гетьмана до влади. На залізничному перегоні Ромодан – Сенча повстанці періодично зупиняли потяги і грабували заможних пасажирів, а награбоване ділили між собою. У кінці 1918 р., іще до приходу Червоної Армії, повстанці захопили Миргород і П'явка призначив Дмитра Пищалку комендантом Дібрівського кінного заводу, для охорони якого від грабелів і мародерства виділив 12 козаків. Виступаючи перед жителями села Дібрівки у приміщенні школи, Д. Пищалка закликав їх підтримати свій український уряд – Директорію УНР [2, с. 108].

Після невдалого повстання 1 – 4 квітня 1919 р. в місті Миргород Д. Пищалку із загonom викликали до міста, обеззброїли і заарештували, але через тиждень звільнили. Участь у вилученні зброї брали громадянин села Березова Лука – Криворучко і Зайшлий, із села Попівка [3, арк. 1 – 110]. Пізнавши справжню суть більшовизму, Д. Пищалка зібрав повстанський загін і разом із отаманом В. Наливайком упродовж літа 1919 р. боровся з червоними окупантами. Під час одного з нападів на село Попівку вони вбили кількох червоноармійців і бійця караульної роти Дмитра Пригоду, пограбували касу кредитного товариства і магазин споживчої кооперації, а в селі Хомутець напали на російський продзагін, який грабував українських селян. Продармійці встигли заховатися у приміщенні сільського виконкому і відбитися [2, с. 108 – 109].

Радянська влада в селах Миргородщини існувала лише формально. Її представники, побоюючись розправи, часто боялися ночувати вдома і переховувалися по болотах. Повстанці Д. Пищалки спали разом із документами в приміщенні Хомутецького волвиконкому і хотіли розправитися з місцевим «активістом» радянської влади І. Галяном, але він вискочив з хати у вікно і зник [1, с. 64 – 65].

Коли прийшли денікінці на Полтавщину, Д. Пищалку мобілізували до Добровольчої армії. Прослуживши в ній близько місяця, він дезертував, зібрав загін із 30 повстанців, об'єднався з отаманом Комишанського «петлюрівського» загону Донченком, та отаманами антибільшовицьких формувань Радченком і Нехворостним – разом почали боротьбу проти білогвардійців. У кінці 1919 р. їхні загони вступили до міста Миргород, але незабаром підійшла Червона Армія і обеззброїла українських повстанців. Після цього Д. Пищалка остаточно порвав із більшовизмом. Частково роз-

пустив свій загін, а сам повернувся до Попівки, де прожив до весни 1920 р. [3, арк. 1 – 110].

У квітні 1920 р. для організації повстанської боротьби на Миргородщині та Лубенщині від уряду УНР до Дмитра Пищалки прибув сотник Андрій Калениченко. Разом із старшиною армії УНР Григорієм Мильченком вони створили повстанський загін чисельністю більше 70 бійців. Спершу влилися до загону Ярового-Яценка, а потім діяли самостійно. У травні 1920 р. повстанці отамана Пищалки, за сприяння вчителя, а згодом повстанця Левка Охріменка схопили секретаря Комишнянського осередку КП(б)У Бориса Лопандіна й одного з міліціонерів, який не встиг заховатися, і задушили їх, а в Комишнянському лісі розстріляли двох комсомольців [1, с. 65].

Влітку цього ж року під час жнив повстанці вчинили кілька нападів на села Почапці, Комишню та деякі інші населені пункти Миргородського повіту. Під час рейду отамана Л. Христового селами Миргородщини Пищалка приєднався до його загону і в бою з «червоними» під селом Хомутець вбили чотирьох вояків «загону по боротьбі з бандитизмом»: Й. Орловського, Ф. Кузьменка, В. Лучка і В. Шестуна [1, с. 65].

Після невдалого бою з регулярними військами самому отаманові вдалося врятуватися, але подальше перебування на Миргородщині стало для нього неможливим. Зазнала переслідувань від чекістів і його родина. Відомо, що письменник В. Г. Короленко рішуче виступив проти дій Полтавської губернської ЧК, яка після оголошеної 1919 р. амністії учасникам дубчаківського повстання через рік знову заходила судити тих самих осіб. До гурту переслідуваних потрапила і неповнолітня сестра Пищалки – Євдокія. Лише завдяки втручанню письменника, який звертався з листами-протестами до голови Полтавського губвиконкому Порайка, голови Раднаркому України Х. Г. Раковського та до голови ВУЦВК Г. І. Петровського, 15-ти річну дівчину вдалося врятувати від розстрілу [3, арк. 1 – 110].

У серпні 1920 р. отаман Пищалка розпустив свій загін. Але не всі були згодні з його рішенням. Більшість повстанців бажала продовжувати боротьбу з червоними окупантами. Тому громадяни Т. Виборний і А. Калениченко відібрали у нього зброю. Пізніше Д. Пищалка пристав до Лубенського підпілля. Після арешту його першого комітету з листопада 1920 р. деякий час переховувався у селі Хомутець в Уляни Гавриш, де отримав у свого двоюрідного брата (вбитого загonom Н. Махна) документи на ім'я Сивашина Дмитра Федоровича. У 1920 – 1921 рр., із фальшивими документами працював учителем у селі Максимівка Градизького району Кременчуцького округу, а влітку 1921 р. поїхав у місто Бершадь Вінницького округу, де служив помічником уповноваженого Ольгопільського політбюро. Службу проходив під прізвищем Сивашенко Дмитро Федорович, прослуживши близько двох місяців, покинув роботу чекіста, бо не захотів бути катом свого народу, і повернувся знову до педагогічної роботи. Із 1922 по 1925 рр. вчителював у селі Велика Кохнівка Кременчуцького округу, а з 1926 р. перейшов у село Комишне. За цей період Дмитро Сивашенко-Пищалка змінив свої політичні погляди і став лояльним до Радянської влади [3, арк. 1 – 110].

Життя під чужим прізвищем пригнічувало Д. Пищалку і в серпні 1926 р. він з'явився до Харківського ДПУ і «розкався» у вчинених проти

радянської влади злочинах, приховавши більшість із них. Репресій не зазнав, повернувся до села Рокитного і продовжував учителювати протягом 1927 – 1928 рр. Під час суцільної колективізації сільського господарства не міг змиритися з наругою комуністів над українським селянством і очолив антиколгоспний виступ у своєму селі, за що був заарештований і згідно з вироком Надзвичайної Сесії Лубенського окружного суду від 18 травня 1929 р. розстріляний із конфіскацією особистого майна [2, с. 110].

Справу по Сивашенку-Пищалці Дмитру Федоровичу за №-16607-0 розпочато 29 квітня і закінчено 18 травня 1929 р. У ній представлені різні документи: 1. Постанова про утримання під вартою Д. Пищалки, звинувачення його у скоєнні злочинів, знаходження в цей час підозрюваного Сивашенко-Пищалки на волі може відобразитись в ході слідства і є підстави підозрювати, що він може переховуватись від слідства і суду і тому на основі ст. 143 ч. 2 КПК і керуючись ст. 145 і 156 КПК постановлено утримувати Сивашенко-Пищалку під вартою у Лубенському ДОПРі №-7 (будинок примусових робіт); 2. Постанова: «Місто Лубни 1929 року 8-го дня. Начальник СОО Лубенського відділу ДПУ УРСР Чумаченко розглянув матеріали про злочинну діяльність громадянина Сивашенко-Пищалки Дмитра Федоровича й прийняв до уваги, що на громадянина Сивашенко-Пищалку Д. Ф. падає підозра в тому, що він служив у петлюрівських повстанських організаціях, очолював банду, являвся отаманом. Активно боровся проти радянської влади з листопада 1920 року. Приховувався під чужим прізвиськом Сивашенко Дмитро Федорович і вів антирадянську агітацію направлену на привітання шовіністичних тенденцій серед селянства»; 3. Витяг з протоколу №-10 засідання Центральної Розпорядчої Народи в справах Надзвичайної Сесії з 21/III-29 р. про те, що було ухвалено, щоб справу для за слухання направити до Надзвичайної Сесії Лубенського Округу; 4. Список свідків, яким належить виплатити винагороди по справі по звинуваченню Пищалки Дмитра Федоровича за 54 п. п. 2 №-8 10 арт.; 5. Звернення до колегії захисників: «Надзвичайна Сесія Лубенського округу пропонує негайно призначити захисника для написання кассарги та прохання про помилування засудженого за ст. 54 п. п. 2 №-8 10 арт. КК Пищалку-Сивашенка Дмитра Федоровича – до розстрілу», про що свідчить документ з архівної справи: «18 травня 19 годин 15 хвилин Пищалка він же Сивашенко Дмитро Хведорович 39 років навчитель керівник петлюрівських банд проводивший в останній час контрреволюційну діяльність Надзвичайною Сесією засуджений 54 пункт 28 до розстрілу» [3, арк. 1 – 110].

Отже, ідеологія, що тоді постала, справила визначальний вплив на розвиток українського національно-визвольного руху. Метою протибільшовицьких повстанських загонів було повалення більшовицького окупаційного режиму і встановлення влади самостійної України. Українці довели свою державотворчість, розбудувавши УНР – Українську Державу, Західно-Українську Народну Республіку.

Джерела та література

1. Ревегук В. Я. Полтавщина. Протибільшовицький Рух опору 20 – 30-х років ХХ століття: нарис історії / В. Я. Ревегук. – Полтава: Полтавський літератор, 2016. – 306 с.
2. Ревегук В. Я. Полтавці-поборники державної незалежності України / В. Я. Ревегук. – Полтава, 2015. – 348 с.
3. Справа по обвинуваченню Пищалку-Сивашенка Дмитра Федоровича за ст. 54 п. 2, 8 і 10 арт. КК. // Архів управління СБУ в Полтавській області. – Спр. 16607-0. – 110 арк.
4. Турченко Ф. Г. Новітня історія України. – Частина перша: 1914 – 1939 / Турченко Ф. Г. – К.: Генеза, 2002. – 352 с.: іл.

Iryna Tarasu

FROM TEACHER TO ATAMAN (LIFE JOURNEY OF DMYTRO PYSHCHALKA)

The article is dedicated to giving the information about ataman of Lubny and Myrhorod districts Dmytro Fedorovych Pyshchalka.

Keywords: the Ukrainian Revolution, Dmytro Pyshchalka, ataman, formation, rebellers, Petliura, Popivka village, Emergency session.

УДК 94(477.53)“1917/1921”(092) Мартос

Ганна Барська, Наталія Сиволап

БОРИС МАРТОС – ОДИН ІЗ АКТИВНИХ ДЕРЖАВОТВОРЦІВ, ФУНДАТОР УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ

Про життя та діяльність однієї з ключових фігур поборників державної незалежності України, організатора кооперативно-го руху та увічнення пам'яті видатного земляка.

Ключові слова: українська революція 1917 – 1921 рр., поборники незалежності України, Б. М. Мартос, кооперативний рух.

Підвалини Української революції 1917 – 1921 рр. закладалися ще наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. такими діячами як С. В. Петлюра (1879, м. Полтава – 1926, м. Париж, Франція) – член Генерального Секретаріату Української Центральної Ради на посаді Генерального секретаря з військових справ, Головний отаман військ УНР, Голова Директорії УНР; І. М. Штещенко (1873, м. Полтава – 1918, м. Полтава) – член Української Центральної Ради, Генеральний секретар, згодом – міністр освіти; брати Шемети: Володимир Михайлович (1873 – 1933), Сергій Михайлович (1875 – 1957), Микола Михайлович (1882 – 1917) – відомі українські громадські та політичні діячі, уродженці Лубенщини та іншими.

Цей період характеризується досить бурхливим політичним життям. У 1891 р. було утворене перше підпільне українське товариство «Братство

Тарасівців», осередок якого «П'ятки» був і в Полтаві. Ідея, яку проповідували члени Братства, – національне відродження України.

У 1899 р. у м. Київ створили таємне товариство «Молода Україна» з відділеннями-громадами у м. Полтава і Лубни, інших містак. Його члени займалися пропагандою соціалізму і питаннями самостійності України.

У 1900 р. була утворена Революційна Українська Партія (РУП), осередок якої почав працювати і в Полтаві. Нелегально видавали газету «Селянин», журнал «Гасло». Вихід у світ брошури М. Міхновського та його промова на Шевченківських святах у Полтаві були першим громадським проголошенням ідеї створення незалежної України. Наприкінці 1905 р. на з'їзді у м. Київ цю партію перейменували в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП), програмою якої передбачалася автономія України. Очільниками та активними діячами її стали В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш та ін.

У 1901 р. була прийнята програма Української соціалістичної партії, яка передбачала створення Української демократичної республіки. Цю ідею активно пропагували І. Присецький, О. Русов, М. Русов, С. Русова, В. Шемет, ін.

У 1906 р. була створена Українська партія соціал-революціонерів (УПСР), члени якої діяли серед селян, почала діяти Полтавська Громада Української демократичної партії, яку очолювали М. Дмитрієв, В. Шемет, Г. Ротмістров. Вони організували «Селянську спілку», видавали газету «Полтавщина». Працювали переважно серед повітової інтелігенції, селянства. В. М. Шемет, єдиним із України, був делегований цією партією до І Державної Думи.

У 1914 р. представники УСДРП, Спілка українських есерів та деякі західноукраїнські партії організували Союз визволення України (СВУ). Центральний комітет Полтавського регіону очолив П. Чижевський. Члени Союзу орієнтувалися на Німеччину, яка обіцяла допомогти вибороти незалежність України.

Про події Української революції 1917 – 1921 рр. існує багато наукових досліджень. Найбільше цю тему на Полтавщині розробляв кандидат історичних наук В. Я. Ревегук, який багато років працював на посаді доцента кафедри історії України ПНПУ ім. В. Г. Короленка. У його наукових працях: «Полтавщина в Українській революції в 1917 – 1920 рр.» (1996, 2002), «Полтавщина в переддень Української революції (1900 – 1916 рр.)» (2010), «Полтавці – поборники державної незалежності України» (2016) та інших розкриваються соціально-економічне становище, суспільно-політичне життя на Полтавщині, утворення та діяльність українських політичних партій. В. Я. Ревегук подає й біографії уродженців Полтавщини – борців за незалежність України. Зокрема, розповідає про складний життєвий шлях одного з найвизначніших діячів періоду Української революції Б. М. Мартоса, якого вважають засновником української кооперації.

Доктор історичних наук, професор, ректор Полтавського університету економіки і торгівлі О. О. Нестуля займався дослідженням питання розвитку кооперації й головних віх життя Бориса Мартоса та його величезного внеску у розвиток української кооперації. У монографії «Борис Мартос

і кооперація» (2017) та у статті в газеті «Зоря Полтавщини» від 20 травня 2014 р., опублікованій разом із М. Аліманом «Борис Мартос і кооперація Полтавщини», відзначається, що праці Б. Мартоса «Теорія кооперації», «Кооперативна ревізія», «Організація і ведення зібрань» та інші зараз вивчаються викладачами і студентами навчальних закладів України. Кандидат економічних наук, доцент Полтавського університету економіки і торгівлі М. В. Аліман також займався вивченням життя і діяльності Б. М. Мартоса та розвитку кооперативного руху, в т. ч. й на Полтавщині. Його наукові праці, статті: «Борис Мартос та курс його лекцій з теорії кооперації», «Видатні діячі кооперативного руху та ідеї» (1998), «Вклад Бориса Мартоса в підготовку фахівців-кооператорів в Українській господарчій академії», «Зародження та розвиток споживчої кооперації на Полтавщині (кін. XIX – поч. XX ст.)», «Видатний державний кооперативний діяч Борис Мартос» дають докладну характеристику розвитку кооперації на Полтавщині і відзначають велику роль Б. М. Мартоса в її зародженні і становленні. Заслуговує на увагу і стаття Т. Оніпко «Борис Мартос: маловідомі сторінки біографії» [електронний ресурс]. У 2014 р. в обласній щомісячній інформаційно-краєзнавчій газеті «Край» (№ 128) була опублікована стаття за матеріалами інтернет-видань, підготовлена М. Єфановим, – «Мартос Борис Миколайович», в якій розповідається про діяльність Б. М. Мартоса як державного діяча, вченого, патріота України, а також про увічнення його пам'яті в м. Полтава.

Під час пленарного засідання 14-ої сесії 7-го скликання Полтавської обласної ради було прийняте рішення від 06 березня 2017 року № 419 «Про увічнення пам'яті поборників державної незалежності України – учасників подій Української революції 1917 – 1921 років» [11]. У додатку № 1 до цього документу першим зазначається Борис Миколайович Мартос, на постаті і діяльності якого автори хотіли б зупинитися.

Борис Миколайович Мартос (20.05.1879, м. Градизьк, тепер смт. Градизьк Глобинського району Полтавської обл. – 19.10.1977, м. Ірвінгтон, США) – політичний, державний і громадський діяч, організатор кооперативного руху. Народився у козацькій родині, історія якої сягає XVIII ст. [2, с. 180]. Тут, на Полтавщині, пройшли дитячі роки. У 1897 р. закінчив класичну гімназію в м. Лубни зі срібною медаллю. Навчання продовжив на математичному факультеті Харківського університету. Там же вступив до таємної Української студентської громади. Під час відзначення патріотично налаштованою молоддю Шевченківських роковин у 1900 р. познайомився з Симоном Петлюрою. Після придушення студентських виступів 1901 р. Б. Мартоса було вислано з м. Харків на Полтавщину під «особливий нагляд поліції».

Незважаючи на те, що Полтава не була університетським містом, саме тут, у червні 1901 р., відбувся з'їзд (конференція) українських студентських громад з кількох регіонів Російської імперії. Під час з'їзду відбулася перша партійна конференція Революційної Української партії (РУП), членом якої став Б. Мартос. Після завершення з'їзду разом із М. Поршем (1879, м. Лубни – 1944, м. Берлін) і П. Кратом (1882, с. Красна Лука, тепер Гадяцького району Полтавської обл. – 1952, Канада), став фундатором Лубенської «вільної громади» РУП. Від лубенського осередку РУП Б. Мартос

був делегований на з'їзд своєї партії, який у нелегальних умовах відбувся 29 серпня 1903 р. неподалік с. Терешки поблизу м. Полтава [10, с. 10].

До Харкова Б. Мартос повернувся в 1903 р. і знову включився в роботу Української студентської громади. За участь у РУП та в організації підпільної друкарні був заарештований і півроку перебував у в'язниці.

У 1913 р. Б. Мартос приїхав до Полтави і до початку 1917 р. (з незначними перервами) обіймав посаду інспектора кооперації Полтавського губернського земства. В цей період він багато робить для розвитку кооперативного руху Полтавщини, бере активну участь у здійсненні кооперативно-просвітницької діяльності, в організації кооперативних товариств та їх об'єднань – спілок. Відома його робота у Полтавському сільськогосподарському товаристві – кооперативному відділенні [12, с. 26], виступ Б. Мартоса на урочистому засіданні цього відділення 8 листопада 1915 р., що відбулося у залі Полтавської губернської управи.

В автобіографічних споминах Б. Мартос пише, що він здійснив статистичне обстеження споживчих товариств на Полтавщині, провів низку кооперативних курсів, брав активну участь в організації центральних кооперативних союзів, організував закупівельне бюро Полтавського губернського земства для забезпечення населення речами першої необхідності під час Першої світової війни [6].

Напередодні 1917 р. на українських землях діяло загалом близько 8 тисяч кооперативних товариств усіх основних видів (споживчі, кредитні та сільськогосподарські) [5, с. 121].

Станом на 1 січня 1914 р. на Полтавщині функціонувало 229 кредитних і 73 ощадно-позичкових товариств [6].

Створення самостійної української кооперативної системи припадає на 1917 – 1919 рр. Саме тоді виник Центральний український кооперативний комітет (ЦУКК, 15 – 18 вересня 1917 р.). Він займався координацією роботи всієї української кооперації та розробленням відповідних законів. До його складу входили представники кооперативних центрів 9 губерній та 40 відсотків спілок. Правління ЦУКК очолював Борис Мартос.

В Українській Народній Республіці діяли: Дніпропетровський союз споживчих товариств (Дніпросоюз, 1917), Український кооперативний народний банк (Українбанк, 1917) Центральний український сільськогосподарський кооперативний союз («Централ», 1918), Українська кооперативна кредитна спілка (1919), а також потужні кооперативні спілки в Харкові, Полтаві, Одесі та в інших містах. Дніпросоюз займався вирішенням питань кооперації в міжнародному аспекті [5, с. 121].

Із початком революційних подій 1917 р. Б. Матроса обирають членом Української Центральної Ради, а з 17 червня 1917 р. його призначають генеральним секретарем земельних справ в уряді, який очолив В. Винниченко [3, с. 28]. Перебуваючи на цій посаді, Б. Мартос сприяв поширенню кооперації. Його було обрано керівником Центрального Українського кооперативного комітету (ЦУКК).

Борис Мартос вважав кооперацію важливим елементом становлення державної економіки та боротьби з бідністю, тому наполягав на тому, що проголошений III Універсалом Центральної Ради перехід землі до рук на-

роду не потрібно розглядати як шматування земельного фонду країни на клаптики і привласнення його селянами. Він справедливо зауважував, що соціалізація землі не означає, що селяни майно із панського двору переселять до свого власного. Б. Мартос акцентував на тому, що неприпустимо розбирати зразкові селекційні та дослідницькі маєтки, нищити сільсько-господарське майно. Борис Миколайович пропонував свій план земельної реформи, яка включала складання чіткого переділу земель, на які скасовувалася приватна власність, розробку процедури передачі землі селянам, збереження зразкових господарств із розведенням худоби та селекційних господарств, допомогу їм від держави технікою, реманентом і насінням [7].

У 1918 р. в УНР існувало 15 тисяч кооперативних товариств, об'єднаних у 222 кооперативні спілки (120 споживчих, 43 кредитні, 7 сільськогосподарських та 52 універсальні) [5, с. 121].

Під час Директорії УНР Б. Мартос був міністром продовольчих справ, а з 9 квітня по 27 серпня 1919 р. обіймав посаду Голови Ради Народних Міністрів УНР, одночасно виконуючи обов'язки міністра фінансів [9, с. 47]. Саме він намагався утвердити українську грошову одиницю – гривню. У фондовій колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського зберігаються державні кредитні білети, випущені урядами гетьмана П. Скоропадського (29 квітня – 26 грудня 1918 р.) та Директорії УНР (листопад-грудень 1918 р. – 10 листопада 1920 р.), що потрапили до музею у 1956 р. Це – банкноти номіналом 500 гривень (Гп-230), 100 гривень (Гп-231, Гп-712), 50 гривень (Гп-241, Гп-242), 10 гривень (Гп-235, Гп-236), 2 гривні (Гп-237, Гп-238) тощо.

Із 1920 р. Б. М. Мартос перебував на еміграції в країнах Європи і США, працював професором Української господарської академії, ректором Української вищої школи економіки та Українського господарського інституту, був членом Української Вільної академії у Мюнхені та Наукового товариства ім. Т. Шевченка у США.

Помер 19 вересня 1977 р. в американському м. Ірвінгтон [8, с. 534].

Згідно з Указом Президента України №793/2005 від 16 травня 2005 р. «Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки» був розроблений план відповідних заходів щодо увічнення пам'яті, у т. ч. й Б. М. Мартоса. 21 вересня 2007 р. біля будівлі Полтавського університету економіки і торгівлі відкрили пам'ятник уродженцю Полтавщини Б. М. Мартосу [1, с. 163 – 164]. Автор погруддя – скульптор М. К. Посполітак. На гранітному постаменті – дошка з пам'ятним написом: «Мартос Борис Миколайович 1879 – 1977. Кооператор, державний і громадський діяч, педагог». Пам'ятник виготовлено та встановлено на спонсорські кошти з ініціативи ректора університету О. О. Нестулі та студентів. Погруддя, як об'єкт культурної спадщини, пропонується включити до видання «Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область». У 2009 р. Національний Банк України випустив двогривневу пам'ятну монету на честь визначного громадського і політичного діяча, кооператора і педагога Бориса Миколайовича Мартоса.

Література

1. Волосков В. Ф. 200 памятных мест Полтавы / В. Ф. Волосков. – Полтава: Дивосвіт, 2012. – 264, 16 с.
2. Григор'єв В. На вітрах історії / В. Григор'єв. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – 292 с.
3. Григор'єв В. М. Роде наш прекрасний (історія Глобинського району в особах) / В. М. Григор'єв. – Полтава: АСМІ, 2007. – 416 с.
4. Єфанов М. Мартос Борис Миколайович / М. Єфанов // Край. – м. Полтава. – 2014. – Грудень. – № 128 (134). – С. 13 – 16.
5. Марочко В. І. Кооперативний рух в Україні / В. І. Марочко // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Т. 5: Кон – Кю. – К.: Наук. думка, 2008. – 568 с.
6. Нестуля О. Борис Мартос і кооперація Полтавщини / Олексій Нестуля, Мирслав Аліман // Зоря Полтавщини. – м. Полтава. – 2014. – №№ 71 – 72 (22380 – 22381). – 20 травня. – С. 3.
7. Оніпко Т. Борис Мартос: Маловідомі сторінки біографії [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dspace.puet.edu.ua/bitstream/123456789/3412/1/БОРИС_МАРТОС_МАЛОВІДОМІ_СТОРІНКИ_БІОГРАФІЇ.pdf.
8. Осташко Т. С. Мартос Борис Миколайович / Т. С. Осташко // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Т. 6: Ла – Мі. – К.: Наук. думка, 2009. – 784 с.
9. Ревегук В. Я. Полтавщина в переддень Української революції (1900 – 1916 рр.) / В. Я. Ревегук. – Полтава: ПП Шевченко Р. В., 2010. – 294 с.
10. Ревегук В. Я. Полтавці – поборники державної незалежності України / В. Я. Ревегук. – Полтава: Полтавський літератор, 2016. – 392 с.
11. Рішення Полтавської обласної ради від 06 березня 2017 року № 419 «Про увічнення поборників державної незалежності України – учасників подій Української революції 1917 – 1921 років» // Роб. архів НД метод. відділу ПКМ імені Василя Кричевського.
12. Самородов В. М. Полтавське сільськогосподарське товариство (1865 – 1920 рр.): історія, зв'язки, першопостаті / В. М. Самородов, С. Л. Кигим. – Полтава: Дивосвіт, 2015. – 160, 16 с.

Anna Barska, Nataliya Syvolap
MARTOS AS ONE OF ACTIVE COUNTRY BUILDERS,
RENEWER OF UKRAINIAN COOPERATION

Questions of life and activity of an outstanding figure among strugglers for Ukrainian independence, organizer of cooperation moovement, increasing this theme by Poltava historians and students of local lore, commemorating of a famous countryman are observed.

Keywords: the Ukrainian revolution 1917 – 1921, strugglers for Ukrainian independence, V. M. Martos, cooperation moovement.

ДИРЕКТОР, ЯКОГО НЕ БУЛО. ШТРИХ ДО ІСТОРІЇ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

*У роботі викладені нововиявлені факти з історії Полтавського
краєзнавчого музею імені Василя Кричевського періоду
Великого терору 1937 – 1938 років.*

Ключові слова: Полтавський Державний Музей
ім. В. Г. Короленка, політичні репресії 1937 – 1938 років в
Україні, В. Г. Решетник.

Історія Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, як одного з найдавніших музейних закладів України, викликає цікавість не лише своєю багатогранністю, але й, так би мовити, типовістю, особливо за радянського періоду, коли всі зміни у суспільному будівництві знаходили своє відображення у музейних реаліях. Зокрема, у другій половині 1920-х рр. в УСРР проходило обговорення завдань музеїв, принципів і мети їх роботи, породжене переходом закладів у підпорядкування системі політпросвіти, що одразу ж відобразилося у скороченні простору для наукової і традиційної музейної роботи [1]. До керівництва музеями залучалися люди за партійною квотою, нерідко не тільки без необхідного досвіду, а, навіть, вищої освіти. Найчастіше – це молоді партійці з бойовим минулим періоду встановлення радянської влади, які отримали певну політичну освіту або навчалися, наприклад, у Комуністичному університеті імені Артема в Харкові, що готував кадри для партійних, профспілкових і радянських органів.

Так, у 1933 – 1935 рр. директором Полтавського Державного Музею ім. В. Г. Короленка (зараз – Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського) був Т. В. Чернявський, колишній червоний партизан, член ВКП(б) з 1920 р., який закінчив 1 курс комуніверситету і з 1926 р. працював у музеї лектором [7, арк. 62]. Взагалі, у 1930-х рр. директори Полтавського музею часто змінювалися, залишаючись лише підписами та зрідка згадками в адміністративній документації: 1929 – 1931 – директор Йофе Я. Е., 1931 – 1932 – директор Шумейко, 1933 – директор Гординюк, лютий – жовтень 1933 – директор Кондратюк.

Про Трохима Вікторовича Чернявського відомо трохи більше, завдяки тому, що він двічі, у 1935 і 1937 рр., заарештовувався співробітниками НКВС, і з обставинами його життя можна ознайомитися з відповідної архівної справи [7]. Зрештою він був розстріляний у сфабрикованій справі як активний учасник антирадянської націоналістичної терористичної організації, що ставила за мету повалення радянської влади і встановлення фашистського ладу [2, с. 644].

Не дивно, що при такому обмалі інформації, що крупинками або лише натяками збирається часто з випадкових документів, згадка про досі не-

відомого директора Полтавського музею Решетняка (у іншому місці – Решетнюка) викликала значну зацікавленість.

Вперше це ім'я стало відомим із карної справи колишнього начальника Полтавського управління НКВС у 1938 – 1939 рр. Олександра Волкова [3]. У розповіді про початок так званої партизанської справи він зазначив, що весною отримав із Києва, разом із відповідним розпорядженням, ім'я можливого керівника антирадянської терористичної організації або фігуранта розслідування – колишнього директора Полтавського музею Решетняка [3, арк. 166]. Але його в Полтаві не виявили, і тому розпочали розробку Івана Мефодійовича Федорченка і Віктора Петровича Мачинського, які в цей час перебували у в'язниці і, як колишні партизани, могли стати кандидатурами на керівників організації, охрещеної полтавськими енкаведистами «Священним союзом партизан» [3, арк. 42 – 43]. Прізвище Решетняка (Решетнюка), як колишнього командира партизанського підрозділу у загоні Костя Матяша, продовжувало фігурувати в якості члена обласного повстанського штабу, правда з директора музею він був перекваліфікований на працівника. Протоколів допитів його або очних ставок із ним у справах (а їх було декілька [4, арк. 37 – 38; 5, арк. 36]) немає, не дивлячись на інкриміновану йому роль, що викликає, принаймні, здивування.

Продовження пошуків слідів невідомого «директора музею» привели до справи Решетника Василя Гнатовича, який, після перевірки, і виявився розшукуваною особою [6].

Решетник Василь Гнатович народився 28 лютого 1895 р. в с. Василівці (зараз – с. Веселка Новосанжарського району Полтавської області) у бідній родині. Батракував, а з початком Першої світової війни був мобілізований на фронт, де отримав контузію. Після розвалу фронту в жовтні 1917 р. рядовий Решетник повернувся додому, працював у земельному відділі волосного ревкому. У вирі змін влади періоду національно-визвольних змагань увійшов до повстанського загону під орудою Костянтина Олексійовича Матяша, що діяв на території Полтавщини. У 1919 р. служив у загоні особливого призначення Конградської (Костянтиноградської – Ред.) надзвичайної комісії, з яким приєднався до частин РСЧА, що відступали під ударами Добровольчої армії під командуванням А. І. Денікіна. Під час місячної оборони м. Чернігова був важко поранений у ногу, довго лікувався, після чого повернувся до рідної Василівки, де одружився та зайнявся домашнім господарством. Одним із перших вступив до місцевого колгоспу, працював секретарем Сахновщанського відділення Червоного Хреста [6].

У 1933 р., коли над родину нависла загроза голодної смерті, за сприяння директора Полтавського Державного Музею ім. В. Г. Короленка Трохима Вікторовича Чернявського, з яким разом служив у загоні Матяша, Василь Гнатович переїхав до м. Полтави, де влаштувався на роботу секретарем музею. Його підпис можна знайти на адміністративних документах, зокрема на чернетці листа-скарги від адміністрації музею до комісії радянського контролю на захист Никанора Онацького, якого вимагав звільнити міськом ВКП(б)У [7, арк. 42]. Після звільнення й арешту Чернявського у квітні 1935 р., Решетника звільнили, і він влаштувався рахівником на залізничну

станцію Полтава-Південна. Коли ж зняли і з цієї посади, повернувся у рідні краї, де працював рахівником на млині у с. Новий Тагамлик [6].

18 вересня 1937 р. був заарештований як учасник української контрреволюційної націоналістичної організації на терористичних засадах. Утримувався у спецкорпусі київської в'язниці. Цікавість з боку НКВС згодом він пояснював тим, що за героїзм під час оборони Чернігова був нагороджений іменним годинником і почесною грамотою за підписом командувача дивізії Червоного козацтва Віталія Примакова, який на час арешту Решетника вже був засуджений та розстріляний (12 червня 1937 р.) у справі антирадянської троцькістської військової організації (т. зв. «справі Тухачевського») [6, арк. 39]. Цим пояснюється і те, що майже одразу слідчий звернувся з клопотанням подовжити термін ведення слідства до 19 грудня 1937 р. через необхідність уточнення ряду обставин. Перший протокол допиту датується аж 17 листопада 1937 р. [6, арк. 7]. У ньому звинувачений визнав себе винним, і назвав Костянтина Матяша як людину, що залучила його до організації, та Трохима Чернявського, арешт якого у 1935 р., начеб-то, ще більше підштовхнув його до антирадянського табору [6, арк. 11 зв.]. На цей час Чернявський і Матяш [5, арк. 260] також уже були розстріляні (відповідно 24 і 25 жовтня 1937 р.). Під час повторного розгляду своєї справи у квітні 1959 р. Василь Гнатович категорично заперечив попередні показання, зазначивши, що визнав себе винним через застосування слідчими методів фізичного впливу. Також пригадав, що під час слідства його намагалися звинуватити у причетності до справи Тухачевського [6, арк. 39]. Можливо, це й стало причиною, чому в слідчих документах він кар'єрно «зріс» до директора музею: напевне, щоб за посадою відповідати своїм «співучасникам».

Вірогідно, вважаючи подальшу розробку цих звязків безперспективною та з метою звільнити камеру для нових «квартирантів», слідчий швидко оформив звинувачення, і вже 20 листопада 1937 р. на засіданні трійки при Київському облуправлінні НКВС УРСР Решетник був засуджений до 10 років заслання до виправно-трудоих таборів [6, арк. 19]. Постановою Президії обласного суду від 22 травня 1959 р., за результатами додаткового розслідування, його справу було припинено за відсутністю складу злочину, Василь Гнатович Решетник був реабілітований [6, арк. 75 – 77].

Таким чином, вивчення слідчих документів із архіву Служби Безпеки України, не дало змоги доповнити список директорів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського новим прізвищем, але відкрилися невідомі сторінки з історії музею. Крім того, з'явилися нові матеріали, що допомогли виявити і роз'яснити неточності, допущені енкаведистами у формуванні сфабрикованих справ у період Великого терору 1937 – 1938 рр.

Джерела та література:

1. Кушнір В. Питання організації музейної мережі УСРР у 1920-ті рр.: науковий та суспільно-політичний виміри // Народознавчі зошити. – № 6 (114). – 2013. – С. 977 – 987.
2. Наливайко І. Чернявський Трохим Вікторович. 1901 – жовтень, 25, 1937 // Реабілітовані історією. Полтавська область: Науково-документальна серія книг. – Кн. 5 / Упорядник О. А. Білоусько. – Київ; Полтава: Оріяна, 2007. – С. 641 – 644.

3. Справа № 67453 по звинуваченню Волкова Олександра Олександровича // Галузевий державний архів СБУ. – У 6 томах.

4. Справа № 7642 по звинуваченню Козлова Миколи Антоновича // Архів УСБУ ПО. – 172 арк.

5. Справа № 7646 по звинуваченню Полторацького Яна Тимофієвича // Архів УСБУ ПО. – 373 арк.

6. Справа № 6228 по звинуваченню Решетника Василя Гнатовича // Архів УСБУ ПО. – 77 арк.

7. Справа № 6894 по звинуваченню Чернявського Трохима Вікторовича // Архів УСБУ ПО. – 68 арк.

Nataliya Kuzmenko

**DIRECTOR, WHO HAD NEVER EXHISTED. DROP TO THE VASYL
KRYCHEVSKY POLTAVA LOCAL LORE MUSEUM HISTORY**

*New facts to the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum history during
the Great Terror 1937 – 1938 are given in the article.*

*Keywords: the V. H. Korolenko Poltava State Museum, political repressions of
1937 – 1938 in Ukraine, V. G. Reshetnyk.*

УДК 94(477)“1917/1921”(092) Коваленко

Марина Кондратенко

СТОРІНКАМИ СФАБРИКОВАНОЇ СЛІДЧОЇ СПРАВИ

Не прощаюсь з тобою, моя Україно,
У непам'ять не йду, буду тут повсякчас:
В твоїм Слові, і в білому цвіті калини,
І у вірі твоїй, що залишив Тарас.

П. Ротач

*Стаття присвячена постаті Григорія Олексійовича Коваленка
(1868 – 1937) – видатного діяча культури та науки України.*

*Ключові слова: Українська революція, Г. О. Коваленко, патріот,
націоналіст, громадсько-політичний діяч, письменник, жур-
наліст, художник.*

У контексті національного, культурного та духовного відродження України важливим є дослідження тих сторінок історії, які довгий час або замовчувались, або показували події неправдиво. Однією з таких є масові незаконні репресії 1920 – 1930 рр. За матеріалами сфабрикованих слідчих справ простежуються понівечені долі багатьох людей. Кримінальна справа 12089-С розповідає нам про трагічні факти з життя Григорія Олексійовича Коваленка, письменника, журналіста, історика, етнографа, графіка, живописця, громадсько-культурного діяча. Його ім'я серед видатних поборників державної незалежності України – учасників подій Української революції 1917 – 1921 рр., життя і діяльність яких пов'язані з історією Полтавщини.

Г. О. Коваленко народився 24 січня (за новим стилем 5 лютого) 1868 р. в с. Липняки Переяславського повіту Полтавської губернії (тепер у скла-

ді селища Баришівка Київської обл.). Дитинство минуло в сім'ї заможного козака. У родині збереглися козацькі традиції, освіченість, любов до живопису, а становлення світогляду відбулося під впливом «Кобзаря» Т. Г. Шевченка [6, с. 359 – 361].

По закінченню в 1886 р. Полтавської фельдшерської школи Григорій Олексійович повернувся на Переяславщину і чотири роки працював земським фельдшером, учителював в с. Дем'янець, збирав етнографічні матеріали.

У 1890 р. Григорій Коваленко переїхав до Москви, де протягом п'яти років служив у клініці Московського університету. Тут він і розпочав свою літературну діяльність. Для народних видань написав книжечку «О лечении ран», яка кілька разів перевидавалася російською, українською та болгарською мовами. У 1891 р. опублікував в «Этнографическом обозрении», що виходило у Москві, свою першу етнографічну працю «О народной медицине в Переяславском уезде». У тому ж році почав співпрацювати зі львівським часописом «Зоря».

У 1896 р. молодому літератору допоміг улаштуватися секретарем у Чернігівській земській управі Борис Грінченко. Г. Коваленко брав активну участь у громадському та культурному житті міста, де в цей період працювали Леонід Глібов, Микола Вороний, Михайло Коцюбинський. Він виступав як критик, писав вірші, створив драматургічну поему з життя еллнів «Зоя». Коли в Чернігові розпочало роботу видавництво Бориса Грінченка, яке за дуже короткий час випустило для народного читання 23 книжки з різних галузей науки та культури, Г. Коваленко став його активним співробітником. Тут, зокрема, вийшли його праці «Від чого вмерла Мелася» (1897), «Чума на людях» та інші. У роботах Григорія Олексійовича на медичні теми виявилася іще одна грань таланту письменника: уміння просто, популярно розповісти читачеві про непрості медичні проблеми. Так, його книжечка «Чума східна або людська. Як боронитися від неї і як її розпізнати» вийшла на замовлення Полтавської губерньської думи величезним 18-ти тисячним накладом. Він є автором також інших розвідок на медичну тематику: «Врачи и общество» (1905), «Як гоїти рани» (1914), підручника «Анатомія і фізіологія людини» (1918, 1923, 1929) [10].

У 1903 р., разом із відомими діячами культури і науки України, брав участь у відкритті пам'ятника Іванові Котляревському в Полтаві [4, с. 201].

До міста на Ворсклі Григорій Олексійович переїздить 1905 р. Тут службовцем у міській думі він працював аж до 1917 р., не припиняючи громадської та літературної роботи. Разом із Панасом Мирним, Миколою Дмитрієвим та Олександром Русовим видавав тижневик «Рідний край» (1905 – 1906), у 1908 р. заснував у Полтаві видавництво «Рідна хата». Брав участь у виданні та редагуванні медично-природничого журналу «Життя і знання» (у 1913 – 1914 рр. «Вісник життя і знання»), працював у Полтавській ученій архівній комісії, виступав із лекціями, брав участь у проведенні літературних вечорів. Як редактора журналу «Рідний край», на сторінках якого лунали заклики до надання широких національних прав для українців, його засудили за друкування заборонених цензурою творів та призначили сплату штрафу в 100 рублів [8, арк. 4].

24 лютого 1911 р. на засіданні Київського тимчасового комітету у справах друку розглядали доповідь про книжку Григорія Коваленка, видану українською мовою під назвою «Про кріпацьку неволю, як вона настала і як зникла». У цій невеликій за обсягом праці (тираж 3 тисячі примірників) давалася характеристика становища українських селян від часів Київської Русі до кінця XIX ст. На думку автора, приєднання України до Росії призвело до значного погіршення становища селянства, повного його закріпачення. Рішенням Комітету на неї був накладений арешт і увесь тираж знищений.

Друкувався у періодичних виданнях: «Медицинский журнал», «Фельдшер», «Этнографическое обозрение», «Киевская старина», «Зоря», «Літературно-науковий вісник», «Дзвінок», «Земській збірник Черніговської губернії», «Труды Полтавской ученой архивной комиссии».

У цей же час письменник робить перші спроби популяризувати історію українського народу. Книга Г. Коваленка «Оповідання з історії України» вперше вийшла друком у 1906 р. і призначалася переважно слухачам недільних шкіл, а «Українська історія» видавалася сім разів [12, с. 166 – 174].

Тема історії України – одна з домінуючих у літературній творчості Грицька Коваленка: драма «Зрада» (1904), повісті «Тур і Сокіл», «Дажбожі діти» (1919), неопубліковані романи «Над Десною» (1936), «Юрко Соколенко» (1937). Автор поетичних, прозових і драматичних творів: збірки «Правдиве слово» (1896) і «Жарти життя» (1911, 1917), різдвяної сцени «Колядники» (1917), комедії «Ворожка» (1917), дитячої п'єси «Яцько і Стецько» (1922), оповідання «У сонячній країні» (1927). Народністю, тонким знанням українських звичаїв пронизані численні оповідання письменника: «Вишнівська справа», «Народні пісні», «Несподіванки» тощо.

Григорій Коваленко – автор біографічно-літературознавчих праць про Т. Шевченка, Г. Сковороду, І. Котляревського, Є. Гребінку, С. Носа, Панаса Мирного та інших: «Иван Котляревский» (1898), «Евгений Гребинка» (1898), «Деятельность и значение И. П. Котляревского в истории украинского общества» (1904), «Григорій Сковорода, його життя і твори» (1919), «Г. І. Маркевич, полтавський видавець і друкар» (1927).

Під впливом відомого архітектора та художника В. Г. Кричевського захопився вивченням етнографії та української історії. Коваленко був відомим фольклористом та етнографом, йому належать оригінальні етнографічні розвідки, що висвітлюють окремі риси української міфології, давніх вірувань, звичаїв, народної архітектури та побуту селян: «О народной медицине в Переяславском уезде Полтавской губернии» (1891), «К народной медицине малороссов» (1891), «Щедрівки в Саратовській губернії» (1894), «Перший будинок в українському стилі на Чернігівщині» (1910), «Некоторые черты украинского стиля в связи с вопросом о происхождении украинской хаты» (1912), «Криниці в народній міфології» (1928), «Як збудувати гарну хату малими коштами» (1929) [12, с. 166 – 174].

Грицько Коваленко цікавився археологією, брав участь у роботі археологічних експедицій на Полтавщині: збереглися його креслення археологічних пам'яток, малюнки окремих знахідок, уточнені плани Більського городища та зображення предметів Малоперещепинського скарбу [2, с. 81].

Як дослідника та літературознавця Григорія Олексійовича цікавила доля багатьох маловідомих діячів культури. Тому він радо прийняв пропозицію «Киевской Старины» зібрати матеріал про українського етнографа та народного лікаря С. Носа – «Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С. Д. Носа» (1901).

Справою свого життя вважав Г. Коваленко освіту народу. Турбувала його мала кількість виданої українською мовою та доступної за змістом літератури з основних галузей знань.

У 1914 р. журнал «Вісник життя і знання» закрили, а Грицька Коваленка, який підписував свої твори «К. Вільний», заарештували за його патріотичну діяльність та зв'язки з В. Винниченком [5, с. 145 – 149].

У 1917 р. Григорій Олексійович Коваленко був вибраний на посаду інспектора позашкільної освіти Полтавської губернії. У 1917 – 1921 рр. читав лекції з історії та гігієни для дорослих. А в 1917 р. став співзасновником Полтавського товариства «Просвіта», на зборах якого був обраний головою. Г. Коваленко надавав методичну допомогу місцевим «Просвітам», іздив у відрядження повітами губернії [5, с. 145 – 149].

У 1918 р. відбувся перший губернський з'їзд «Просвіти», який відкрив поборник збереження пам'яток історії та культури краю, в подальшому – відомий вчений М. Рудинський, а головою президії був Г. Коваленко. У цей час на Полтавщині працювало більше трьохсот товариств «Просвіта», при яких діяли школи грамотності та бібліотеки. Фінансову допомогу «просвітянам» надавала Полтавська спілка споживчих товариств, видавалися серії брошур «Театр на селі», серед них і брошура Г. Коваленка «На спомин борця за вільну, рідну освіту І. М. Стешенка» [5, с. 145 – 149].

Влітку 1919 р., з ініціативи Г. Коваленка, було створено комітет для забезпечення проведення святкувань 150-річчя від дня народження І. Котляревського. Незважаючи на протидію влади та арешти діячів національно-визвольного руху, була відслужена панахида на могилі, проведений мітинг та святковий вечір у театрі. Участь в урочистостях брали близько 20 тисяч полтавців та гостей з інших регіонів України.

Г. Коваленко, співзасновник Полтавського наукового товариства при ВУАН (1919). Член Української демократичної партії (1904), УРДП (1905 – 1917).

Після ствердження комуністичного режиму і знищення «Просвіт» у 1920 – 1930-х рр. працював директором та викладачем Полтавської фельдшерсько-акушерської школи.

Григорій Коваленко відомий як графік, художник, портретист і живописець. Автор графічних ілюстрацій до творів Г. Квітки-Основ'яненка (повісті «Маруся», 1893), Т. Шевченка (вірші «Калина» і «Садок вишневий коло хати», 1894), П. Куліша, зображення могили Т. Шевченка в Каневі, Мазепиної кам'яниці в Чернігові, будинку Г. Квітки-Основ'яненка, будинку товариства «Просвіта» у Львові, вміщених у газеті «Зоря» (1893 – 1897), видав дві серії портретів письменників Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, П. Куліша, М. Шашкевича та гетьманів Б. Хмельницького, П. Дорошенка, П. Сагайдачного, І. Мазепи, К. Розумовського (1898, перевидано листівками у Москві й Києві), створив обкладинки до журналу «Рідний край» (1906) і «Світло» (1908), віньєтки до журналу «Рілля» (1910), ілюстрації до

української народної думи «Мати-удова» (1912), а також велику кількість етнографічних замальовок народної архітектури Чернігівщини й Полтавщини, сільських краєвидів (1900 – 1930-ті рр.) [3, с. 89]

Серед живописних робіт – «Т. Шевченко» (1890, 1917), «Криниця у Седневі» (1896), «Світлиця для туристів біля могили Т. Шевченка» (1897), «Селянин у чумарці» (1897), «Дівчина в українському старовинному вбранні» (1898), «Хата у Седневі» (1901), «Будинок поета Л. Глібова» (1902), «Будинок Г. Коваленка в Чернігові» (1902), «Над Ворсклою у Нижніх Млинах» (1903), «Клуна на Бобровиці в Чернігові» (1904), «Будинок Панаса Мирного в Полтаві» (1904), «Автопортрет» (1908), «Українка» (1909), «Монастир» (1916), «І. Котляревський» (1919), «Хата у Шишаках» (1923), «Хата на Павленках у Полтаві» (1932) та ін.

1926 р. Українська Академія наук в особі Агатангела Кримського втала Григорія Коваленка з 40-річчям його творчої діяльності. В останні роки життя Григорій Олексійович писав оповідання, виступав із лекціями, дуже багато малював. Настали часи духовного нищення й занепаду культури. Ні юридичні норми, ні моральні принципи не бралися до уваги при складанні сценаріїв гучних політичних справ. Лиха доля не обійшла й Г. Коваленка, якого, як і багатьох інших громадсько-політичних діячів, науковців, письменників було заарештовано [7, с. 51 – 58].

У справі Грицька Коваленка, є постанова, датована 18 серпням 1937 р., у якій він звинувачений за статтею 54-10 ч. 1 КК УРСР. Стверджується, що «він систематично проводить контрреволюційну діяльність», а його перебування на волі небезпечне, бо він може ухилитися «від слідства та суду», заходом запобігання обране тримання під вартою [8, арк. 1 – 2]. Ордери на арешт і обшук датовані 19 серпням [8, арк. 3]. Збереглася анкета арештованого, яка заповнена 20 серпня 1937 р., вказані його біографічні дані, професія, склад сім'ї [8, арк. 4]. Єдиний протокол допиту, що є у справі, датований 1 грудня 1937 року. У ньому Григорій Олексійович відкидає звинувачення на свою адресу, вважаючи їх безпідставними:

«Питання слідчого: «Ви арештовані як учасник і організатор підпільної контрреволюційної націоналістичної організації. Визнаєте Ви себе винним в цьому?» Відповідь: «Винним себе я не визнаю, тому що я не є учасником і організатором підпільної контрреволюційної організації». Питання слідчого: «Слідство володіє матеріалами про те, що Ви, після повернення із вигнання професора Щепотьєва, разом з ним активно розвернули роботу по відтворенню контрреволюційної націоналістичної організації?» Відповідь: «Пред'явлені мені звинувачення я заперечую повністю. Ніякої роботи по відтворенню даної організації ні я особисто, ні разом з професором Щепотьєвим не проводив» [8, арк. 5 – 6].

3 грудня 1937 р. до справи Г. О. Коваленка долучили протоколи допитів М. І. Гавриленка, М. М. Миколенка, В. Є. Рака, В. О. Щепотьєва, І. М. Гориздри, які наче б то, згадували у своїх свідченнях про нього [8, арк. 7]. У заключній постанові слідчі перераховують усі «злочини» патріота, одним із яких був заклик «за самостійну Україну» та передають справу на розгляд «особливої трійки» Управління НКВС у Полтавській області, яка 4 – 5 грудня постановила розстріляти націоналіста та конфіскувати його майно [8,

арк. 42 – 44]. Вирок виконано 15 грудня у Полтавській міській в'язниці. Місце поховання невідоме.

Життя та творчість Григорія Олексійовича Коваленка на сьогодні мало досліджені і широкому загалу невідомі. Його літературну, публіцистичну, наукову та мистецьку діяльність досліджували Павло Горобець, Юлій Коцюбинський, Н. Бондаренко, М. Щепотьєв, а згодом П. Ротач, О. Юренко, В. Граб, В. Ханко, В. Ревегук та інші.

Після 1937 р. і до 1960-х рр. Грицько Коваленко – забута постать української культури. Повернув її з небуття відомий полтавський літератор та громадський діяч Петро Петрович Ротач, завдяки листу якого до прокурора Полтавської області у лютому 1968 р. відновили провадження по архівній справі Г. О. Коваленка та направили на дорозслідування, повторно допитали учасників справи, які заявили про психологічний тиск, що чинили органи слідства у 1937 р. [8, арк. 52 – 58]. Патріота Г. Коваленка реабілітовано 24 квітня 1968 р. [8, арк. 100 – 103]. 1992 р. полтавське товариство «Провіта» перевидало книжку Г. Коваленка «Оповідання з історії України» (вступна стаття П. Ротача).

Колишня садиба письменника, збудована його власними руками, знаходиться по вул. Затишній, 14, збереглися дуби, посаджені Григорієм Олексійовичем. Варто було б подбати про встановлення меморіальної дошки на будинку, тим більше, що у 2018 р. і ми будемо відзначати 150-річчя від дня його народження.

У Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського збереігається оригінальне фото Г. О. Коваленка (1906) Ф ІДП 1952, бібліографічно-літературознавча праця: «И. П. Котляревский – його життє і праця» (1919) ПКМВК-75317, К6-2793, у бібліотеці – журнали «Календар Хуторянина» і «Київська старовина» з його статтями.

Окремі твори знаходяться у Полтавських літературно-меморіальних музеях І. Котляревського і Панаса Мирного, Полтавському художньому музеї, Чернігівському літературно-меморіальному музеї М. Коцюбинського.

Сталінський терор передчасно обірвав життя багатьох людей. Та зараз з'явилася можливість дослідження нових, раніше закритих, документальних матеріалів, що були під грифом «таємно». Стаття є спробою систематизувати вже відомі матеріали та доповнити їх. Такого роду публікації – один із перших кроків на шляху відтворення історичної правди та справедливості для людей, талант і життя яких було знівечене комуністичним режимом.

Джерела та література

1. Граб В. У лещатах ДПУ: нариси про безпідставно репресованих діячів вітчизної науки та культури / Василь Граб. – Полтава, 1999. – 215 с.

2. Коваленко Г. Некоторые черты украинского стиля в связи с вопросом о происхождении украинской хаты / Г. Коваленко // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. – Вып. 9. – Полтава, 1912. – С. 81 – 109.

3. Павловский И. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века / И. Ф. Павловский. – Полтава: Типо-литография премирников Дохмана, 1912. – 239 с.

4. П'ядик Ю. Фотографія з багатьма невідомими / Ю. П'ядик // Вітчизна. – 1989. – № 2. – С. 194 – 205.
5. Ревергук В. Я. Полтавці – поборники державної незалежності України / В. Г. Ревергук. – Полтава, 2015. – 348 с.
6. Ротач П. Г. О. Коваленко / П. П. Ротач // Полтавська Шевченкіана: спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії. – Полтава: Дивосвіт, 2013. – Вид. 2-ге, випр. – 960 с.
7. Ротач П. Рядки за рядками, літа за літами... / П. Ротач. – Полтава: Верстка, 2005. – 640 с.
8. Справа по звинуваченню Коваленка Григорія Олексійовича // Архів управління СБУ в Полтавській області. – Спр. 12089-С. – 103 арк.
9. Українська педагогіка в персоналіях. ХХ століття: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, у двох книгах. / За ред. О. В. Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – Кн. 2. – С. 85 – 88.
10. Ханко В. Григорій Коваленко / Ханко В., О. Юренко О. // Енциклопедія сучасної України (ЕСУ). Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://esu.com.ua>
11. Щепотьев В. Ювілей Г. О. Коваленка / В. Щепотьев// Україна. – 1927. – Кн. 1 – 2. – С. 229 – 230.
12. Юренко О. Коваленко Г. О. / О. Юренко// Реабілітовані історією. Полтавська область: науково-документальна серія книг. – Кн. 5 / Упорядник О. А. Білоусько. – Київ; Полтава: Оріяна, 2007. – 720 с.

Marina Kondrarenko

THROUGH THE PAGES OF A MOCK CASE

The article is dedicated to Hryhorii Oleksiiovych Kovalenko (1968 – 1937), famous worker of Ukrainian culture and science.

Keywords: the Ukrainian Revolution, H. O. Kovalenko, patriot, nationalist, public person, writer, journalist, artist.

УДК 61(477.53)“194”(091)

Алла Лавріненко, Віталій Яремченко

**ЗЕМСЬКА МЕДИЦИНА ТА ПОЛТАВСЬКА
ФЕЛЬДШЕРСЬКА ШКОЛА МІЖ ДВОХ
РЕВОЛЮЦІЙ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Стаття присвячена історії Полтавської фельдшерської школи початку ХХ століття та долям її співробітників у період між двох революцій (1905 – 1917 рр.).

Ключові слова: Полтавська фельдшерська школа, медицина, освіта, земство.

Не зважаючи на складну політичну ситуацію початку минулого століття, економічну та соціальну напругу, поряд із культурними надбаннями полтавців, значних здобутків у ті роки було досягнуто у вітчизняній медицині, до розвитку якої на Полтавщині у чималій мірі долучилося Полтавське губернське земство. За роки існування земської медицини

в Полтавській губернії були організовані 2 губернські лікарні – у Полтаві та Кременчуці (на 300 і 245 ліжок), 151 сільська лікарська дільниця, 187 фельдшерських пунктів. У 1911 р. Полтавська губернія посідала одне з перших місць у Російській імперії з-поміж 34 губерній за кількістю медичних дільниць, фельдшерських пунктів та лікарень [11, с. 108].

На рубежі XIX – XX ст. значну роль у житті не лише Полтави, а й губернії почала відігравати Полтавська фельдшерська школа, заснована ще в 60-х роках XIX ст. До початку XX ст. Полтавська фельдшерська школа нараховувала чотири десятки років. За цей час з'явилася своя навчальна база, був сформований педагогічний колектив, розроблена навчальна програма, зведений будинок школи та інтернату. За чверть століття діяльності (з 1887 по 1911 рр.) школа підготувала 566 фельдшерів [3, с. 21].

Вихор політичних подій початку минулого століття захопив значну частину прогресивно налаштованої полтавської інтелігенції та студентської молоді. У розмірене життя провінційного міста увірвалися події російської революції 1905 р. Революційні настрої проникли і в стіни навчального закладу. Серед учасників протестів були помічені в т. ч. й учні Полтавської фельдшерської школи, які взяли активну участь у вуличних демонстраціях, мітингах і зібраннях, що прокотилися містом. Ситуація набирала загрозливого характеру. Внаслідок революційних подій навчальний процес у школі був призупинений на 3 місяці.

18 лютого 1905 р. відбулося позачергове засідання педагогічної ради, до якого спричинилася подана учнями петиція, що містила в собі ряд вимог. Одним із найбільш обговорюваних пунктів вимог було «*не саджати в карцер шаблонно*» та покращити умови перебування в ньому. У петиції наголошувалося також, що ця міра покарання була ганебною, а саме приміщення карцеру перебувало в жахливому стані. Реакція педагогічного колективу Полтавської фельдшерської школи була доволі передбачуваною: керівництво закладу та частина викладачів визнали петицію такою, що вказувала на велику деморалізацію учнів. Однак не всі погоджувалися із таким офіційним формулюванням. Були серед учителів і ті, хто вказував на справедливість даних вимог. Викладач школи, лікар Харченко заявив про відмову застосовувати надалі дану міру покарання і наголосив, що раніше йому було невідомо про жахливі умови утримання в карцері. Навесні 1905 р., по закінченню навчального року, інтернат при фельдшерській школі закрили, а губернська управа зобов'язалася знайти краще приміщення для стипендіатів земства [4, с. 654].

До певної міри ситуацію вдалося залагодити, але революційні настрої панували в школі й наступного 1906 р. Документи департаменту поліції свідчать про створення у лютому 1906 р. союзу учнів 4 фельдшерських шкіл: Київської, Чернігівської, Могилівської і Полтавської. Метою союзу проголошувалось «повне повалення існуючого поліцейсько-самодержавного ладу і заміна його самодержавством народу» [2; арк. 2 – 2зв.]. За два роки революційного бродіння програмні вимоги його учасників еволюціонували від суто соціально-побутових, нагальних потреб до політичних і навіть антимонархічних, члени якого опинилися у полоні популярних на

той час соціалістичних ідеалів. Майже одразу з моменту створення члени цього таємного гуртка потрапили під особливий нагляд поліції.

У 1907 р. заклад із перевіркою відвідала ревізійна комісія. Не зважаючи на пристрасні події, що вирували в цей час у школі, комісія у підсумку зазначила: «Полтавська фельдшерська школа знаходиться в належному стані, без перерв у викладанні, навчальних посібників достатньо. Особливих дефектів у поведінці учнів не помічено... Учнівська бібліотека в порядку...» [4, с. 655]. Відповідно до результатів перевірки комісія визнала навчально-виховний процес у Полтавській фельдшерській школі настільки досконалим, що він був гідним стати зразком для інших професійних шкіл [4, с. 656]. Тож у наступні роки кількість бажаючих вступити до школи була такою, що вже на кінець 1909 р. постала проблема переповнення класів. Новий будинок школи, зведений у 1899 р., за висновком ревізійної комісії, мав чудовий вигляд, але був розрахований лише на 120, у кращому випадку на 150 учнів, тоді як на час перевірки їх виявилось аж 163. На думку комісії, це негативно відобразалося як на успіхах у навчанні, так і на здоров'ї вихованців, що у свою чергу позначалося на якості отриманих знань [4, с. 662]. Після оприлюднення висновків комісії було вирішено на новий 1910/1911 навчальний рік до 1-го класу прийняти не більше 30 хлопців (по 2 від кожного повіту). Тоді ж у третьому класі було відкрито друге – вечірнє відділення. Вечірні заняття розпочиналися о 17-й годині [4, с. 663].

Дбаючи про належний рівень практичної підготовки випускників фельдшерської школи та про максимальне наближення практичних занять до реального життя, губернська управа у 1910 р. винесла на широке обговорення питання про обов'язкове проходження практики. У результаті пропозицій від педагогічної ради закладу, відгуків повітових земств та висновків ревізійної комісії було вирішено вписати до «Уставу» Полтавської фельдшерської школи наступне: «Вихованці, які успішно склали випускні іспити, відправляються до повітових управ на рік, за рахунок губернського земства, для практичних занять...» і лише після цього та позитивного відгуку від управи молоді спеціалісти отримували свідоцтво на звання фельдшера [4, с. 670]. Таким чином, не лише удосконалювалися практичні вміння та навички, а й забезпечувався та гарантувався належний рівень підготовки випускників.

Із 1900 р. Полтавську фельдшерську школу очолював Володимир Олексійович Петров. У 1905 р. на цій посаді його змінив доктор медицини, колежський радник Володимир Едуардович Герлах, який керував закладом упродовж наступних 12 років – до 1917 р. [10, с. 5]. Ось як про нього писала полтавська дослідниця і краєзнавець В. Н. Жук: «До 20-х років ХХ ст. полтавці добре знали ім'я завжди безвідмовного лікаря, доктора медицини, який чимало літ працював директором Полтавської фельдшерської школи, Володимира (Вальдемара) Едуардовича Герлаха. Він не зважав, чи хворий бідняк, чи заможна людина, коли потрібна була негайна медична допомога, ішов і вдень, і вночі, щоб її надати» [7, с. 77].

У 1911 р. курс навчання в школі становив 4 роки. Для юнаків, які бажали вступити до школи, був установлений віковий ценз – 14 – 16 років. Абітурієнти повинні були мати відповідну домашню підготовку або атестат

про закінчення народної школи з трирічним курсом навчання. Але внаслідок великого конкурсу до школи потрапляли у більшості випадків молоді хлопці, які закінчили двокласні зразкові училища [3, с. 10]. Предмети викладались за програмою, затвердженою Міністерством внутрішніх справ у 1897 р. У 1 і 2 класах викладалися загальноосвітні предмети. Спеціальні дисципліни починали викладати в другому класі. Додатково було введено вивчення словесності, психіатрії, одонтології, акушерства, гінекології та практичного масажу. Значна увага приділялася практичним заняттям, які проходили у лікарні, аптеці, анатомічному відділенні, психіатричній лікарні та вісп'яному телятнику. Окрім того, при школі існував зуболікувальний кабінет, де учні навчалися групами по 7 – 8 чоловік. Для кращого засвоєння вивченого матеріалу під час практичних занять класи ділилися на групи. Такі уроки проводили лікарі-клініцисти та прозектор, а з фармації і в аптеці – провізор [3, с. 4].

Про наполегливість учнів та про високий рівень викладання у Полтавській фельдшерській школі свідчать відгуки повітових земських управ, складені на основі звітів земських лікарів про вихованців школи – випускників 1911 р., які проходили практику в повітах: «Про Бабака Петра та Кононенка Миколу з Прилуцької упр.: під час практичних занять при лікарні як в моральному так і службовому відношенні, проявили себе гідно та серйозно. Про Міняйла Федора з Констянтиноградської упр.: працював у лікарні, має достатньо теоретичних знань, які вдосконалив на практиці» [3, с. 18 – 20]. Часто під час позитивних відгуків наголошувалось на високих моральних якостях молодих фельдшерів, а також на їх турботливому ставленні до хворих.

Суттєвий внесок у розвиток Полтавської фельдшерської школи зробили і меценати. У грудні 1912 р. зібрання губернської земської управи розглянуло пропозицію «увіковічення пам'яті М. Ф. Максимова, з нагоди 25-річчя його служби на посаді наглядача Полтав[ського] Богоугод[ного] Закладу» започаткувати капітал його імені, на проценти з якого виплачувати стипендії обдарованим учням фельдшерської школи по закінченню, для подальшого їх навчання в середніх і вищих навчальних закладах [4, с. 673]. Такі заходи стали суттєвою підтримкою у справі розвитку земської медицини. Талановиті випускники Полтавської фельдшерської школи отримали можливість продовжувати навчання та вдосконалювати отримані у школі знання у вищих навчальних закладах імперії.

Багаторічним результатом роботи Полтавської фельдшерської школи стало те, що вже 1917 р. у Полтавському земстві працювало 1634 медичних працівників, із яких – 195 лікарів, 450 фельдшерів (у т. ч. ротних – 121), фельдшериць-акушерок – 146, акушерок – 107, медсестер – 80, сиділок – 283, палатних служителів – 331, доглядачів – 36, віспощепіїв – 6. Середній радіус лікарської дільниці в Полтавській губернії у 1913 – 1917 рр. дорівнював 9,8 версти з кількістю населення на одній дільниці до 24,2 тисяч чоловік [11, с. 108]. Але, незважаючи на великі зусилля Полтавського земства, губернія все ж мала достатньо проблем щодо забезпечення населених пунктів медичним персоналом, підвищення авторитету праці санітарів, боротьби з інфекційними хворобами.

17 липня 1911 р. у Полтавській губернії було організоване Товариство взаємодопомоги фельдшерів, головою якого став І. Д. Кулик. За його сприяння у роки Першої світової війни учні школи отримували безкоштовні сніданки та дешеві обіди. У 1917 – 1920 рр. Полтавщина опинилась у вирі революційних подій і громадянської війни. У місті неодноразово змінювалася влада. У липні 1919 р. земський лікар Олександр Олександрович Невіцький у своєму щоденнику записав, що за два з половиною роки влада у місті змінилася 12 разів: «З часу царського уряду, т.т. за 2 ½ роки, Полтава переходить від одних властей до інших в 12-й раз. Нічого сказати, гарне становище усього населення» [8, с. 117]. Ліквідовувалися установи, навчальні заклади зачинялися, евакуюювалися, а ті, що залишалися у Полтаві, змушені були працювати з великими перервами.

Однак у цей складний час, завдяки Товариству взаємодопомоги, школа змогла функціонувати і продовжувала готувати спеціалістів, тоді як значна частина закладів припинила своє існування. На час революційних перетворень в Україні Полтавська фельдшерська школа вже мала свою піввікову історію. У 1917 р. школу очолив її колишній вихованець Григорій Олексійович Коваленко.

Григорій Олексійович Коваленко (5.01.1868 р. – 15.12.1937 р.) народився у присілку Липняки Переяславського повіту Полтавської губернії (тепер смт. Баришівка Київської обл.). Закінчив Полтавську фельдшерську школу в 1886 р. [12, с. 257]. Працюючи фельдшером у рідному повіті, займався популяризацією серед населення природничих наук, історії та культури українського народу, за що потрапив під нагляд поліції [12, с. 258]. У 1890 р. почав працювати при Московському університеті (до 1895 р.), у 1896 р. – у Чернігівській міській управі [12, с. 257]. У 1905 р. був секретарем Полтавської міської управи [12, с. 263]. Того ж року у Петербурзі видав книгу «Врачі и общество» [1, арк. 83]. Разом із письменником П. Я. Рудченком (Панасом Мирним) та адвокатом М. А. Дмитрієвим стояв біля витоків полтавського громадського і літературно-наукового часопису «Рідний край», був його відповідальним редактором [9, с. 835]. За свої політичні погляди неодноразово притягувався до суду [12, с. 257]. Не зважаючи на переслідування, у 1908 р. Г. О. Коваленко заснував у Полтаві видавництво «Рідна хата» [12, с. 269]. Уперше в контрольованій Росією частині України почав видавати науково-популярний журнал із питань медичної освіти, здорового способу життя, боротьби з епідеміями, що називався «Життя і знання». У 1914 р., як і решту українських видань, його було заборонено, а редактора на деякий час заарештовано [9, с. 268]. Григорій Олексійович Коваленко був не тільки директором, а й викладачем Полтавської фельдшерсько-акушерської школи [12, с. 271].

Під час репресій Г. О. Коваленка, як і багатьох інших, заарештували (19.08.1937 р.). Проти нього сфабрикували справу: звинуватили у націоналізмі та причетності до антидержавної змови. Згідно з постановою Особливої трійки УНКВС в Полтавській області 4/5 грудня 1937 р. на підставі ст. 54-10 ч.1 КК УРСР він був засуджений до розстрілу [1, арк. 44]. 15 грудня 1937 р. вирок стосовно Г. О. Коваленка було виконано [12, с. 272]. За клопотанням П. П. Ротача, справу Г. О. Коваленка переглянули. У 1955 р. відомо-

му вченому, етнографу, історику, художнику, лікарю, викладачу Григорію Олексійовичу Коваленку було повернуте добре ім'я.

У 1918 р. Г. О. Коваленка на посаді директора школи замінив Іван Дмитрович Кулик (28.06.1863 – 17.11.1926). Народився в с. Кулики Хорольського повіту Полтавської губернії в сім'ї бідняка. У 1882 р. закінчив Полтавську фельдшерську школу. Працював фельдшером у Полтавській губернії. У 1887 р. був призначений на посаду вихователя Полтавської фельдшерської школи. Іван Дмитрович виховав не одне покоління медичних працівників. Помер 17 листопада 1926 р. і був похований у Полтаві на міському цвинтарі [10, с. 6]. Під час його керівництва навчальна програма була доповнена новими загальноосвітніми предметами, співами, музикою, бальними танцями. З метою підвищення культурного рівня та організації самодіяльності серед вихованців І. Д. Кулик запросив до школи корифея українського театру П. К. Саксаганського [10, с. 6]. На прохання І. Д. Кулика той організував у Полтавській фельдшерській школі студентський театр. Разом із тим, не забували і про фахову освіту – у цей час була збільшена кількість практичних занять.

Навесні 1918 р. у тих навчальних закладах, що залишалися працювати, навчальний рік було скорочено. Уже згадуваний лікар О. О. Несвіцький 29 березня 1918 р. записав: «...Отримано наказ від українського міністра народної освіти про припинення навчання з 19 травня. Екзаменів не буде, переводитимуть за річними заняттями». Того ж дня з'явилося розпорядження Центральної Ради про перехід всіх освітніх і державних установ на українську мову [8, с. 51]. Працювати доводилося у вкрай складних обставинах – у цей час тривали бої за місто між військами Центральної Ради за участю німецьких союзників і більшовиками. В цих умовах навчальні заклади Полтави перетворювалися на солдатські казарми: більшовицькі війська розмістилися у приміщенні Кадетського корпусу та міському училищі. Роком пізніше – у березні 1919 р. – були пограбовані і спустошені дощенту чоловіче духовне училище і Полтавська духовна семінарія, парти порубані на дрова.

У зв'язку з розгортанням бойових дій дуже сильно ускладнилася епідеміологічна ситуація. 15 березня 1918 р. з'явилося перше повідомлення про появу хворих сипним тифом у Полтаві. У 1918 р. у місті було зафіксовано 482 випадки захворювання тифом, тоді як лише за перший місяць нового 1919 р. – 359. На початку лютого до Полтави прибула велика колона хворих на тиф. Вона розмістилася від міського кладовища до Червоної Аптеки (перехрестя вул. Європейської та вул. 1100-річчя Полтави), по вулицях Кобеляцькій (Європейська), Т. Шевченка, бульвару І. Котляревського та вул. Преображенській (1100-річчя Полтави). Хворих розмістили поряд із Полтавською фельдшерською школою по лікарнях і приватних квартирах. Близьке сусідство навчального закладу із великою кількістю вражених хворобою створювало загрозу поширення епідемії для учнів школи.

До початку 1919 р. у зв'язку зі стрімким наближенням фронту в місті склалася вкрай напружена ситуація. Із листопада 1918 р. припинилися навчання у всіх закладах [8, с. 70]. Найбільш незахищеними у період революційних подій 1917 – 1920 рр. виявилися діти. Видатний письменник-гу-

маніст, громадський діяч В. Г. Короленко, який мешкав у Полтаві, закликав громадськість допомогти знедоленим дітям, для підтримки яких ним була заснована благодійна організація – «Ліга порятунку дітей». Вона складалася переважно з місцевої демократично налаштованої інтелігенції [6, с. 113]. На заклик В. Г. Короленка «На допомогу дітям!» жителі міста зібрали 2 млн. крб. [10, с. 7].

У останні дні липня 1919 р. місто зайняла Добровольча армія А. Денікіна. Одним із перших наказів командувача Добровольчої армії В. З. Май-Маєвського після вступу денікінців до Полтави, крім усього іншого, було повернення до порядків часів Російської імперії, у т. ч. перехід шкіл на російську мову викладання, заборона земствам відкривати нові українські школи, заборона кредитувати утримання українських шкіл за казенний кошт, заборона викладати українознавство (історію і географію України). Наказ стосувався абсолютно усіх типів навчальних закладів [8, с. 122]. Однак проти цього виступила шкільна повітова Рада, що закликала інші учбові заклади вести викладання українською мовою. Не дивлячись на драматичний перебіг подій, навчання в освітніх закладах Полтави розпочалися у вересні 1919 р. Із остаточним утвердження у місті більшовицької влади наприкінці 1919 р. в історії фельдшерської школи почався новий етап.

Земська медицина та її невід'ємна складова – Полтавська фельдшерська школа – відіграли велику роль у становленні сучасної лікарської справи на Полтавщині. Традиції, закладені першими викладачами та вихованцями школи, були продовжені у наступні роки. За півтора десятиліття, що пройшли між двох революцій, учні і викладачі школи стали свідками трагічних подій, разом із нею пережили роки важких випробувань і лихоліть. У цей період, незважаючи на всі його труднощі, були власні здобутки, які стосувалися не лише покращення навчального процесу, розширення лікарської практики, а й боротьби учнів за свої права і гідне ставлення до людської особистості, за ліквідацію у тогочасній освіті багатьох ганебних явищ та пережитків минулого, що сприяли утвердженню, нехай і на своєму, локальному рівні, але все ж таки ідеалів гуманізму і людяності.

У результаті становлення та розвитку земська медицина досягла такого успіху та рівня, що у 1934 р. гігієнічна комісія Ліги Націй рекомендувала лікарську дільницю типу земської іншим країнам для організації медичної допомоги сільському населенню.

Джерела та література

1. Архів Управління СБУ в Полтавській обл. – Спр. 12089-С. – Арк. 1 – 98.
2. Государственный архив Российской Федерации, Фонд Департамента Полиции, Особый Отдел, 1906. – Оп. 235. – Ед. хр. 527. – Л. 2 – 2 об.
3. Отчет о состоянии Полтавской мужской фельдшерской школы за 1911 год. – Полтава: Электрич. Типо-Литогр. И. Л. Фришберга, 1912. – 25 с.
4. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за три трехлетия (с 1904 по 1912 г. вкл.). – Полтава: Электрич. типо-литогр. И. Л. Фришберга, 1915. – Т. IV. – Вып. I. – С. 649 – 674.
5. Українська радянська енциклопедія / Гол. ред. М. П. Бажан. – К.: Головна ред. УРЕ, 1979. – Т. 1. – С. 499.

6. Діптан І. І. З історії діяльності Полтавської «Ліги порятунку дітей» / І. І. Діптан // Тези доповідей і повідомлень другої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства. – Полтава, 1991. – 131 с.

7. Жук В. Н. Долею пов'язані з Україною: нариси з історії німецьких колоністів на Полтавщині, про долю їх нащадків і відродження німецьких товариств у краї / В. Н. Жук. – Полтава: Дивосвіт, 2006. – 330 с.

8. Несвіцький О. О. Полтава у дні революції та в період смуги 1917 – 1922 рр.: щоденник / О. О. Несвіцький. – Полтава, 1995. – 280 с.

9. Полтавщина: енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К.: «Українська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. – 1024 с.

10. Полтавське базове медичне училище / Ред. Ю. І. Мастеров. – Полтава: ІВА Астрея, 1997. – 24 с.

11. Хорош І. Д. Шляхи та основні підсумки розвитку охорони здоров'я в Полтавській губернії – Полтавській області / І. Д. Хорош // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / Ред. К. Ф. Дупленко. – К.: Держмедвидав УРСР, 1957. – С. 101 – 139.

12. Юренко О. П. Григорій (Грицько) Олексійович Коваленко / О. П. Юренко // Зневажена Кліо. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2005. – С. 257 – 274.

Alla Lavrinenko, Vitalii Yaremchenko

**ZEMSTVO MEDICINE AND THE POLTAVA MEDICAL ASSISTANT SCHOOL
BETWEEN TWO REVOLUTIONS OF THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY**

The article is dedicated to the history of the Poltava Medical Assistant School in the early 20th century and fates of its teachers between two revolutions of 1905 – 1917.

Keywords: the Poltava Medical Assistant School, medicine, education, Zemstvo.

УДК 069.5:070*Більшовик] (477.53)

Оксана Сулима

ГАЗЕТА «БІЛЬШОВИК» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У статті подана характеристика наявних у колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського номерів газети «Більшовик» за 1920 р., визначена їх цінність як історичного джерела періоду Української революції. Показана роль офіційної журналістики у пропагандистській системі країни у період раннього тоталітаризму.

Ключові слова: газета «Більшовик», Українська революція, пропаганда, колекція, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

Дев'ять десятиліть Українська національна революція перебуває в епіцентрі наукових дискусій, викликавши до життя велику кількість різноманітних досліджень. Значну увагу радянські історики приділяли вивченню офіційної періодики, яку масово продукувала більшовицька

партія. Тому українська радянська преса є вивченим нарративним джерелом, однак сучасні концепції історичної науки вимагають переосмислення накопичених матеріалів.

У період становлення диктатури партії, як і сьогодні, періодична преса займає одне з центральних місць у державній пропагандистській політиці. Тогочасний газетний дискурс не лише є безпосереднім синхронним відображенням дійсності, а й дає змогу прослідкувати проблеми політичного, економічного та соціокультурного розвитку окресленої епохи. Преса 1920-х рр. – скарбниця цінної інформації, в якій не лише відзеркалилися домінуючі політичні позиції, але й містяться елементи світосприйняття пересічного жителя Полтави, до певної міри сформовані під впливом КП(б)У.

Мета статті полягає в тому, щоб на підставі аналізу публікацій полтавської газети «Більшовик» 1920 р. з'ясувати їх інформативні можливості для вивчення розвитку різних сторін життя українського суспільства у період раннього тоталітаризму.

У фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського зберігається цінна колекція із 44 номерів полтавської газети «Більшовик» за 1920 р. Збірка почала формуватися у 1957 р. – один номер періодичного видання передали з Кам'янець-Подільського краєзнавчого музею (Акт № 1531 від 24.09.1957). Наступне поповнення, найбільше, відбулося наступного року – музейне зібрання збагатилося 41 випуском газети завдяки Григорію Миколайовичу Хотюну (1915 – 2000), який упродовж 1949 – 1984 рр. обіймав посаду директора Кам'янець-Подільського історичного музею (нині Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник) (Акт № 1793 від 30.04.1958) [2, с. 243]. Останнє на сьогодні примноження колекції пов'язане з Державним музеєм книги і книгодрукування УРСР (зараз Музей книги та друкарства України), з фондів якого у 1992 р. було передано 2 випуски «Більшовика» (Акт № 164 від 23.12.1992).

Газета «Більшовик» виходила щодня (крім понеділка) упродовж 1920 р., була друкованим органом Полтавського губкому КП(б)У [4, с. 65]. Редакція містилася у будинку № 7 по вул. Кобеляцькій (сучасній Європейській), мала свій телефон, приймала відвідувачів з 10 до 14 год. У виданні зазначено, що його «редагує колегія», а «видає Губпарком КП(б)У». Газета виходила з-під друкарських верстатів «Першої Радянської Друкарні» на щільному папері білого, зрідка синього, зеленого або рожевого кольорів.

У колекції музею сформувалася досить повна підшивка за літні місяці 1920 р. – номери 10 – 15 (червень), 16 – 41 (липень), 47 – 64 (серпень). Завдяки цьому вдалося встановити, що газету не випускали по понеділках, а перша частина датується 12 червням. Останній із наявних номерів за № 105 від 22 жовтня.

Оскільки «Більшовик» – типове офіційне друковане видання партії КП(б)У в Полтаві, то її тематичний діапазон був відповідним і не охоплював усіх сторін суспільного життя, однак виходив за рамки висвітлення виключно регіональних подій. Основні рубрики, які знайшли відображення на шпальтах газети: «Радянське будівництво», «Боротьба з бандами», «Боротьба з панамі», «Робітниче життя», «Партійне життя», «Оперативні звіти» (відставали на 2 – 5 днів), «Червона молодь», «Сторінка селянки

і робітниці», «В Полтаві», «На Полтавщині», «По Радянських республіках», «В буржуйськмі світі», «Світова революція», «Навіколо миру» тощо.

Серед дописувачів зустрічаємо як представників молододі радянської влади у Полтаві, так і осіб, які приховали свої імена за псевдонімами чи скороченнями, до окремих прізвищ додані посади. До першої когорти, наприклад, належать Голова губвиконкому В. Порайко, Секретар Губнаркомом В. Чернявський, член комсомолу Пирятинського повіту Матвієнко, агітатор П. Крицький, Голова губтрудоустройкы Мих. Орлов, голова губчека Магон (латвієць за походженням), «Курсант військ. політ. курсів, селянин Корнієнко». Під псевдонімами опубліковані дописи «Молодого комуніста», «Повітового», «Нежданого», «Пораненого Червоноар. М.». Окремі статті підписані абрєвіатурами чи скороченими формами прізвища та ім'я: «Ол. Х-ко», «Ів. Д-кий», «Л. Ц-в.», «О. К.», «Г. Д.».

Із-поміж офіційного трактування редколегією перебігу революційних подій, становища більшовиків у збройній боротьбі з врангелівськими військами, доведенням до відома офіційних постанов та інструкцій, новин із-за кордону (Америци, Німеччини, Ірландії, Індії, Угорщини) знаходимо аналіз стану промисловості, кооперативного руху, інформаційні повідомлення про роботу різних підприємств Полтавщини, Полтавського Губвиконкому, розгляд судових справ, звіти із засідань з'їздів комнезаможів, учительських і міських безпартійних жіночих конференцій, новини з життя робітників, вірші, листи до редакції тощо.

Тематично газета стояла на позиціях виховання політичної свідомості пролетаріату, підкреслювала пригнічений стан робітничого класу та прагнула посилити його свідомість і волю до боротьби за краще життя. Наприклад, у 34-му випуску від 23 липня надрукована стаття «Життя залізничника», факти з якої свідчать про злиденне становище робітників: «Залізничник голодний, роздітий і роззутий», «на роботу ходить босий і в лахмітті якомусь, худий, погляд похмурий»*. Дописувач наголосив: «Думайте про фронт, але й не забувайте і тих, хто й через кого фронт тримається» (ПКМВК-15497, Гж-201). І ніби у відповідь на «крик душі» знедоленого пролетаря у 39-му номері від 29 липня вміщена стаття-передовиця – типовий зразок партійної пропаганди – «Женить обивательщину» (ПКМВК-15493, Гж-197).

Водночас бачимо розмах молододі більшовицької влади у вирішенні військового питання. Газета активно включилася у проведення «Тижня допомоги фронту», публікуючи «Пам'ятки» та «Інструкції» для населення та Губкомісії (ПКМВК-15509, Гж-213; ПКМВК-15476, Гж-180). Дописи всіяні демагогічними закликами і популістською риторикою «робітничо-селянську владу повинні одягти сами робітники та селяне», «хай кожен з вас... перебере своє злиденне майно, одбіре з нього все те, без чого він в тилу якось обійдеться, віддасть Червоній Армії», «діло кожної жінки обійти помешкання сімей червоноарміійців, приборати їх, викупати дітей, старих, зашити білизну» тощо (ПКМВК-15476, Гж-180). Однак у статті, яка мала висвітлити здобутки заходів «Підсумки «Тижня фронту» не знаходимо жодних конкретних цифр чи фактів, які б продемонстрували реальну діє-

* Цитати з газет наводяться зі збереженням оригінальної орфографії та стилістики.

вість пропаганди у пресі (ПКМВК-15499, Гж-203). На своїх сторінках «Більшовик» проголошував численні лозунги: «Щоб добути мир треба міцною стіною стати навколо Армії й нагодувати Червону Армію», «Зміцнюймо сили Червоної Армії. Хліба й людей!», «Червоний вояк віддає за нас життя. Даймо хліб йому і його дітям», «Забезпечивши сім'ю кожного червоноармійця хлібом – забезпечимо перемогу нашої героїчній Червоній Армії», «Даймо сил Червоній Армії для нових рішучих ударів по панам і Врангелю», «Пам'ятайте, що барона Врангеля треба не тільки прогнати до моря, а й спустити на дно». Подібні заклики надихали вразливу молодь на вираження прихильності у художньому слові:

*«Гей, хто чує клич бадьорий!
Підіймайсь, спіши на бій!
Під великий стяг червоний
Уряди пролетарів».*

Такі перші рядки вірша «Добровольці – на фронт!» Пільчука (ПКМВК-15508, Гж-212).

Цінними для сучасних дослідників є повідомлення про антибільшовицький рух опору на території Полтавщини. Відповідно до термінів тогочасної ідеології, загони повстанців, які не визнавали нову систему, називали «бандами», «чорною зграєю», «розбишацькими шайками». У 26-му номері від 14 липня знаходимо невелику замітку «Боротьба з бандітизмом» (ПКМВК-72584, Гж-900), в якій лунає заклик боротьби з «професійним розбишацтвом» усіма можливими засобами, не спиняючись навіть перед розстрілом «куркулів». Тут же надруковане викриття «Змови в Кобеляках», яку влаштував «переконаний петлюрівець» Андрій Левченко. У 39-й частині від 29 липня міститься повідомлення Магона про «Розгром банди отамана Біленького» (ПКМВК-15493, Гж-197), у 59-му випуску від 24 серпня – замітка «Агітатора П. Крицького» «Звірство банди» (ПКМВК-15480, Гж-184). У 58-му номері від 22 серпня знаходимо відомості про «Смерть відомого бандита Скирди», у якій є дані про локалізацію діяльності отамана – Кременчуцький та Хорольський повіти (ПКМВК-72585, Гж-901). Про «Знищення банди Назарова» під Константинівкою читаємо у 51-й частині від 13 серпня (ПКМВК-15486, Гж-190), а про розправу з ватажком «Килибердою» у Золотоніському повіті – у 49-му випуску від 11 серпня (ПКМВК-15488, Гж-192).

Як будь-який офіційний друкований орган, газета «Більшовик» була засобом пропаганди. На своїх шпальтах вона оприлюднювала інформацію про тогочасних політичних діячів – противників радянської влади, використовуючи виключно негативні оцінки. Так, у 51-й частині від 13 серпня знаходимо статтю «Петлюра та петлюрівці», в якій «шляхетний лицар» змальовується запроданцем та лицеміром, міститься однозначна погроза прихильникам отамана: «...петлюрівці не стійте на роздоріжжі, бо помнемо...» (ПКМВК-15486, Гж-190). У газеті за номером 18 від 3 липня опубліковане глузливе оповідання Л. Касарського «Роспівочно і на винос», у якому описується «продаж України» С. В. Петлюрою Ю. К. Пілсудському (ПКМВК-15507, Гж-211). Обидві замітки покликані виставити Голову Директорії УНР як лютого ворога радянської влади, а отже і пролетарів, заради кращого життя яких вона невтомно бореться.

Газета вміщувала матеріали про міжнародну дипломатію більшовиків, розповідала про мирні переговори з Польщею, реакцію на радянсько-польську з боку британського та німецького політикуму тощо.

Значну увагу видання приділяло селянському питанню. Дописувачі, послуговуючись думкою більшовиків, зосередились на основній можливості для селян жити краще – об'єднуватися, «щоб мати всі права, які має робітник міста» (ПКМВК-15492, Гж-196). Зі шпальт газети лунав лозунг: «Товариші робітники сільського господарства, пишть про своє життя, з'являйтесь в союз, організуйтеся!». Детально висвітлений перебіг I з'їзду комнезамов Полтавщини, що відбувся у Полтаві 24 липня 1920 р. (№№ 34 – 41). Окрема увага приділена статистиці формування комітетів незamoжних селян у регіоні, адже саме ці організації мали стати опорою радянської влади в українському селі. Якщо, у 41-му випуску від 31 липня 1920 р. знаходимо такі цифри: «788 сільських і 44 волосних комнезамов» (ПКМВК-15491, Гж-195), то у 62-му номері від 27 серпня того ж року: «Всього по губернії 1047 с. 69 вол.» (ПКМВК-15478, Гж-182). Цей курс більшовиків лише поглиблював класове і майнове розшарування селянства, дестабілізував суспільство, призводив до занепаду сільського господарства [5]. Чітко вказувався ворог «бідного селянина» – «куркуль», «кулак», за яким треба було «наглядати», щоб він виконав розкладку, за що можна отримати «крам з міста» (ПКМВК-15506, Гж-209). Проголошувалося: «допоможи бідному, не обідь середняка, грабуй куркуля», що на практиці вирождувалося в іншу формулу – «не обідь незamoжного, а весь тягар перекади на куркуля» (ПКМВК-15509, Гж-213).

Виявляючи цікавість до економічних питань, газета публікувала низку статей про стан сільського господарства та промисловості, кооперацію тощо. Робітники могли знайти в ній матеріали про своє життя. Газета також детально повідомляла про з'їзди робітників різних галузей виробництва. Серед публікацій є й окремі статистичні дані. Наприклад, у великій статті «От наслідки велетенської боротьби пролетаріата з руїною» зазначено: «до війни було 275 скляних заводів, в цей час працює 78 заводів з 37 тис. робітників», «мається 10 електричних станцій для заводів, 39 заводів, 6 електромеханічних підприємств, 8 кустарних і 11 приватних» тощо (ПКМВК-14823, Гж-123). У газеті від 27 серпня (№ 62) написано про відкриття у Полтаві «2 цукеркових фабрик», «2 оцтових заводів», «Почала функціонувати радіо-станція» (ПКМВК-15478, Гж-182).

Меншу увагу на шпальтах газети «Більшовик» приділено кооперативному рухові. Знаходимо повідомлення про кооперативно-продовольчі курси з підготовки продробітників (ПКМВК-15479, Гж-183) та замітку «Сільськогосподарський кооператив «Птах», де зазначена мета та завдання організації: «поширення і поліпшення птахівництва серед своїх членів; торгівельно-посередницькі операції; закладання складів, контор і агентури; влаштування розсадників племінної птиці» (ПКМВК-15502, Гж-206).

У рубриці «На Полтавщині» зустрічаємо статті про політичне, економічне, рідше культурне (наприклад, «День Освіти» у Хоролі) життя різних куточків регіону. Зокрема, представлені невеликі повідомлення з Зінково, Золотоноші, Кобеляк, Кременчука, Лубен, Лохвиці, Миргорода, Нових

Санжар, Пирятина, Решетилівки тощо. У розділі «По Радянських республіках» 57-го номеру від 21 серпня знаходимо інформацію щодо адміністративно-територіальної історії Полтавщини – Декрет Всеукраїнського ЦВК про «організацію з 15 серпня Кременчуцької губернії у складі повітів: Золотоношського, Кременчуцького, Хорольського, Чигиринського, Черкаського, Олександрівського» (ПКМВК-15481, Гж-185).

У досліджуваній газеті було опубліковано ряд матеріалів про культурну роботу серед населення. Найбільше газета писала про заходи з організації нової системи освіти, апелюючи до тези в дусі часу: «Неграмотність, темнота є таким же, а може й гіршим ворогом революції, як поляки, Врангель і т.п.» (ПКМВК-14823, Гж-123). Подібний мотив читається і в публікації «Завдання позашкільної освіти на селі», де чітко визначено: «Головна задача... – силою слова і власним прикладом підняти селян на захист революції, на боротьбу з поляками і контрреволюцією, винищення куркулів» (ПКМВК-15504, Гж-208). Поряд із повідомленнями про «III Губерніяльний з'їзд по народній освіті» (№№ 39 – 41), зустрічаємо значну кількість оголошень про різноманітні курси, які були покликані підготувати вузьких спеціалістів – агітаторів «по боротьбі з польською шляхтою», «позашкільників соціалістичного та радянського будівництва», «робітників соціального виховання», агрономів та інструкторів, рахівників, регістраторів тощо. При цьому чітко розмежувалися «старі і нові учителі», перші відрізнялися від других лише меншою мірою лояльності до радянської влади, але позбавлялися можливості викладати (ПКМВК-15478, Гж-182). Більше місяця минуло від часу ухвалення до оприлюднення «Постанови Ради народних комісарів УРСР за 21 вересня 1920 р.». У 105-й частині від 22 жовтня надруковане рішення щодо офіційного використання української мови: «обов'язкове вивчення української мови у навчальних закладах», «видання пропагандистської літератури українською мовою», «мати не менше 1 газети в губернському місті», «організувати вечірні школи для радянських службовців з метою вивчення української мови» та ін. (ПКМВК-15476, Гж-180).

У газеті систематично з'являлися матеріали, що відображали діяльність радянської влади щодо підтримки та охорони дитинства. Перипетії військового часу породили величезні проблеми з безпритульністю та дитячою злочинністю. Для вирішення різносторонніх «дитячих» питань постановою Президії Полтавського Губвиконкому від 15 червня було організовано Надзвичайну комісію по захисту дітей при Губнаркомі (ПКМВК-15497, Гж-201). У 34-му випуску від 23 липня надрукована велика стаття «Що зроблено для дітей» (ПКМВК-15497, Гж-201), в якій звучить більше популізму, ніж реальних справ. До голосних заяв можемо віднести: «надзвичайна комісія по захисту дітей виробила норму дитячого харчування», «назначено на ремонт кілька великих будівель», «розроблений широкий проект відкриття притулків, яслів, клубів, кольоній» тощо. Практично було зроблене наступне: «відкрито кілька їдалень», «відкрито 3 молочні пункти «Краплі молока», «відкрито «Дитячий Палац». У наступному номері газети від 24 липня опублікували «Постанову про дитячі будинки» (ПКМВК-15496, Гж-200). Про ремонт, підготовку та процес відкриття 25 липня «Дитячого палацу» (в минулому Будинок Губернатора) та пов'язане з цим «Дитяче

свято» зустрічаємо найбільше повідомлень (№№ 26, 34 – 36, 38). Примітно, що вже в часи раннього тоталітаризму виявилися «перегиби» з боку партійних функціонерів: «Весь ранок в Корпусний сад сходилося багато дітей» (більше 10 тисяч), потім «біля 2 години... діти струнками кольонами проходять по Олександрівській... похід розтягнувся на десятки кварталів», як результат – «Сонце пече немилосердно так, що були випадки обмороків» (ПКМВК-15494, Гж-198). Шаблонність фрази «Промова тов. Порайка декілька разів переривається загальним товариським «Ура» викриває сучасник В. Г. Короленко на сторінках свого щоденника: «Голова виконкома Порайка звернувся до дітей з промовою, яку дівтора, наслідуючи дорослих, переривала криками «ура» до речі й недоречі. Говорять, більшістю недоречі, так що це ставило оратора в скрутне становище» [1, с. 317].

У 38-й частині «Більшовика» від 28 липня два дописи присвячені В. Г. Короленку «Сьогодні 67 літ від дня народження В. Г. Короленка» та «Коротка біографія В. Г. Короленка» (ПКМВК-15494, Гж-198). Примітно, що автор першої замітки «Молодий Комуніст», захоплений творчістю Володимира Галактіоновича, невірно вказує назву статті письменника – «Страх і стид», хоча публіцист для газети «Вільна думка» написав статтю-викриття подій 1918 р. у Віленському училищі «Сором і гріх». З повідомлень стає відомо, що 28 липня у «робітничому клубі» читалися доповіді про «великого художника слова і думки», поміж інших і реферат «Короленко, як публіцист» В. Беренштама (1870 – 1931), що ліг в основу книги «В. Г. Короленко как общественный деятель и в домашнем кругу» (Берлін, 1922).

Публікувалися також оголошення та звіти про організацію 10 липня «Концерту-мітингу для штрафних червоноармійців», на якому виступали «т.т. Самарин, Козлов і Гуєвич» (ПКМВК-15501, Гж-205), 28 липня «Концерту для хворих червоноармійців», де звучали твори у виконанні симфонічного оркестру (ПКМВК-15492, Гж-196), 15 серпня «Дня спортивного свята молоді» (ПКМВК-15485, Гж-189).

Заходам радянської влади з охорони здоров'я населення відводиться незначне місце на сторінках газети «Більшовик». Зокрема, зустрічаємо кілька разів одну й ту ж інструкцію «Як зберегтися від холери» (ПКМВК-15479, Гж-183; ПКМВК-15496, Гж-200), повідомлення про відкриття санаторію для хворих туберкульозом у с. Горбанівка на 45 осіб (ПКМВК-15508, Гж-212) та оглядини «будинку бушого фон Гарннера по Покрівській вулиці для пристосування його під санаторій для туберкульозних хворих» (ПКМВК-14823, Гж-123). У 58-му номері від 22 серпня міститься оголошення про відкриття Губздравом фельдшерсько-акушерської школи, до якої на той момент було подано 54 заявки (ПКМВК-72585, Гж-901). Як методи боротьби з хворобами більшовики використовують «перевірені засоби» – лозунги та заклики – «При всякій бігунці звертайтеся за допомогою до лікаря», «Уникайте зайвого відвідування помешкань і дворів, в яких знаходяться холерні хворі», «Не беріть до додому видержавших холеру до тої пори, поки в послідах не зникнуть холерні вібриони» тощо.

Вивчення інформативних можливостей, опублікованих у газеті «Більшовик» матеріалів переконує в тому, що найбільше місце на її сторінках відводилося висвітленню питань боротьби більшовиків із військами Врангеля

(майже кожна передовиця містить оперативні звіти про перебіг воєнних дій на Заході України та заклики допомагати фронту), а також пов'язаними з цим потребами у продовольстві та добровольцях, формуванні нової радянської системи на місцях – створення комнезамів, знищення «куркулів», боротьба з «бандами», відкриття нових підприємств, які мали виробляти продукцію для війська тощо. Популістська риторика, демагогічні заяви та лозунги, просякнуті більшовицькою ідеологією, зустрічаються у кожній статті, слова «вороги», «боротьба», «бити» – найпоширеніші в газетній лексиці того часу.

Отже, побіжний аналіз публікацій на шпальтах газет «Більшовик», що зберігаються у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, підтверджує цінність цього періодичного видання як наративного джерела до історії Української революції та радянського будівництва на Полтавщині. Інформація з офіційних друкованих органів може стати у нагоді не лише сучасним дослідникам, але й мати практичне застосування у музейній діяльності. Шпальти часописів у експозиції – ілюстрації повсякденного життя та виразник реакцій суспільства на знакові події минулого. Ефективним є порівняння преси різних протидіючих таборів, що дозволяє акцентувати увагу відвідувачів на різниці їхніх оцінок подій того часу.

Література

1. Короленко В. Г. Дневник 1917 – 1921. Письма / В. Г. Короленко. – М.: Советский писатель, 2001. – 544 с.
2. Краєзнавці України (сучасні дослідники рідного краю): Довідник. – Т. 1. – Київ-Кам'янець-Подільський, 2003. – 270 с.
3. Пиріг Р. Я. Джерела з історії Української революції 1917 – 1921 років: періодична преса / Р. Я. Пиріг // Архіви України. – 2011. – № 4 (274). – С. 132 – 145.
4. Полтавщина: енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К.: Українська енциклопедія, 1992. – 1024 с.
5. Ревегук В. Я. Красный террор на Полтавщине (1917 – 1923 гг.) / В. Я. Ревегук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://histpol.pl.ua/ru/component/content/article?id=7941>
6. Ревегук В. Я. Полтавщина. Протибільшовицький Рух опору 20 – 30-х років ХХ століття: нариси історії. / В. Я. Ревегук. – Полтава: Полтавський літератор, 2016. – 306 с.
7. Рудий Г. Періодика України 1917 – 1940 рр. як історичне джерело / Г. Рудий // Бібліотечний вісник. – 2008. – № 1. – С. 29 – 35.

Oksana Sulyma

“BILSHOVYK” A SOURCE TO THE HISTORY OF THE UKRAINIAN REVOLUTION

Characteristics of newspaper “Bilshovyk” issues of 1920 in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum funds are given in the article, their value as a source to the period of the Ukrainian Revolution is defined. Role of official journalistic in publicity system in the country in the Early Totalitarianism period is shown.

Keywords: newspaper “Bilshovyk”, the Ukrainian Revolution, publicity, collection, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.

ДЕНІКІНСЬКИЙ РЕЖИМ НА ПОЛТАВЩИНІ ЗА ДОКУМЕНТАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Наводиться огляд фонду ф.р.-2173 «Полтавское губернское управление Управления внутренних дел при главнокомандующем вооруженными силами юга России, город Полтава Полтавской губернии». Розглядається структура та тип документів, оригінальні справи періоду білогвардійського режиму на Полтавщині.

Ключові слова: денікінський режим, Полтава, фонд, документи, справи, Державний архів Полтавської області.

Цього року наша країна відзначає 100-річчя подій Української революції 1917 – 1921 рр. Приємно констатувати той факт, що святкування відбувається на найвищому державному рівні. Цьому сприяв Указ Президента України «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років» від 22.01.2016 № 17/2016. Це дозволить привернути увагу до вказаної багатогранної події не лише академічних учених, а й широкі кола громадськості. На цьому фоні природно зростає інтерес до згадуваної проблеми. Тим видається важливою популяризація документів, що їх залишила епоха столітньої давнини.

Достатньо згадати, що влітку 1919 р. на теренах України розгорнулася запекла боротьба «білих» і «червоних», яка значною мірою впливала на перебіг громадянської війни. Добровольча армія під командуванням кадрового російського офіцера А. Денікіна вела війну з іншими під консервативним лозунгом відновлення «єдиної і неділимої Росії» [1].

Один із небагатьох фондів періоду національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр., який зберігається у Державному архіві Полтавської області, це – Р-2173 «Полтавское губернское управление Управления внутренних дел при главнокомандующем вооруженными силами юга России, город Полтава Полтавской губернии». Всі документи цієї установи датовані 1919 р. Загальна кількість справ – 247.

Із опису фонду бачимо, що відповідне губернське управління складалося із 8 відділів, серед яких: юридичний, загальний відділ, розпорядчий, технічно-будівельний, відділ загальних справ, відділ по справах сільсько-го управління, відділ по справах місцевого самоуправління і рахункова частина («счетная часть», документи російською мовою).

У юридичному відділі знаходимо листування із тлумачення законів, оголошення та накази начальника губернії, постанови міського сирітського суду, виписки із журналу засідань дворянської опіки (справи № 1 – 4). Чільне місце тут займає документація, пов'язана із виходом періодичної преси, як от: про дозвіл видання газети «Полтавський день» (№ 5), щодо

прохання правління центральної ради професійних спілок м. Полтави про дозвіл на видання «Інформаційного листка» (№ 8), подібні справи, що стосуються дозволу на вихід преси – «Прилуцкая речь» (№ 13), «Полтавський кооператор» (№ 14), «Українська культура» (№ 26), «Сноп» (№ 29), «Кременчуцькі новини» (№ 30), «Рідне слово» (№ 31). Окрема переписка стосується арешту осіб, які служили за радянської влади (№№ 23 – 24) [2].

Відомості про соціально-економічні заходи новопосталого режиму свідчить справа № 39. У ній усім начальникам повітів Полтавський генерал-губернатор пропонував провести невідкладно пошукові заходи, а саме визначити, чи існували у Полтавській губернії комісіонерські контори, а також аукціонні зали для продажу рухомого і нерухомого майна.

У результаті проведеної перевірки було встановлено, що у Костянтинogradському і Зіньківському повітах відомостей про вказані заклади не виявлено. На жаль, неможливо встановити повну картину ситуації за відсутності відомостей із інших повітів [3].

Загальний відділ містить документи біографічного характеру про осіб, які перебували на службі під час денікінського режиму на території Полтавщини. Лєвова частка справ цього відділу, а саме №№ 45 – 144, стосуються особових справ конкретних персоналій, що, на нашу думку, дозволить розширити генеалогічні пошуки для зацікавлених осіб.

Крім того, тут зустрічаються інші оригінальні справи, які мають історичну цінність. Як наприклад, № 148 – «Справа про припинення обігу радянських грошей», № 153 – «Матеріали про ціни на продукти», № 155 – «Накази командира бригади держаної стражі», № 157 – «Матеріали про події» (рос. проишествия, авт.), № 160 «Матеріали про наради», № 161 «Справа про відрядження цивільної влади у повіті Полтавської губернії, які звільнені від більшовиків».

Наступний відділ – розпорядчий. Його документи стосуються питань зайняття приміщень (№№ 163 – 164), про видачу дозволів на виїзд із Полтави (№ 166), прохання про відкриття у м. Кременчуці аукціонного залу (№ 168) та ін.

Технічно-будівельний відділ займався питанням кошторису, відомостей про ціни на будівельні матеріали і робочу силу (№№ 171, 178, 180 – 183, 190, 195 – 200, 204, 206 – 207). Чимало справ відведені питанню ремонту приміщень, здебільшого губернського правління та повітових в'язниць (№ 172, 176, 184 – 185, 192 – 194, 201, 205, 207), також зберігається справа про те, як денікінці пристосовували залу Полтавського музичного училища під кінематограф (№ 175).

Привертають увагу документи у справах за №№ 186 – 188, 192. У них знаходяться відомості про облаштування в м. Полтаві шкіряного заводу (провулк Щербанський, Панянка), перебудову 2-х поверхового кам'яного будинку (Куракінська вулиця) та ін.

Із відділу загальних справ збереглися лише 4 справи, із яких № 208 – накази командира Полтавської стражі, №№ 209 – 210 – листування про займані приміщення, і № 211 – оголошення. Інші відділи установи також збереглися частково. Із відділу зі справ сільського управління наявна справа № 212 про підшукування приміщення під архів, із відділу по справах вій-

ської повинності зберігаються циркуляри Полтавського губернатора по порядку реквізиції коней у населення (№ 213).

Відділ по справах місцевого самоуправління представлений двома документами. У першому йде мова про платню за користування майном, яке належало Міністерству внутрішніх справ. Оплату проводила Кременчуцька міська управа (№ 214). Інший – це вихідний реєстр Полтавського губернського управління по справах місцевого самоуправління на 1919 р. (№ 215).

Розрахункова частина («счетная часть») займалася, як видно з її назви, фінансовими питаннями. Цікавість викликають справи: № 217, яка дозволяє поглянути на штати губернського і повітового управління, № 223 «Матеріали про встановленню окладів утримання канцелярським і вільнонайманим службовцям», № 231 «Матеріали про встановленню в губернському управлінні телефонів і проведення електрики». У вказаному документі Полтавський губернатор звертається до завідуючого Полтавською телефонною мережею [2].

Чиновник наполягав на тому, щоб у будівлі Губернського Управління на кожному поверсі був установлений телефон, крім того, один настільний. Пізніше був надісланий подібний лист про негайне встановлення телефону вже у власному будинку губернатора (Г. Е. Старицького), який проживав у Познанському провулку [4].

Теж саме стосувалося і підключення будівлі Управління до електричної мережі. Принаймні, телефон у приміщенні був встановлений 15 червня 1919 р. На Полтавській губернській телефонній станції на початку серпня був відкритий розрахунок від телефонограм, які надсилав губернатор. Про це його повідомляла Полтавська Губернська земська управа 3 серпня 1919 р. Крім того, знаходимо лист губернатора до завідуючого Полтавською міською електричною станцією для того, щоб управління виділили 16 лампочок та інше приладдя [4].

Телефони функціонували і в подальшому. Про це свідчить чергове листування керівника губернії із начальником полтавської телефонної станції. Так, перший прохав надіслати майстрів для ремонтування 3 телефонних апаратів, які знаходилися в управлінні. Останній лист датований уже 16 жовтня 1919 р., коли хиткий режим під орудою Добровольчої армії добігав свого логічного завершення [4].

Також увагу привертають справи фонду: № 232 «Про обмін радянських грошових знаків», № 237 «Про гроші, пожертвовані на користь добровольчої армії», та ін.

Підкреслимо, що можливість ознайомлення з документами вказаного фонду дозволить показати нові сторінки у вивченні подій та уроків того буремного часу, коли народжувалася українська державність.

Джерела та література

1. Білоусько О. А., Єрмак О. П., Реверук В. Я. Новітня історія Полтавщини (І половина ХХ століття): підручник для 10 класу загальноосвітньої школи. – Полтава: Оріана, 2005. – С. 102 – 1 03.
2. Р-2173, опис справ фонду.

3. О выяснении, существуют ли в уездах Полтавской губернии комиссионные конторы и аукционные залы // ДАПО. – Ф.Р-2173. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 1 – 4.

4. Об установлении в Губернском Управлении телефона и о проведении электричества // Там само. – Спр. 231. – Арк. 1 – 8.

Viacheslav Sushko

**DENIKIN REGIME IN POLTAVA REGION ACCORDING
THE DOCUMENTS OF THE POLTAVA REGION STATE ARCHIVE**

The article is dedicated to the review of the fund fr.-2173 "Poltava Gubernia Administration of Internal Affairs Administration at the Commander-in-chief of the Armed Force of Southern Russia, Poltava City of Poltava Gubernia". Documents structure and type, original cases dated to the Whiteguards regime in Poltava Region are observed.

Keywords: Denikin regime, fund, documents, cases, Poltava, the Poltava Region State Archive.

УДК 069.5:623.443] (477.53) "1917/1921"

**Тамара Кондратенко, Наталія Кондратенко,
Роман Прохвато**

**РЕВОЛЬВЕРИ ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 рр.**

Розглядаються зразки короткоствольної вогнепальної зброї – револьвери систем «Сміт і Вессон» і «Наган» із колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, що побутували під час збройного протистояння у період Українських визвольних змагань 1917 – 1921 рр.

Ключові слова: українська революція, револьвер, «Наган», «Сміт і Вессон», колекція, зброя, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

Одним із актуальних завдань сучасного вітчизняного зброєзнавства та військової історії є дослідження побутування основних видів холодної та вогнепальної зброї на території України, зокрема, за доби визвольних змагань (1917 – 1921 рр.).

До осені 1918 р. Україна залишалася одним із головних театрів воєнних дій Першої світової війни (1914 – 1918 рр.). Тривав конфлікт між Тимчасовим урядом і Радами, який після жовтневого перевороту набрав форми громадянської війни, і суттєво вплинув на події. Визрів і набрав великої сили національний рух, який виступив за політичне самовизначення України аж до відокремлення від Росії. На теренах України йшла власна громадянська війна між лівими і правими силами. Та суттєвої ваги набрав ще один чинник – прагнення українців здобути політичні права для своєї нації. Саме він перетворив революцію в Україні на Українську революцію [3].

Усі сторони військових подій були озброєні зразками вогнепальної і холодної зброї, що вироблялися країнами-учасницями Першої світової

війни. Варто зазначити, що на розробку і виготовлення нових видів та систем зброї було спрямовано увесь науковий та промисловий потенціал найбільших країн світу. Оскільки українці служили і в австро-угорській, і в російській арміях, тож і озброєння українських військових формувань, які отримали зброю від них у спадок, було досить різноплановим [3].

Так, поширеною ручною вогнепальною зброєю на українській території були гвинтівки наступних систем: «Маузер» (Німеччина), «Манліхер» (Австро-Угорщина), «Арісака» (Японія), «Лебель» (Франція), а також «Трьохлінійна гвинтівка зразка 1891/10 р.» системи С. І. Мосіна (Російська імперія).

Важливе місце займала короткоствольна вогнепальна зброя: револьвер «Сміт і Вессон» (США), револьвер «Наган» (Бельгія), пістолет «Рот-Штейр» (Австро-Угорщина), пістолет р.08 «Парабелум» (Німеччина), пістолет С/96 «Маузер» (Німеччина), пістолет «Браунінг» та ін. [3].

Окремі зразки короткоствольної вогнепальної зброї доби українських визвольних змагань (1917 – 1921 рр.) представлені в колекційному зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Серед них дещо особібно стоять револьвери – від англ. *revolve* – обертати-ся, багатозарядна нарізна короткоствольна стрілецька зброя для стрільби на відстань до 100 м. Конструктивно револьвери відрізняються від пістолетів наявністю обертового барабана із зарядними камерами [6, с. 8].

Револьвери з'явились у Західній Європі іще у XVI ст., проте розквіт їх виробництва припадає на 30-ті рр. XIX ст., особливо – у США [10, с. 50].

У цей час погляди на використання револьверів у Російській імперії були досить неоднозначні. З одного боку, військові фахівці відзначали переваги револьверів, а з іншого – вважали надто складними у використанні, особливо – для простих солдатів [10, с. 50].

Однак, у 1850-ті рр. вищі російські військові кола розпочали серйозне переозброєння армії, в т. ч. і короткоствольною стрілецькою зброєю. На розгляді спеціальної комісії перебували револьвери провідних світових винахідників зброї – Лефоше, Снайдера, Франкотта, Ремінгтона та інших. Нарешті у 1870 р. перевага була надана винаходу відомих американських зброярів Хораса Сміта і Деніела Вессона. Маючи на меті створення принципово нового скорострільного багатозарядного револьвера, вони розробили зброю, яку пізніше сучасники назвали «вулканічною» через велику швидкість стрільби і значну вбивчу силу. Просуваючи свою продукцію на світовий ринок, винахідникам вдалося зацікавити новим револьвером російського імператора Олександра II, що, в кінці кінців, і стало вирішальним для появи «Сміта і Вессона» у Російській імперії [8, с. 46 – 48].

Перші 250 тис. револьверів для російської імператорської армії були виготовлені американською фірмою «Сміт і Вессон», проте одночасно процес виробництва налагодили і на Тульському імператорському збройовому заводі. Особливістю цих револьверів був, по-перше, великий калібр – 10,67 мм, по-друге, довгий ствол, що забезпечував значну початкову швидкість кулі і велику довжину прицільної лінії, що визначало високу точність стрільби. До переваг відносили й оригінальну систему переза-

рядки, яка передбачала часткове роз'єднання рамки і наявність спеціального механізму викидання пустих гільз із камор барабану [8, с. 41].

За умов збереження ідентичної механіки, компанією «Сміт і Вессон» було розроблено три моделі. Найбільшого поширення набула третя модель, так званий зразок 1880 р., який отримав ще одну назву «Сміт і Вессон російський». Його головними складовими були: ствол, барабан із шістьма каморами, переламна рамка, яка складала одне ціле з руків'ям і з'єднувалася зі стволом у двох місцях – під стволом за допомогою шарніру, і над стволом, за допомогою застібки. Примітною особливістю третьої моделі була мушка, яку виготовляли не як окрему деталь, а разом зі стволом з одного шматка металу. Виробництво револьверів системи Сміта і Вессона в Росії тривало до 1897 р., коли вони були визнані морально застарілими. За цей час з'явилося кілька модифікацій останньої моделі, у т. ч. – вкорочений «Сміт і Вессон» для озброєння поліції [8, с. 40].

Тульським зброярам вдалося досягнути високої якості у виготовленні цих револьверів. Російська модель «Сміт і Вессона» була відзначена золотою медаллю на Всесвітній промисловій виставці у Відні у 1883 р.

За спогадами російського військового офіцера В. Гончарова, який у 1876 р. придбав «Сміт і Вессон», він користувався ним не лише у бойових умовах, а і на полюванні без жодного ремонту майже протягом десяти років [8, с. 42].

Проте усі військові одностайно відзначали єдиний недолік «Сміт і Вессонів» – велику вагу, що складала 1,135 кг. Носити револьвер у кобурі, згідно з вимогами російського армійського уставу, було практично неможливо: відтягуючи поясний ремінь у місці кріплення кобури, він травмував спину власника [8, с. 42]. Однак, сучасниками висловлювалися й інші думки. Наприклад, російський експерт з військової справи А. Попов у 1908 р. писав, що револьвери «Сміт і Вессон», крім чудових бойових якостей власне як вогнепальної зброї, у рукопашному бою відмінною холодною зброєю завдяки своїй масивності та нищівній силі удару, якого ним можна завдати [11, с. 162].

Після прийняття на озброєння російської імператорської армії у 1895 р. револьвера Нагана, «Сміт і Вессони» використовувалися громадянами для самооборони. Є відомості, що їх полюбляли есери-бойовики і кримінальні елементи. Ці револьвери були безпосередніми учасниками революційних подій в Україні 1917 – 1921 рр., перебуваючи на озброєнні усіх ворогуючих сторін [8, с. 21]. Після завершення бойових дій «Сміт і Вессонів» залишилося небагато. Пізніше, вже у радянський період, збережені екземпляри використовувалися співробітниками міліції та позавідомчої охорони [8, с. 42].

У колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського представлені два «Сміт і Вессони» третьої моделі зразка 1880 р. з дещо вкороченими стволами (145 мм проти 165 мм стандарту), що дозволяє зробити обґрунтоване припущення про їх належність до озброєння поліції.

ПКМВК-5247, 36-624 (рис. 1)

Револьвер системи «Сміт і Вессон» зразка 1880 р., заводський № 125.
Довжина загальна – 270 мм.
Довжина ствола – 145 мм.

Калібр – 10,67 мм.

Ємність барабану – 6 зарядів.

Стан збереження: загальне забруднення, осередки корозії. Механізм у неробочому стані – просвердлений. Усі металеві частини збереглися. Мушка відламана. Дерев'яні щічки на руків'ї втрачені.

Історія надходження до музейного зібрання невідома. Предмет належить до довоєнної колекції музею [4, с. 71 – 72].

ПКМВК-18117, 36-1124 (рис. 2)

Револьвер системи «Сміт і Вессон» зразка 1880 р.

Довжина загальна – 270 мм.

Довжина ствола – 145 мм.

Калібр – 10,67 мм.

Ємність барабану – 6 зарядів.

Стан збереження: загальне забруднення, ущільнені нашарування корозії з можливим руйнуванням металевого ядра. Помітні сліди попередньої реставрації – вкритий товстим шаром чорної фарби та лаку.

Переданий до музею Леонідом Гордійовичем Шевчуком з смт Нові Санжари Полтавської області у 1962 р. За його свідченням, револьвер було знайдено на Базарній площі Нових Санжар [1].

Легендарною зброєю періоду Української революції 1917 – 1921 рр. вважається револьвер бельгійського розробника стрілецької зброї Леона Нагана або «наган».

У Російській імперії «наган» з'явився у 1891 р. і поступово витіснив популярний револьвер «Сміт і Вессон». Він пройшов випробування разом із іншими револьверами та пістолетами західних зразків і показав кращі характеристики. У 1895 р. револьвер Нагана під 7,62-мм «трюхлінійний» оригінальний патрон був прийнятий на озброєння російської імператорської армії. Цей вид зброї відрізнявся вдалим поєднанням достатньої влучності, невеликої маси й габаритів з простою конструкцією і безвідомовністю. Усього конструкція налічувала 39 деталей. Цільна рамка забезпечувала револьверу високу міцність і надійність [11, с. 163]. Барабан замість шести звичайних вмщував сім патронів, однак, він був невідкидним з тривалою перезарядкою, що вважається суттєвим недоліком [9, с. 10].

Куля «нагана» з відстані 25 м пробиває 3 – 5 соснових дошок дюймової товщини, в той час як куля «Сміт і Вессона» – лише 2 – 3 [11, с. 163].

Першу партію револьверів Нагана в Росію поставили із бельгійських заводів у Льежі. Проте, вже у 1898 р. їх виробництво було налагоджено на Тульському збройовому заводі [9, с. 10]. За патент на револьвер винахідник Леон Наган запросив 75 тис. рублів золотом, проте, в кінці кінців, отримав лише 20 тис. та ще 5 тис. за конструкцію спеціального патрона, що містив бездимний порох. При цьому автор повністю віддав свій винахід у власність російського уряду, який отримав також право виготовляти револьвери не тільки у своїй країні, але й поза її межами без будь-яких виплат винахіднику [7, с. 43].

Поширення набули два варіанти револьвера: «солдатський» одинарної дії (курок зводився вручну для кожного пострілу) для деяких категорій рядових та унтер-офіцерів, та «офіцерський» (курок зводився автоматич-

но, що підвищувало скорострільність). Цікаво, що «солдатський» револьвер мівів додатковий конструктивний елемент, який унеможлилював самозведення. Це було не що інше, як штучне зменшення бойових якостей «нагана» з примхи вищих армійських чинів, адже вважалося, що солдатам не потрібно давати занадто скорострільну зброю. До 1917 р. Тульський завод випустив близько 500 тис. револьверів системи Нагана [9, с. 10].

Револьвер активно використовувався під час Російсько-японської (1904 – 1905 рр.) й Першої світової воєн (1914 – 1918 рр.), а після жовтневого перевороту (1917 р.) був офіційно прийнятий на озброєння командного складу Червоної Армії. З 1921 р. виготовлялися «нагани» тільки «офіцерської» моделі [9, с. 10].

До револьверу в комплекті додавалася цільнокройна одношовна шкіряна кобура з обоймою-підсумком, клапан якої закривався ремінцем на шпильок. Для запобігання втрати зброї у разі поранення за кільце на руків'ї кріпився шнур, інший кінець якого у вигляді петлі вдягали на шию поверх одягу або пропускали через верхню петлю мундиру чи шинелі. Пізніше «нагани» кріпили довгим ремінцем до кобури або муфти поясу [11, с. 166].

У 1930 р. револьвер «Наган» вкотре пройшов модернізацію і продовжував серійно виготовлятися в СРСР до завершення Другої світової війни (1939 – 1945 рр.). Такий тривалий у часі випуск цього виду зброї пояснюється не лише її виключними характеристиками, а, перш за все, добре налагодженим процесом виробництва.

«Нагану» судилося довге життя – він зазнав широкого розповсюдження не лише у військовому середовищі. В СРСР його використовували і в якості спортивної зброї, й у міліцейських формуваннях та воєнізований охороні. Завдяки його популярності слово «наган» у розмовній мові стало синонімом слова «револьвер». Також цей револьвер зажив і недоброї слави синонідного улюбленця співробітників НКВС, а пізніше – кілерів, адже завдяки своїй конструкції, яка не передбачала викидання гільзи, балістична експертиза у ході розслідування вбивств була надто складною [7, с. 53].

У зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського представлено два «нагани» офіцерської моделі зразка 1895 р.

ПКМВК-3779, 36-485 (рис. 3)

Револьвер системи «наган», заводський № 131988. Клеймо на боковій кришці рамки: «Тульській Импер. Петра Велик. Оруж. Заводъ. 1916».

Довжина загальна – 235 мм.

Довжина ствола – 115 мм.

Калібр – 7,62 мм.

Ємність барабану – 7 зарядів.

Стан збереження: загальне забруднення, осередки корозії. Механізм у неробочому стані – просвердлений. Усі частини збереглися. Дерев'яні щічки потерті.

ПКМВК-21289, 36-1168 (рис. 4)

Револьвер системи «наган», заводський № 67553. Клеймо на боковій кришці рамки: «Тульській Импер. Петра Велик. Оруж. Заводъ. 1913».

Довжина загальна – 235 мм.

Довжина ствола – 115 мм.

Калібр – 7,62 мм.

Ємність барабану – 7 зарядів.

Стан збереження: загальне забруднення, осередки корозії. Механізм у неробочому стані – просвердлений. Усі частини збереглися. Дерев'яні щічки потерті. Ствол заклепаний з обох боків.

Обидва «нагани» мають цікаве історичне минуле, яке підвищує їх колекційну цінність. Перший зразок належав учаснику революційних подій 1917 – 1921 рр. Євдокиму Демидовичу Середі. До музею потрапив у 1936 р [5, с. 432 – 433]. Другий – переданий Яковом Яковичем Левченком, ще одним учасником цих подій. Револьвер дістався йому як командир загоном Червоної гвардії під час роззброєння поліції в с. Сокілка Кобеляцького повіту 4 березня 1917 р. [2].

Револьвери і пістолети доби Української революції 1917 – 1921 рр. залишаються популярними в сучасному середовищі дослідників військової історії та колекціонерів, яким властиво наділяти ці зразки зброї легендарним минулим. Короткоствольна вогнепальна зброя досить добре представлена й у музейних зібраннях не лише провідних музеїв України, а навіть і в невеликих місцевих музеях. Це вказує на значний потенціал зброярських артефактів для висвітлення вітчизняної історії. Згадані вище револьвери тривалий час використовувались як експонати розділу експозиції історії радянської доби. Прийшов час з їх допомогою донести до відвідувачів музею реальні події історії періоду українських визвольних змагань 1917 – 1921 рр.

Література

1. Акт № 2855 від 02.02.1962 // Акти на вступ експонатів 1949 року. – Робочий архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського.
2. Акт № 5436 від 20.08.1968 // Акти на вступ експонатів 1949 року. – Робочий архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського.
3. Богданов Д. В. Вогнепальна та холодна зброя часів визвольних змагань в Україні (1917 – 1920 рр.) [Електронний ресурс] / Д. В. Богданов // 16 Сумцовські читання: Конференція, присвячена 90-річчю з часу заснування Харківського історичного музею. – Харків, 2010. – Режим доступу: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2010/article.html?n=138>.
4. Інвентарна книга ПКМ ВК «36-2» (розпочата 1948 р.) – 194 с.
5. Інвентарна книга Полтавського державного краєзнавчого музею № 38 (розпочата 1939 р.) – 576 с.
6. Жук А. Б. *Энциклопедия стрелкового оружия* / А. Б. Жук. – М.: Военное издательство, 1990. – 431 с.
7. Клишин А. Винтовка Мосина и револьвер Нагана: мифы и легенды, правда и ложь... / А. Клишин // *Боевое оружие*. – 2016. – № 2. – С. 42 – 56.
8. Клишин А., Яровенко Ю., Шевченко О. «Смит и Вессон» русский / А. Клишин, Ю. Яровенко, О. Шевченко // *Мастер ружье*. – 2010. – № 57. – С. 45 – 49.
9. Ликсо В. В. *Полная энциклопедия вооружений и боевой техник 1914 – 1918* / В. В. Ликсо. – Москва: АСТ, 2014. – 240 с.
10. Пинк И. «... Превосходя во многих отношениях»/ И. Пинк // *Оружие*. – 2003. – № 10. – С. 50 – 54.
11. Федосеев С. Л. *Русские пистолеты и револьверы* / С. Л. Федосеев. – Москва: Яуза Эксмо, 2014. – 352 с.

12. Чириков С. «Смит и Вессон» – русская легенда / С. Чириков // Ружье. – 1996. – № 2. – С. 19 – 21.

**Tamara Kondratenko, Nataliya Kondratenko, Roman Prokhvatilo
REVOLVERS OF THE UKRAINIAN REVOLUTION PERIOD (1917 – 1921)**

Samples of stub-barreled firearm of “Smith & Wesson” and “Nagant” systems from the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum collection, that circulated during armed stand-off in the Ukrainian liberation competition (1917 – 1921) are observed.

Keywords: the Ukrainian Revolution, revolver, “Nagant”, “Smith & Wesson”, collection, weapon, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.

УДК 069.5.631.3] (477.53)

Олеся Васецька

**РЕЧІ СІЛЬСЬКОГО ПОБУТУ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ
НАЧИННЯ СЕЛЯН ПОЛТАВЩИНИ
в експозиції Полтавського краєзнавчого музею імені
Василя Кричевського**

У статті на основі фондово-облікової документації Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського характеризуються речі сільського побуту і знаряддя праці селянства Полтавщини за доби Української революції.

Ключові слова: селяни, Полтавщина, хатне начиння, сільськогосподарське знаряддя, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

До сторіччя Визвольних змагань українського народу у 2016 р. в Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського була відкрита експозиція «Полтавщина в Українській революції. Національно-визвольні змагання 1920 – 1923 рр.». В основу її концепції поклала ідея висвітлення долі селянства як одного з головних учасників революції.

Полтавщина напередодні 1917 р. була типовою аграрною губернією, а селяни становили майже 90 % населення краю [5, с. 203]. Із них 74 % жили виключно з прибутків від сільського господарства [17, с. 4]. Та забезпеченість землею після реформи 1861 р. була нерівною, а ще – найменшою на душу населення в Російській імперії – близько 1,9 десятин. Міцних фермерських господарств, які мали земельні наділи більше 9 десятин, налічувалося лише 16,5 %. Бідні (менше 3 дес.) та середнього достатку (3 – 9 дес.) господарства становили 43,4 % і 40,1 % відповідно [16, с. 9]. У близькому майбутньому питання справедливого розподілу земельного фонду ставало головним для кожного політичного режиму і від його вирішення залежала ситуація на селі і в країні вцілому.

Майнові та соціальні протиріччя у суспільстві до краю поглибила Перша світова війна 1914 – 1918 рр. Адже, одним із основних джерел поповнення

царської армії було селянство. На думку С. Кульчицького, коли об'єднані самою імперією побатальйонно селяни обернули вручену їм зброю у лютому 1917 р. проти самодержавства, найближче оточення царя рекомендувало йому відійти від влади [13, с. 14]. Отже, на відміну від радянських істориків, які на перше місце у революційних подіях ставили промисловий пролетаріат, сучасні дослідники визнають рушійну роль за селянством.

Нестача робочих рук, постійні реквізиції на військові потреби, гіперінфляція (у 1917 р. ціни на збіжжя зросли на 300 %) та загострення політичної ситуації у зв'язку з початком революції, негативно вплинули на розвиток економіки Полтавщини, кустарної за своєю суттю. Провідні переробні галузі господарства – цукрова, гуральництво, тютюнництво переживали кризу та занепад. Тільки борошняна промисловість Полтавщини, яка у дореволюційний період за випуском продукції посідала перше місце в Україні, зросла ще більше [5, с. 206]. Лише вітряків та млинів для простого помолу зерна у цей період налічувалося 31 462. Разом із ними всіх промислових підприємств на території губернії нараховувалося 39 713 [16, с. 5].

Життя селянина з діда-прадіда минало у щоденних турботах та тяжкій праці на рідній і святій землі. З нею та з щедрим урожаєм пов'язані не тільки практичні, а й важливі обрядові дії українського народу. Нехитрий сільськогосподарський реманент, досвід та працелюбство давали надію на майбутнє. Однак радянські індустріалізація та колективізація 1920 – 1930-х рр. кардинально змінять життя на селі. Вже з др. пол. 1920-х рр. науковці стверджуватимуть, що традиційні землеробські знаряддя набули значення раритетних предметів і стали майже «археологічною рідкістю» [6, с. 74]. Саме з метою відтворення атмосфери побуту полтавського села та щоденної важкої праці селянина у період визвольних змагань в новоствореній експозиції були представлені сільськогосподарські знаряддя праці та хатнє начиння. В означений період та навіть у перші роки радянської влади селяни продовжували обробляти землю в основному тими ж знаряддями, що і в дореволюційний час: орними фабричними і кустарними модифікованими. Незаможне селянство, як і раніше, користувалося традиційними знаряддями. Так, у 1920 р. у Гадяцькому повіті поряд з 11148 однолемішними, 150 дволемішними і 30 багатолемішними плугами та 499 букарами працювало 88 сох і 88 косуль та сабанів [4, с. 156].

Значна кількість відвідувачів із непідробним інтересом розглядає та цікавиться саме цими предметами. Спробуємо уточнити призначення і датування деяких із них.

Більшість із представлених експонатів відноситься до групи зберігання «Дерево» – 11 предметів, і тільки два – до «Металу». У фундаментальному дослідженні В. Василенка «Кустарные промыслы сельских сословий Полтавской губернии» підраховано, що у 1880-ті рр. найбільша кількість господарів – 2 112, або майже 39 % усіх кустарів, – була зайнята у деревообробних промислах. До них він відносив бондарів, столярів, майстрів по виготовленню коліс, вікон, ложок, скринь, вугілля, люльок і сільськогосподарських знарядь праці. Для порівняння, у шкіряному промислі були зайняті 1 204 господарів, у гончарному – 1 064, в обробці шерсті і волокна – 794, в інших – 424 [2, с. 63]. У широкому розумінні вироби з дерева супро-

воджували наших предків упродовж усього життя, бо «амплітуда людська – від коліски до гробу» [24, с. 3]. Перевагами деревини, одного з «найпрацєвитіших» матеріалів, завжди були висока міцність, простота обробки, легкість та загальнодоступність. Ці чинники, а також порівняно низькі ціни, зумовлювали активний розвиток промислу на початку ХХ ст. [20, с. 25]. Так, кількість господарств, за дослідженнями полтавського губернського земства у 1900 р., збільшилась до 2 280 [15, с. 3]. Численні дерев'яні речі хатнього селянського вжитку, старі і нові, ще наприкінці 1930-х рр. можна було знайти буквально в кожному селі Полтавщини [14, с. 14]. Із активним розвитком промисловості число кустарів-деревобробників значно зменшилося, на відміну від інших ремісників, і становило 3 153 із загальної кількості кустарів 51 251 чоловік [23, с. 25; 5, с. 207].

Тривалий час визначим деревообробним центром Полтавщини залишалося с. Грунь Зіньківського повіту, де працювали близько 500 кустарів – колісників, візників, ложкарів, бондарів та ін. [18, с. 62]. Дерев'яні плуги та борони, які теж виготовляли майстри-деревобробники, за матеріалами подвірного перепису, у 1900 р. переважали майже в усіх волостях Зіньківського повіту, окрім Груньської, де була панська економія [4, с. 146]. Тільки з 1910-х рр. частка удосконалених фабричних знарядь у губернії значно збільшилась [4, с. 152]. В. Горленко, один із найавторитетніших дослідників землеробської техніки українців, окремо виділяє зону Лісостепу. На його думку, вона була перехідною щодо різних видів і типів знарядь та темпів їх поширення, які дещо відставали від Півдня України і перевищували Полісся та Західну Україну [4, с. 153]. Значне майнове розшарування, аграрне перенаселення, зростання частки бідняцьких господарств у селах Полтавщини, певною мірою пояснюють тривале використання напівзалізних і навіть повністю дерев'яних знарядь.

В експозиції залу № 17 представлено напівзалізне сільськогосподарське знаряддя, подароване музею у 1950-х рр. колгоспом ім. Котовського Карлівського району, де раніше використовувалося. Згідно з інвентарною книгою виріб зветься підгортальником для посівів кукурудзи та соняшнику (ПКМВК-14958, Др-1640) [9, с. 283]. Знаряддя дерев'яне, складається з тривалкової рухомої рами (валки довжиною 74 см, лише середній – майже 1 м), на якій розташовані дев'ять залізних ральників-зубців лапоподібної форми (один, найбільший, на центральному валку), які вгорі закінчуються гвинтами. Рама з'єднана металевим кріпленням із невеликим дерев'яним колесом із металевим ободом та стельвагою. Як бачимо, перед нами зразок модифікованого бороноподібного рала пізнішого зразка, оскільки воно з колесом. Модифіковані рала у пореформений період під впливом фабричних знарядь набувають вдосконалень у конструкції: з обох боків стовби приладнують дерев'яні, зрідка жерстяні відвали (полічки), які стають рухомими. Спереду для більшої стійкості кріпилось іноді коліща [4, с. 139]. Отже, можемо датувати знаряддя ост. третиною ХІХ – поч. ХХ ст. Оскільки відомо, що всі типи і різновиди рал селяни виготовляли самі, замовляючи у ковалів лише залізні частини, наральники, лаби [22, с. 256], можемо стверджувати, що цей експонат зробив господар власноруч. Таке рало могло застосовуватися як культиватор. З такою ж або дещо збільше-

ною запряжкою один погонич міг обробити ним значно більше землі [4, с. 41]. Робочою його частиною, згідно з призначенням, є не ральник, як у класичному однозубому ралі, а переважно трикутні лапи, що споріднює з ним пізніші типи культиваторів. Останні, виготовлені на підприємствах, були недоступними для більшості селян. Землевласники, за умови інтенсифікації землеробства, були змушені відповідно до потреб свого господарства удосконалювати традиційне багатозубе рало і підтягувати його за продуктивністю до рівня фабричного [4, с. 139]. Не виключено, що у пізніший час бороноподібне рало могли використовувати у господарстві як простий підгортач, оскільки його валки рухомі і їх ширина регулюється.

Масивний сталевий плуг, розміщений у центрі експозиції залу № 17, за прийнятою класифікацією дослідників [4, с. 43; 12, с. 54] відноситься до фабричних марок плугів. Виріб, окрім дерев'яних ручок на чепігах, повністю залізний. Має широкий регульований гвинтами леміш, призначений для підняття скиб великої ширини, черсло та майже прямий гряділь. Тяглова частина з великою, на жаль, не збереглась. На лицьовому боці гряділя на всю його довжину читаємо напис: «Бр. А. и Л. Донские въ Николаевѣ», а на звороті – № 0 та напис «Сталь» (ПКМВК-13444, М-1540). В інвентарній книзі музею зняряддя датоване ХІХ ст. [9, с. 256]. Завдяки вивченню дослідниками сільськогосподарського машинобудування України у дореволюційний період, можемо стверджувати, що в колекції музею знаходиться оригінальний якісний виріб механічного заводу братів Андроника (Андрона) і Луки Донських, що діяв у Миколаєві. Відомий миколаївський краєзнавець Ю. Крючков, дослідник родоводу братів, вважає датою заснування підприємства 1881 р. [11, с. 17 – 22]. Завод за увесь час існування неодноразово змінював назви («Мастерская земледельческих орудий братьев А. и Л. Донских»), «Чугуннолитейный завод», «Механический завод братьев А. и Л. Донских»), збільшився з 35 працівників у 1890-х рр. до 420 напередодні Першої світової війни та став унікальним не лише у рідному місті, а й у межах цілого регіону [3, с. 39 – 40]. Крім сільськогосподарської техніки, на заводі виготовляли штаповані фургонні осі, котли, дрібні запчастини, різне обладнання за наданими кресленнями, чавунні сходи і колони, садові лавки. Із початку роботи виробники випускали землеробську техніку та зняряддя, що вирізнялися особливою міцністю, простотою в користуванні, високою якістю і доступними цінами. Через масові підробки плугів та букерів Донські вирішили на výroбах розмішувати своє прізвище, номер моделі та напис «Сталь» [3, с. 39]. За більш як 30-літню історію продукція заводу Донських отримала 46 відзнак на виставках і конкурсах у Миколаєві, Херсоні, Москві, Нижньому Новгороді, Полтаві, Києві, Лубнах, Ромнах, Лебедині та інших містах. Брати Андроник і Лев Донські, вихідці з державних селян, стали особистими почесними громадянами Миколаєва, гласними Миської думи, активними громадськими діячами [11, с. 23]. Після націоналізації, здійсненої більшовиками, їх завод деякий час ще виробляв сільськогосподарську техніку, а потім перейшов на випуск дорожніх машин. Старший брат Андроник через два роки після смерті Лева в розпал громадянської війни емігрував зі своєю родиною з рідного міста до Югославії.

Отже, в музейній експозиції представлений оригінальний суцільнометалевий фабричний плуг братів Андроника і Лева Донських. Цікаво, що серед населення того часу такий плуг був відомий під назвою «дончак» [21, с. 44]. Зважаючи на високу якість, легкість і зручність у роботі, його могли використовувати значний період, аж до поширення тракторів. Знаряддя можемо датувати 1880-ми – 1910-ми рр., тобто періодом роботи підприємства братів Донських.

Серед цікавих землеробських знарядь експозиційного залу – грабки-ключка до коси (ПКМВК-18518, Др-1121). Грабками селяни називали пристосування до коси, які використовували при косінні злакових (для формування рівних покосів). Вони являли собою валок, у який перпендикулярно забивали до п'яти різних за довжиною дерев'яних зубків. Посередині зубки скріплювалися тонкою планкою та притягувалися до держака шнурками [21, с. 40]. Ключкою ж вважалось знаряддя для висмикування сіна і соломи [24, с. 88]. На території Сумської та Харківської областей відомі примітивні грабки у вигляді 2-зубкової природної дужки, притягнутої до кісся (коси) біля ручки хомутцем чи путцем, а спереду – шнурком довжиною до 40 см [4, с. 86]. Цьому науковому опису повністю відповідають вищезгадані грабки-ключка. Знаряддя придбане в с. Харсіки Чорнухинського району Полтавської області у 1962 р. [8, с. 16]. Саме в Роменському районі, географічно близькому до Чорнухинського, такий лук називали «ключкою». Вцілому ж на Полтавщині таке пристосування було відоме під назвою «журавлик», «крючок» [4, с. 86].

Поруч експонується ручне знаряддя праці – дерев'яні п'ятиріжкові вила. Це складні вила, в яких ріжки у вигляді видовжених клинців, з'єднані в нижній частині поперечкою, а у верхній – залізною пластиною та гайкою. Використовували їх селяни при віянні, накиданні полови та виконанні інших робіт [22, с. 273]. На півдні України вони відомі під назвою «башбармак», що в перекладі означає «п'ять пальців».

Далі наводимо список усіх сільськогосподарських знарядь, представлених в експозиції, за групами зберігання.

Іншу групу предметів селянського побуту музейної експозиції, становить, відповідно до наукової класифікації Т. Бетехтіної, хатне начиння. Начиння є обслуговуючим, периферійним додатком сфери харчування і житлово-поселенського комплексу [21, с. 71]. В експозиції представлені такі підтипи начиння: для вживання їжі, для переробки зерна та борошна, для збирання й зберігання фруктів, овочів та коренеплодів.

Експонати першого підтипу – дерев'яні тарілка та ложка. У сільському побуті тарілка – атрибут святкового столу, на якій подавали печиво, солодощі, горіхи, підносили хліб-сіль та інше [19, с. 359]. Тарілка, представлена в експозиції, виявилася цікавим зразком святкового дерев'яного посуду значного за ареалом виготовлення і поширення на поч. ХХ ст. (ПКМВК-2578, Др-32). В її центрі бачимо зображення снопа з совою та ціпом, унизу – плуга. Водночас на берегах – всевидяче око та напис: «Хлѣбъ нашъ насущный даждь намъ днесъ» [7, с. 3]. У фондовій колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського тарілок із описаною центральною композицією, яка дещо може видозмінюватися (замість

плуга вирізьблювався серп, змінюються розташування знярядь відносно снопа), з такими ж або подібного типу сентенціями: «Чай п'ють – хозяйку любить» (ПКМВК-12665, Др-71), «Ржаной хлѣбушка – калачу дѣдушка» (ПКМВК-22838, Др-729), «Чѣм хата богата – тѣмъ и рада» (ПКМВК-76354, Др-1631) і т. д., нараховується 6 одиниць. Такі різьблені тарілки виготовляли у полтавських, харківських та чернігівських земських майстернях кустарі у великій кількості у 1910-х рр. [19, с. 361]. У 1920-х рр. ці зразки виробів були відкинута новою владою, натомість на тарілках з'явилася радянська емблематика. Свідченням наявності таких експонатів в довоєнній колекції музею є знахідка в каталозі історико-етнографічного відділу природничо-історичного музею Полтавського губернського земства під номером 9295 тарілки, опис якої повністю співпадає з нашим зразком [10, арк. 45]. Хоча вона значно меншого розміру (діаметр – 26 см, проти 39 см). Придбаний експонат у другій половині 1920-х рр. у Диканьці. Цікаво, що науковий співробітник, який складав перший опис, вказав напис: «Боже, дай нам хлѣба насущного». У літературі не зустрічаємо саме такого формулювання. Можемо припустити, що, швидше за все, у розпал антирелігійної політики більшовиків, укладач вирішив не подавати в описі експонату слова з відомої молитви і перефразував його.

Велика дерев'яна ложка (ПКМВК-90194, Др-1948) з довгим держакком та округлим черпаком, зважаючи на її розміри (37,3 см), використовувалася для приготування і розкладання їжі. Тому можемо віднести її до типу розливних [24, с. 18]. Виріб видовбаний зі шматка деревини вручну, адже до 1920-х рр. ложкарство в Україні не виходило за рамки домашнього господарства і дрібного кустарництва [1, с. 76]. Отже, датувати ложку можемо др. пол. XIX ст. – поч. XX ст.

Експонатами другого підтипу хатнього начиння є дерев'яні мірка (ПКМВК-14145, Др-177) та крупорушка (Тз-2763). Крупорушка гвинтова, призначена для подрібнення круп в домашніх умовах, кустарної роботи. В інвентарній книзі музею перший виріб атрибутований як «цеберка» для води, зерна, борошна [7, с. 45]. Однак його зовнішній вигляд значно відрізняється від цеберка. Остання мала вигляд зрізаної діжки або конуса з дужкою для води [24, с. 215]. У даному випадку посудина довбано-різьблена циліндричної форми висотою 26 см із вставним днищем з одним невисоким вертикальним вушком. Аналогічні вироби досліджені етнографами і визначені як мірки [24, с. 128; 1, с. 79]. Така ємність мала одну функцію – її використовували селяни для відмірювання борошна чи зерна під час розрахунку з мельником. Він одержував 10 % розміру за помол, а оскільки діяли вітряки подекуди до колективізації, деякі до 1940-х рр., в господарстві мірки були необхідні різного розміру досить тривалий час [4, с. 105]. Із припущенням роботи вітряків, ймовірно, господар міг знайти інше застосування для мірки – як відра, тому працівники музею і зафіксували в фондовій документації інший термін.

До третього підтипу хатнього начиння відноситься козуб із деревної кори (ПКМВК-13979, Др-125). На Полтавщині козубом називали коробку з лубу для головних уборів [24, с. 112]. Загалом, це була торбина з лубу, в яку могли збирати ягоди, гриби, або ящик для екіпажу. Відомо, зокрема, що

№ з/п	Назва та стислий опис предмета	Облікові позначення	Матеріал, техніка	Розміри (см)	Документ про надходження	Стан збереження предметів
Група зберігання «Метал» – 2 од. о. ф.						
1.	Плут залізний «Бр. А. и Л. Донские въ Николаевъ» 1880-ті рр. – 1910-ті рр.	ПКМВК-13444 М-1540	Сталь, заводська	Довж. 197	Акт № 187 від 11.01.1955 р.	Загальне забруднення
2.	Підпорทัลник. Ост. третина XIX ст. – поч. XX ст.	ПКМВК-14958 М-1640	Метал, дерево, кустарна	Довж. 110	Акт № 1613 від 25.11.1957 р.	Загальне забруднення, корозія
Група зберігання «Дерево» – 5 од. о. ф.						
3.	Цип. Кін. XIX ст.	ПКМВК-13655 Др-98	Дерево, кустарна	130 x 93	Акт № 913 від 10.09.1955 р.	Реставрований
4.	Вила дерев'яні п'ятиріжкові. Поч. XX ст.	ПКМВК-17229 Др-396	Дерево, залізо, кустарна	Довж. 180	Акт № 2545 від 15.11.1960 р.	Реставровані
5.	Ярмо одноволове. XIX ст.	ПКМВК-20037 Др-553	Дерево, кустарна	86 x 17,5	Акт № 385 від 16.11.1965 р.	Реставрований
6.	Грabbки-ключка до коси. Др. пол. XIX ст. – поч. XX ст.	ПКМВК-18518 Др-1121	Дерево, мотузка, кустарна	64 x 43	Акт № 3080 від 1.10.1962 р.	Тріщини
7.	Лопата господарська. 1930-ті рр.	ПКМВК-85345 Др-1830	Дерево, кустарна	109 x 31,5	Акт № 166 від 24.09.2011 р.	Реставрована
Науково-допоміжний фонд						
8.	Коса	Нд-374	Дерево, метал, кустарна	122 x 60	Предмет із довоєнного зібрання	Реставрована
Група зберігання «Дерево» – 4 од. о. ф.						
1.	Тарілка святкова «Хлібъ нашъ насущный даждь намъ днесъ», 1910-ті рр.	ПКМВК-2578 Др-32	Дерево, кустарна	Діа. 39	Предмет із довоєнного зібрання	Без механічних пошкоджень
2.	Ложка розливна. Др. пол XIX ст. – поч. XX ст.	ПКМВК-90194 Др-1948	Дерево, кустарна	37,3 x 9,5	Акт № 170 від 15.09.2016 р.	Загальне забруднення, подряпину, тріщини.
3.	Мірка. Др. пол. XIX ст. – I пол. XX ст.	ПКМВК-14145 Др-177	Дерево, кустарна	28 x 26	Акт № 1209 від 05.02.1957 р.	Реставрований
4.	Козуб з деревної кори. Др. пол. XIX ст.	ПКМВК-13979 Др-125	Дерево, мотузка, кустарна	35 x 65	Акт № 1086 від 20.09.1956 р.	Реставрований
Тимчасове збереження						
5.	Крулорушка	Тз-2763	Дерево, метал, кустарна	60 x 16	Предмет із довоєнного зібрання	Корозія, тріщини.

цей експонат власник на поч. ХХ ст. використовував для перенесення раків та риби [7, с. 25]. Виріб циліндричної форми висотою 65 см з двох широких шматків кори дерева, зшитих по краю конопляною мотузкою. У середині має дерев'яний обруч, приплетений до козубу цієї ж мотузкою, та з окремою мотузкою для підвішування. Луб'яні вироби, у порівнянні з іншими категоріями (довбаними, бондарними, токарними, столярними), були менш поширеними в Україні. Адже техніка гнуття лубу з попереднім розпарюванням – свідчення досить високого рівня деревообробки [1, с. 87 – 88].

Усі предмети хатнього начиння подаємо у списку за групами зберігання. Останній дерев'яний виріб – вулик-довбанка (ПКМВК-14132, Др-167), типологічно не належить до хатнього начиння чи до знарядь праці, а репрезентує традиційний вид діяльності селян Полтавщини – бджільництво. Це типовий довбаний виріб із суцільної колоди висотою 57 см з лютком для вильоту бджіл [7, с. 41].

Отже, як бачимо, у сільському побуті населення Полтавщини у період визвольних змагань переважали традиційні за формою і технікою виготовлення речі хатнього начиння. Фабричні і модифіковані традиційні сільськогосподарські знаряддя праці, повністю або частково металеві, необхідні для обробітку землі, поступово витіснили малоєфективний традиційний дерев'яний реманент. Поруч із ним в господарстві ще широко використовувалися традиційні ручні знаряддя та пристосування до них (ціп, дерев'яні вила, грабки).

Джерела та література

1. Богомазова Т. Кустарные деревообрабатывающие промыслы украинцев в кон. XIX – нач. XX вв. – СПб.: Би., 1999. – 164 с.
2. Василенко В. Кустарные промыслы сельских сословий Полтавской губерний. Вып. 1. – Полтава: изд. Полт. губ. зем. управы, 1885. – 64 с.
3. Волос О. Виробництво сільськогосподарської техніки в Миколаєві (остання третина XIX ст. – поч. XX ст.) // Український селянин. – 2015. – Вип. 15. – С. 37 – 40.
4. Горленко В., Бойко І., Куницький О. Народна землеробська техніка українців. – К.: Наукова думка, 1971. – 164 с.
5. Полтавщина: збірник / Під заг. редакції М. Криворотченка. – Т. II. – Полтава: 1-ша раддрукарня «Полтава-Поліграф», 1927. – 420 с.
6. Збірник, присвячений 35-річчю Музею: зб. наук. праць. / Під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка. – Т. I. – Полтава: 1-ша раддрукарня «Полтава-Поліграф», 1928. – 296 с.
7. Інвентарна книга ПКМ імені Василя Кричевського «Др-1» (розпочата 1947 р.). – 186 с.
8. Інвентарна книга ПКМ імені Василя Кричевського «Др-3» (розпочата 1980 р.). – 199 с.
9. Інвентарна книга ПКМ імені Василя Кричевського «М-1» (розпочата 1948 р.). – 386 с.
10. Каталог історико-етнографічного відділу природничо-історичного музею Полтавського губернського земства. – Ч. 3. – №№ 9061 – 9466. – 95 арк. // Робочий архів науково-дослідного відділу фондів ПКМ імені Василя Кричевського.
11. Крючков Ю. Братья Донские и их потомки. – Николаев, 2009. – 60 с.
12. Культура і побут населення України: навч. посібник. – К.: Либідь, 1991. – 232 с.

13. Кульчицький С. Голодомор 1932 – 1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К.: Наш час, 2008. – 424 с.
14. Лапа В. Полтавські різьбярі. – К.: Держ. вид-во «Мистецтво», 1937. – 73 с.
15. Перечень экспонатов кустарных издѣлій Полтавской губернии. – Полтава: Типо-литогр. Губернск. Правленія, 1902. – 29 с.
16. Ревегук В. Полтавщина у перший рік Української революції: Доба Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). – Полтава: АСМІ, 2007. – 186 с.
17. Ревегук В. Селянство Полтавщини в добу Української революції 1917 – 1921 рр. – Полтава: Полтавський літератор, 2017. – 386 с.
18. Русов М. Вироби з дерева с. Груні у Полтавщині // Матеріяли до українсько-руської етнології. / За ред. Хв. Вовка. – Львів: Друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1905. – С. 60 – 73.
19. Станкевич М. Українське художнє дерево. – Львів, 2002. – 479 с.
20. Украинское народное творчество. Серия IV: Рѣзьба по дереву. Вып. 2: Предметы домашнего и хозяйственного обихода. – Издание кустарного склада Полтавского губернского земства, 1912. – 27 с.
21. Українська минувшина: ілюстрований етнографічний довідник – К.: Либідь, 1993. – 256 с.
22. Українці: історико-етнографічна монографія у двох книгах. – Кн. 1. – Опішне: Українське народознавство, 1999. – 528 с.
23. Ханко В. Різьбярство Полтавщини в 1917 – 1941 рр. // Народна творчість та етнографія. – 1982. – № 4. – С. 24 – 32.
24. Шевченко Є. Народна деревообробка в Україні: словник народної термінології / Наук. ред. М. Кодак. – К.: Артанія, 1997. – 312 с.

O. M. Vasetska

**THINGS OF POLTAVA REGION PEASANTS' EVERYDAY LIFE AND
HOUSEHOLD EQUIPMENT ON THE SAMPLE OF THE VASYL KRYCHEVSKY
POLTAVA LOCAL LORE MUSEUM EXPOSITION**

Things of Poltava region peasants' everyday life and household equipment of the National liberation competitions period are characterized on the basis of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum funds documents.

Keywords: peasants, Poltava region, household equipment, agricultural inventory, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.

**ДО ПИТАННЯ ПРО ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНОЇ
СПАДЩИНИ ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917 – 1921 рр.
на території Полтавської області**

*У розвідці подається огляд об'єктів культурної спадщини часу
Української революції 1917 – 1921 рр., виявлених та дослідже-
них на території Козельщинського, Оржицького, Пирятинсько-
го, Решетилівського, Семенівського та Шишацького районів
Полтавської області.*

Ключові слова: Козельщинський район, Оржицький
район, Пирятинський район, Решетилівський район,
Семенівський район, Шишацький район, могила, пам'ятник,
антибільшовицьке формування, бій.

Серед багатьох джерел української історії об'єкти культурної спадщини періоду Української революції 1917 – 1921 р. до сьогодні залишаються практично не вивченими, хоча багато з них відомі досить давно, і навіть більше, багато з них стоять на державному обліку. Ця ситуація виникла через надмірну заполітизованість як самих подій, так і об'єктів, які відносяться до цієї категорії. Це – пам'ятники, пам'ятні і меморіальні дошки, могили. За комуністичної доби всі вони були записані як-то – пам'ятники, пам'ятні і меморіальні дошки та могили «борцям за встановлення радянської влади». Однак це далеко не відповідає дійсності. До того ж, вивчаючи історію того чи іншого об'єкту, у більшості випадків можна не лише відтворити картину певних подій, а й дізнатися про те, як вони розвивалися вцілому в певному регіоні на території нинішньої Полтавської області.

Нижче автор спробує подати інформацію стосовно пам'яток доби Української революції 1917 – 1921 рр. за кількома районами Полтавщини – Козельщинським, Оржицьким, Пирятинським, Решетилівським, Семенівським та Шишацьким, що була зібрана в рамках роботи над виданням «Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область».

На території Козельщинського району виявлено 13 об'єктів, які відносяться до вказаного періоду української історії. Більшовицький жовтневий переворот 1917 р. в Петрограді в сумі тих нещасть, що їх він приніс для народу, можна назвати однією із найсумніших сторінок української історії. Братовбивча війна охопила всю країну, в т. ч. й територію Козельщинського району. На жаль, ми не маємо детальних свідчень про ті події, що відбувалися в той час навколо Козельщини та в її околицях. Однак, 14 могил свідчать про жорстокість цієї боротьби. Загальна кількість тих, що загинули в цей період, на жаль, також невідома. Знаємо лише про втрати на території Бреусівської волості. Місцевий краєзнавець Г. Д. Сердюк називає цифру в 110 бійців, партизанів, чекістів, активістів, які загинули в різний

час на території волості [6, с. 125]. У 1967 р. в пам'ять про них у с. Бреусівка було встановлено пам'ятник. Але, це – втрати лише однієї сторони. Втрати тих, хто чинив спротив більшовикам ніхто не підраховував.

Пам'ятники, присвячені подіям громадянської війни та могили цього часу, виявлені в смт Козельщина та селах Бреусівка, Бригадирівка, Булахи, Василівка (2), Верхня Мануйлівка, Гайове (2), Калашники, Пашенівка, Піски, Приліпка та Хорішки.

У смт Козельщина в братській могилі поховано 9 активістів – перших членів місцевого революційного комітету, які загинули у вересні 1919 р. Після вступу на територію нинішнього Козельщинського району влітку 1919 р. військових формувань і підрозділів Добровольчої Армії розпочалися репресії проти місцевих противників колишнього царського режиму. Розпочалися їх арешти і страти. 19 вересня 1919 р. були арештовані жителі смт Козельщина, місцеві активісти С. Ю. Дейнека, М. М. Пампур, В. Д. Голуб, О. І. Колодяжний, О. З. Дмитренко, Д. Г. Тристан, В. Є. Довгорука, П. С. Рибалко, Г. І. Знайко, яких розстріляли в с. Жуки. Уже після відступу денікінців їх останки були перевезені до Козельщини і з почестями поховані на місцевому кладовищі [9, с. 416 – 417; 16, с. 1; 13, с. 4; 19].

У с. Булахи, над дорогою поблизу кладовища знаходиться могила Семена Григоровича Свистуна. Все, що ми знаємо про нього, викарбувано на могильній плиті: «Від Б.С. гром. в день 10 р. Жовтневої революції Свистуну Семену Григоровичу забитому гетьманською вартою 1918 р.»[4] – тобто: «Від Булахівської сільської громади в день 10-ї річниці Жовтневої революції». Плита, судячи з напису, покладена на могилу в 1927 р. А сам загиблий загинув у бою із підрозділами армії гетьмана П. Скоропадського у 1918 р. Жодних документальних свідчень про загиблого, як і про саму подію виявити не вдалося. В селі також уже ніхто нічого не пам'ятає.

У південно-східній частині кладовища с. Василівка у братській могилі поховано 27 загиблих червоноармійців – учасників бою частин Червоної Армії із антибільшовицьким формуванням Н. І. Махна, який відбувся тут у 1920 р. [25, с. 84].

У східній частині кладовища вже згаданого с. Василівка поховані брати Леонтій Пилипович та Артем Пилипович Геращенко, активні учасники встановлення радянської влади. Л. П. Геращенко під час громадянської війни керував партизанською групою, що діяла в селі. Відомо, що Л. П. Геращенко загинув у 1920 р. у бою з антибільшовицьким формуванням отамана Мошенського. Його ж брат – А. П. Геращенко, міліціонер, був розстріляний 2.05.1920 р. у с. Піски антибільшовицьким формуванням Н. І. Махна [25, с. 84; 9, с. 445].

За подібних обставин, загинув і Леонтій Григорович Михайленко (1898 – 1920), колишній учитель, начальник Кобеляцької повітової міліції, убитий махновським загonom у травні 1920 р. в с. Піски, куди прибув на святкування 1 Травня [1; 27, с. 4]. Похований він на кладовищі в с. Гайове. Але, в останніх двох випадках можлива помилка в даті, адже трагедія в с. Піски сталася у 1921 р.

Могила учасників боротьби з махновськими збройними формуваннями знаходиться в центрі с. Бригадирівка. Тут поховані Іван Гнатович Не-

джара та Олександр Єфремович Тригубенко, які загинули у 1921 р. під час бою із одним із таких загонів.

У с. Верхня Мануйлівка, в західній частині кладовища в одній огорожі розмістилося шість могил, які свідчать про жорстоку боротьбу в селі під час громадянської війни. Тут поховані П. А. Гречук, Ю. В. Дяченко, Д. С. Калашник, І. В. Попов, Т. М. Третяк та А. Ф. Хлистун, які загинули 2 травня 1921 р. від рук бійців одного з махновських збройних формувань. 2 травня 1921 р. в селі мав відбутися мітинг із нагоди свята 1 Травня. На святково вбраному майдані із самого ранку зібралися селяни, молодь, які чекали представника повітового ревкому. Об 11-й годині в село на повному скаку увірвався загін вершників із тачанками. Як виявилось – загін махновців. Біля батьківського двору був зарубаний шаблею боєць Червоної Армії І. В. Попов, який приїхав на свято побачитися з батьками. Другою жертвою став Ю. В. Дяченко – чекіст із Кременчука, уродженець села. Тоді ж схопили й після допиту розстріляли бійця самооборони Пісківського волосного виконкому Т. М. Третяка, демобілізованих червоноармійців П. А. Гричука та Д. С. Калашника, працівника Роменської повітової кінної міліції А. Ф. Хлистуна [9, с. 428].

Можливо, що цим же загоном 2 травня 1921 р. у с. Хорішки, разом із іншими, було вбито жителів с. Пашенівка Михайла Васильовича Найдьона (1898 – 1921), Володимира Васильовича Найдьона (1900 – 1921), Василя Андрійовича Перепелицю (1900 – 1921), могила яких знаходиться в центральній частині старого кладовища [17, с. 408]. Зауважимо, що ці ж прізвища є серед списку загиблих і похованих у с. Хорішки, вірогідно, занесені до нього помилково. Швидше за все, після бою їх тіла були перевезені до рідного села, де й були поховані.

Вірогідно, що з попередньою інформацією пов'язана і трагедія 2 травня 1921 р. в с. Піски. У цей день одне зі збройних формувань Н. І. Махна захопило село. Вже на самому початку бою було захоплено ревком і розстріляно вартового міліціонера А. П. Геращенка, завідуючого провідділом Олексу Тимофійовича Діденка. Учителя школи Романа Митрофановича Тарана зв'язаним посадили на тачанку й убили на околиці села. Загалом у с. Піски під час громадянської війни загинуло 16 жителів: Геращенко Л. П., Геращенко А. П., Григоренко Т. Ю., Піденко О. Т., Зіненко М. В., Корецький К. І., Михайленко Л. Г., Михоль О. С., Омеляненко Ф., Паськевич С. І., Різник О. О., Різник Л. Л., Романко С. І., Самойленко К. О., Сидоренко Ф. О., Таран Р. М. – ці імена вибиті на могильній плиті. Уродженець села Семен Іванович Паськевич, учасник боїв під Перекопом та встановлення більшовицької влади в рідному селі, загинув під час збирання врожаю, в 1920 р. за нападу махновського загону на с. Юрки. Тіло С. І. Паськевича було вкинуте в р. Псел [9, с. 446; 25а, с. 4]. Однак, аналіз наведеного списку ставить під сумнів твердження, що особи, прізвища яких викарбувані на плиті є односельцями і ставить питання, чи не є ця могила кенотафом. Адже Л. Г. Михайленко був жителем с. Гайове і похований на кладовищі цього села, а Л. П. Геращенко і А. П. Геращенко – на кладовищі с. Василівка, а тіло І. С. Паськевича взагалі було вкинуте до річки.

На кладовищі с. Гайове знаходиться іще одна могила, яка потребує додаткового вивчення. Під час обстеження був виявлений надгробок із ім'ям

Параски Василівни Михайленко (1872 – 1922). Цікавий він тим, що на його лицевій стороні закріплена дошка із білого мармуру із зображенням на ній хрестом та вирізаним пам'ятним написом: «Михайленко Параска Василівна 1872 – 1922 Вечная пам'ять Йосипу Павловичу вбитому на каторзі в Алжире 1901 – 1919». Що це за люди – невідомо. Можемо лише припустити їх родинний зв'язок та можливість служби Михайленка Йосипа Павловича в Добровольчій Армії, частини якої в 1919 р. були евакуйовані, у т. ч. і в Алжир [4].

Під час експедиційних обстежень братську могилу учасників громадянської війни виявлено в північно-східній частині старого кладовища с. Калашники. На жаль, імен похованих та обставини їх загибелі в селі уже ніхто не пам'ятав. Єдине, що є, то це коротка інформація на дуже корозованій металевій табличці в середохресті надмогильного хреста, що хоча й не повністю, але все ж іще читається: «Монько Мифодій Іванович народився 1898 р. загинув 1920 р. Одночасно загинули і похоронені Монько Захарій Михайлович Монько Ми... ..ела... Дорошенко ...» [4].

Останній об'єкт на території Козельщинського району, котрий розповідає про події громадянської війни, знаходиться в с. Хорішки – це братська могила учасників громадянської війни. Тут поховано 28 осіб, у т. ч. бійці партизанського загону, які загинули в бою з кайзерівськими військами в 1918 р., активісти села, вбиті антибільшовицьким формуванням у серпні 1919 р. та 18 загиблих під час бою з одним із махновських загонів 1 травня 1920 р. Останні були бійцями загону народної міліції в с. Бригадірівка, що на той час була волосним центром. Очолював загін Михайло Васильович Батир, а до його складу входили голова тодішнього військового комісаріату Іван Денисович Найд'юн, разом із яким загинули Костянтин Федорович Касай, Василь Мусійович Лимар, Микита Дмитрович Ластівка, брати Михайло Васильович та Володимир Васильович Найд'юни, Василь Андрійович Перепелиця, Іван Федорович Віблій, Василь Гнатович Гловка, Тихін Кузьмович Пригожий, Федір Іванович Кисіль, Іван Федорович Коник, Петро Тригубенко, Ф. А. Скоба, В. А. Криса та інші. Частина з них, вірогідно, після бою була забрана і похована в рідних селах, як-то М. В. Найд'юн, В. В. Найд'юн та В. А. Перепелиця, могила яких знаходиться в с. Пашенівка. Усі вони загинули в бою з махновським загonom, що налетів на село о 10-й годині ранку 1 травня 1920 р. під час святкового мітингу [9, с. 438].

На території Оржицького району району маємо три таких об'єкти. Знаходяться вони в селах Круподеринці, Чутівка та Яблуневе. Це дві братські могили учасників громадянської війни та могила Якова Сергійовича Баганця.

У братській могилі, що знаходиться в північно-східній частині центрального кладовища в с. Круподеринці, поховані чотири жителі села: Рудник Григорій Іванович, Семененко Филімон Федорович, Семененко Гнат Федорович та Климашенко Никифор Йосипович. Перші троє з них – колишні червоні партизани загону Н. Обельця, що діяв на території Лубенського повіту. Загалом учасниками цього загону були 18 жителів села. В листопаді 1919 р. загін захопив Гребінку та здійснив рейд по селах повіту, а в грудні вже вступив до Лубен. У бою за місто загинули жителі села Круподеринці Тиміш Андрійович Ковтун, Віктор Савич Ковтун та Петро

Павлович Маліченко. З'єднавшись із частинами Червоної Армії 2 лютого партизани вступили до міста. Тоді ж партизанський загін перейменували на Лубенський караульний батальйон. Добровільними бійцями Червоної Армії стали і Г. І. Рудник, Ф. Ф. Семененко та Г. Ф. Семененко. Стосовно подальших подій можна лише висловити припущення, що під час наступу денікінців, усі четверо залишалися в селі. Зі спогадів місцевих жителів відомо, що вони намагалися встановити зв'язок із частинами Червоної Армії. Пробираючись в холодну буряну ніч до сільської околиці під час сутички з вартовим, вони убили останнього, але невдовзі все ж були схоплені. Їх мали відвести до Яблуневого, проте звідти вже наступала Червона Армія, тому їх повісили на околиці села. Тоді ж, денікінцями було розстріляно й Н. Й. Климашенка. Після приходу червоноармійців усіх чотирьох урочисто поховали в центрі села, біля церкви, і лише на початку 1960-х рр. останки було перенесено на кладовище [11, с. 79 – 81]. Більш детальних свідчень як про подію, так і про загиблих віднайти не вдалося [2, с. 45 – 48].

Із описаними подіями пов'язана й братська могила учасників громадянської війни в с. Яблуневе, в якій поховано 21-у особу – жителів села, учасників згаданого вище партизанського загону Н. Обельця, що в лютому 1919 р. був перейменований на Лубенський караульний батальйон. Жодних обставин стосовно загибелі чи поховання їх ми не маємо, крім вищеописаного факту загибелі в 1919 р. в бою за м. Лубни жителів с. Яблуневе Т. А. Ковтуна, В. С. Ковтуна та П. П. Маліченко. Але, згідно напису на могилі, тут похований лише В. С. Ковтун та П. П. Маліченко. Хто такі інші перераховані: П. Є. Гончаренко, М. П. Власенко, І. І. Підстреля, Ф. З. Кононенко, Т. М. Затинайко, В. О. Покотило, Я. С. Маковський, П. І. Баран, М. П. Рубан, Д. К. Устименко, А. І. Сторчак, А. Я. Мойсеєнко, В. П. Кононенко, Я. Г. Циганенко, М. Г. Динник, К. Л. Білокінь, А. І. Баран, Ю. К. Дудка та П. М. Шкода – ми не знаємо, як не знаємо й обставин їх загибелі. Є лише короткий і досить умовний напис на могилі: «Здесь похоронены герои партизанского отряда Лубенского ревкома, отдавшие свою жизнь за власть Советов в 1918 – 1919 годах» [2, с. 45 – 48].

У південно-західній частині старого кладовища с. Чутівка знаходиться могила Якова Сергійовича Баганця. Все, що ми маємо про нього, так це те, що народився він у с. Чутівка в 1890 р., вірогідно, був учасником Першої світової війни, брав участь у радах солдатських депутатів, був сільським активістом, обраний першим головою комнезаму в с. Чутівка, а згодом обраний на посаду голови якогось виконкому. Виходячи з напису на табличці надгробку: «Баганец Яков Сергеевич 1890 – 1921 погіб на посту председателя райисполкома...» та враховуючи те, що на той час не існувало такої адміністративно-територіальної одиниці як район, а Оржиця була всього лише волосним центром, можна висловити здогад, що мова йде про Оржицький волвиконком. Із матеріалів Оржицького районного історичного музею відомо також обставини його загибелі. Під час виїзду в справах у районі с. Лукім'я був зарубаний бійцями загону Н. І. Махна, який на той час базувався у с. Великоселецьке.

Нечисленними на території Пирятинського району є пам'ятки, що стосуються буремних потрясінь першої чверті ХХ ст. І хоча були проведені детальні пошукові роботи, таких об'єктів культурної спадщини майже не ви-

явлено. Усе, що було віднайдено – це дві могили німецьких вояків в самому місті Пирятині, датовані 1918 р. Однак, жодних детальних відомостей про поховання віднайти не вдалося. Відомо лише, що в 1918 р. на Пирятинщині відбувалися збройні сутички з німецькими військами, які підтримували уряд гетьмана Павла Скоропадського.

Найбільш відомим і власне єдиним об'єктом цього історичного періоду є братська могила в складі меморіального комплексу в центрі міста. Це – братська могила борців за радянську владу та жертв нацизму.

Серед інших тут знайшли спочинок більшовики, які загинули у березні 1919 р. під час повстання в пирятинському гарнізоні, активісти, які загинули влітку того ж року під час перебування в Пирятині частин Добровольчої армії. Серед останніх І. І. Пронь, член підпільного більшовицького комітету й один із організаторів партизанського загону.

Тут знайшли вічний спочинок комуністи і комсомольці, члени партизанського загону І. І. Голобородька, які загинули зимою 1920 р. в бою з антибільшовицьким формуванням отамана Бурого в м. Яготині.

Сам Іван Іванович Голобородько (1901 – 1920) – перший секретар Пирятинської повітової комсомольської організації. Народився в с. Заріччя. У 1918 р. в складі партизанського загону брав участь у боях із німецькими військами. У квітні 1919 р. очолив Пирятинську повітову комсомольську організацію, згодом, бойовий загін із 50 осіб, у завдання якого входила боротьба з антибільшовицькими формуваннями. Брав участь у розгромі загону отамана Орлика, а взимку 1920 р. – в ліквідації отамана Бурого в Яготинському повіті. Був убитий при поверненні з Яготина. Первісно похований на міському кладовищі і лише в 1960-х рр. останки перенесено до меморіалу [9, с. 797 – 798].

Боротьба за владу в Решетилівському районі активізувалася наприкінці 1917 р., коли в селищі створюється організація РСДРП(б). У грудні був сформований місцевий загін Червоної гвардії, який очолив Т. В. Коваленко. У січні 1918 р. влада в краї переходить до більшовиків. Головою Решетилівського волосного ревкому обрали моряка-балтійця М. І. Блошенка, який повернувся додому після військової служби у Кронштадті. Ревкомівці при допомозі земельних комітетів почали активно втілювати в життя декрет про землю. Безземельні і малоземельні селяни одержували наділи.

28 березня 1918 р. до Решетилівки вступила баварська кінна бригада генерала фон Донау й український полк імені Костя Гордієнка під командуванням генерала В. Петрова. Було ліквідовано ревкоми і передано владу відновленим управам, створеним після Лютневої революції. Помічники, за допомогою поліційних відділів, повернули свої землі.

У відповідь на порядки, встановлені за часів Української Народної Республіки та гетьманату П. Скоропадського, селяни краю чинили впертий опір. Селянські заворушення відбулися у сс. Піщане, Надежда, Шамраївка, Демидівській волості. Решетилівець Д. І. Личко організував партизанський загін, який завдав ворогові відчутних втрат. У жовтні-листопаді 1918 р. цей загін влився до партизанського загону Я. Р. Огія та Г. Г. Скрипника, що на початку січня 1919 р. відновив у Решетилівці радянську владу [9, с. 856, 857].

Жителі Решетилівщини брали участь у боях проти Добровольчої армії генерала А. І. Денікіна, які відбувалися на Полтавщині у липні 1919 р. Зусиллями Я. Р. Огія було сформоване партизанське з'єднання (близько 400 бійців при 5 гарматах). 1 жовтня 1919 р. партизанські з'єднання раптово увірвалися до Решетилівки, де, провівши мобілізацію серед населення і реквізувавши 200 кінних підвід, виступили на Полтаву. За короткий час з'єднання Я. Р. Огія, яке складалося із трьох піхотних та кавалерійського полків, загальною чисельністю близько 5000 бійців, пройшло з боями майже всю Полтавщину і в середині 1919 р. спільно з частинами Червоної Армії визволило Решетилівку від денікінців [10а, с. 37].

У братській могилі учасників встановлення радянської влади, що входить складовою частиною до меморіального комплексу у центрі Решетилівки, покоїться прах 6 бійців партизанського загону Я. Г. Огія, які загинули у березні-листопаді 1918 р. у боротьбі з німецькими окупантами і в червні-грудні 1919 р. – з денікінцями. У цій могилі похований і перший голова Решетилівського волревкому М. І. Блошенко [6а, с. 30 – 33].

У братській могилі учасників громадянської війни, на кладовищі с. Шамраївки, поховані командир місцевого партизанського загону І. М. Скоряк та партизани І. Г. Бігун, І. І. Литвиненко і П. Г. Дзюба, які загинули у боротьбі з денікінцями [6а, с. 159].

Протягом 1920 – 1921 рр. на теренах Решетилівщини діяли повстанські загони Оверченка, Молчанова, Мальованого, Кузьменка, Левченка, Біленької, Марусі Чорної, Щербака та інших. Вони громили більшовицькі ради і комнезами, вбивали сільських активістів, продагентів, міліціонерів і чекістів.

П'ять об'єктів історико-культурної спадщини Семенівського району нагадують про буремні роки революції та громадянської війни. Загалом ці події нині оцінюються в суспільстві досить неоднозначно. На жаль, детальна інформація про події цього історичного періоду на території нинішнього Семенівського району відсутня. Все, що ми маємо, це напис на пам'ятнику в с. Іванівка: «Воїни односельчани, які загинули в Громадянській війні Бичовий О. О., Куцовол В. Ю., Ромашко М. Г.» [22]. Що це за люди, за яких обставин вони загинули, від чийх рук і взагалі будь-які відомості про них відсутні. Намагання отримати про них хоча б яку-небудь інформацію наштотувалися на небажання жителів с. Іванівка говорити на цю тему.

Деяко більше інформації про пам'ятку в с. Крива Руда, де на території дендропарку знаходиться братська могила учасників громадянської війни. Тут поховано сім осіб: П. М. Клименко, К. М. Кравченко, Т. І. Моторний, Хлебніков, К. П. Іващенко, П. Глібов та командир батареї, прізвище якого залишилося невідомим.

Відстежуючи дати смерті похованих, можна зробити припущення, що братська могила не є первісним похованням загиблих. Так, відомо, що один із похованих – Павло Микитович Клименко 1888 р. н., був убитий білогвардійцями в серпні 1918 р. Інший – командир розвідки Кирило Михайлович Кравченко, 1893 р. н., був закатований того ж, 1918 р., під час нападу антибільшовицького формування Н. І. Махна. Вірогідно, що саме вони і є членами партизанського загону, який був сформований у селі під час Громадянської війни. Третій похований – працівник міліції Трохим Іванович

Моторний, 1888 р. н., за наявною інформацією був убитий у 1920 р. антибільшовицьким формуванням Стулія. Стосовно інших похованих тут осіб інформація відсутня [24].

У с. Дем'янівка, в одиночній могилі похований О. Ф. Нетеса, голова комітету незаможних селян, убитий біля своєї садиби антибільшовицьким формуванням Григор'єва [24; За; 7]. На жаль, більш детальна інформація про подію, як і про діяльність самого похованого, нині відсутня.

Із подіями цього історичного періоду пов'язана й інша пам'ятка. В с. Веселий Поділ знаходиться могила учасника громадянської війни, керівника Хорольської Надзвичайної Комісії Макара Дмитровича Михаська, який загинув у 1919 р. в бою із антибільшовицькими формуваннями отамана Григор'єва [26; 3; 9, с. 906].

П'ять об'єктів культурної спадщини на території Шишацького району відносяться до періоду громадянської війни. На жаль, ми не маємо детальних свідчень про ті події. Усе ж 6 об'єктів свідчать про їх жорстокість. Загальною кількістю тих, хто загинув у цей період історії Шишащини, на жаль, невідомо. Пам'ятники присвячені подіям громадянської війни, могили цього часу є в смт Шишаки (2) і селах Ковалівка (2), Покровське та Яреськи.

У центрі селища знаходиться меморіальний комплекс у складі групи могил учасників громадянської війни, партизанів та пам'ятний знак полеглим землякам. Серед названих об'єктів тут знаходяться дві могили, в одній із яких похований Данило Тимофійович Дерій (1892 – 1923) — секретар Ковалівського райкому партії, учасник Першої світової та громадянської воєн. Після вступу на територію Шишацької волості кайзерівських та гетьманських військ створив у Шишаках підпільну організацію, а після нападу на загін гетьманської варти був змушений переховуватися разом із іншими підпільниками у лісах. У 1919 р., за денікінської окупації засуджений до розстрілу. Активно встановлював радянську владу. На початку квітня 1920 р. був обраний секретарем Баранівського волосного виконкому. А з утворенням у 1923 р. Ковалівського району обраний секретарем райкому партії. Загинув у 1923 р. в бою з антибільшовицьким загоном отамана Матюхи. У другій могилі похований Дмитро Тимофійович Легейда (1903 – 1923), уродженець Шишак, активний учасник громадянської війни, секретар партійного осередку села Мала Бузова. Загинув під час ліквідації антибільшовицького загону і, якщо взяти до уваги дату загибелі, то можливо, що у тому ж бою, що й Д. Т. Дерій [9, с. 958 – 959; 14, с. 200; 12, с. 110 – 111; 20].

Пам'ятний знак полеглим землякам – учасникам громадянської війни знаходиться в центрі села Ковалівка, в парку, був відкритий 1927 р. згідно з рішенням Ковалівської сільської ради в пам'ять земляків, які загинули під час трагічних подій Української революції в 1917 – 1921 рр. Після того, як улітку 1917 р. почали повертатися до села солдати з фронту, повітові збори селян Зінківського повіту, в складі якого на той час перебувало село Ковалівка, прийняли резолюцію про передачу поміщицької землі народу. Тоді ж у Ковалівці створений комітет, до складу якого увійшли 13 колишніх фронтовиків: Никанор та Андрій Романовичі Зуби, Харитон Сафронівич Горбоніс, Кирило Трохимович Волик, Данило Андрійович Юшко та інші. Почався переділ поміщицької землі, який припинився зі вступом

німецьких та австро-угорських військ у лютому 1918 р. Активісти у цей час перейшли на підпільне становище. Після утворення Директорії восени 1918 р. 30 ковалівців та воскобійчан вливаються в об'єднаний загін села Великі Сорочинці. У листопаді 1918 р. повстанком у с. Ковалівка арештує начальника варти, писаря, голову спілки хліборобських власників і оголошує встановлення радянської влади. На цей час у селі діє волосний ревком, що його очолює М. В. Гриценко, й обирається волвиконком, до складу якого увійшли Григорій Олександрович Наріжний – голова, Митрофан Григорович Нетребко – завідувач земельним відділом, Никанор Романович Зуб – завідувач відділу праці і освіти, Аврам Пилипович Коломієць – завідувач продовольчого відділу, Андрій Романович Зуб – військовий комісар. У червні 1919 р. у селі формується 1-й добровольчий загін по боротьбі з денікінцями, Невдовзі відбувся і його перший бій поблизу с. Дейкалівка. Ковалівський загін був відправлений до м. Гадяч, де формувався Гадяцький полк Червоної Армії, який направлявся у м. Брянськ. За тим же принципом зібрані 2-й та 3-й загони. 26 жителів села, учасників місцевого загону по боротьбі з бандитизмом та активістів, загинули у 1920 р. від рук антибільшовицького формування Н. І. Махна [18; 10, с. 5]]. Одне зі свідчень загибелі 26 ковалівців знаходиться неподалік від місцевої школи – це могила Данила Андрійовича Юшка (1893 – 1920), одного із учасників ковалівського загону. Але відомостей про нього дуже мало. Все що ми знаємо, що він – учасник громадянської війни, член партії більшовиків, учасник ковалівського загону по боротьбі з бандитизмом. Загинув у 1920 р. під час розправи антибільшовицького формування армії Н. І. Махна над активістами в с. Ковалівка [8; 10, с. 5].

Пам'ятний знак полеглим землякам – учасникам громадянської та Другої світової воєн є і в центрі села Покровське. Встановлений він у 1967 р. й увічне пам'яття не лише загиблих під час Другої Світової війни односельців, а й учасників громадянської війни. Учасниками останньої були жителі села Бельга І. Д., Бельга Л. К., Кравченко Я. М., Курінний Я. М., Цьова Д. І., Ростовський В. І., але жодної інформації про них чи про їх участь у подіях війни віднайти не вдалося [23].

Робота з виявлення і вивчення подібних об'єктів культурної спадщини іще далека до завершення, але уже можна зробити певні висновки – відкидати їх через колишню певну політичну спрямованість чи заангажованість не можна, адже вони є свідками своєї епохи і завжди несуть у собі інформацію навіть не стільки політичного, як фактичного спрямування. Відстежуючи події та імена, яким вони присвячені, можна отримати досить цікаву інформацію про боротьбу українців за незалежність, відкрити нові імена, запламовані комуністичною пропагандою, та повернути їх із небуття.

Джерела та література

1. Архів музею історії органів внутрішніх справ Полтавщини.
2. Білий П. Х. Лубни: історико-краєзнавчий нарис. – Харків, 1971. – С. 45 – 48.
3. Довідка Веселоподільської сільської ради // Робочий архів науково-дослідного методичного відділу Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

За. Довідка Погребняківської сільської ради від 23.01.2012 р. № 25 // Робочий архів науково-дослідного методичного відділу Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

4. Експедиційний зошит по Козельщинському району // Робочий архів науково-дослідного методичного відділу Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

5. Експедиційний зошит по Козельщинському району // Робочий архів науково-дослідного методичного відділу Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

6. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Козельщинський район / Полт. краєзн. музей ім. В. Кричевського; Андрієць В. А., Авдєєва М. О., Ворона І. О. та ін.; ред. кол.: Ю. В. Волошин, А. М. Киридон, Т. К. Кондратенко та ін.; [упоряд., наук. ред. В. О. Мокляк; передмова В. О. Мокляка, О. Б. Супрунєнка]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2015. – 538 с., іл.

6а. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Решетилівський район / [упоряд., наук. ред. В. О. Мокляк]; Автори статей: В. А. Андрієць, Г. І. Галян, І. І. Діптан та ін. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2010. – 214 с., іл.

7. Інформація жителя села Дем'янівки Янголя Миколи Олексійовича // Робочий архів науково-дослідного методичного відділу Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

8. Інформація Ковалівської сільської ради // Робочий архів науково-дослідного методичного відділу Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

9. Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область / Голов. ред. кол. Тронько П. Т., Бажан М. П., Білодід І. К. та ін.; ред. кол.: Буланій І. Т., Бардик Г. С., Бєззо О. А. та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1967. – 1028 с., іл.

10. Клименко В. Нестор Махно у надіпсянських краях / В. Клименко // Сільське життя. – 2010. – № 50 (7326). – 10 грудня.

10а. Козюра В. М., Козюра І. В. Решетилівщина: історія і сучасність. Краєзнавчий нарис. – Полтава: ВАТ «Вид-во «Полтава», 2002. – 98 с.

11. Лахижа М. І., Єгоричева С. Б., Ставнюк В. В. Історія села Круподеринці. – Полтава: АСМІ, 2008. – 332 с., іл.

12. Магда В. І. Шишаки – перлина на Пслі. Історико-краєзнавчий нарис-путівник. – Шишаки, 2006. – 160 с.

13. Матвієнко П. Живі в пам'яті народній // Радянське село. – 1989. – № 117 (8145). – 19 вересня.

14. Нариси історії Полтавської обласної партійної організації. – Харків: Прапор, 1981.

15. Обелець Н. Поєдинок // Ленінське слово. – 1967. – № 77 (2387). – 27 червня.

16. Пам'яті загиблих // Радянське село. – 1977. – № 115 (5931). – 25 грудня.

17. Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. – К., 1987. – 403 с., іл.

18. Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР № 2.3.1385 – 2.16.25 // Робочий архів науково-дослідного методичного відділу Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

19. Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР № 2.3.535-2.16.9 // Робочий архів науково-дослідного методичного відділу Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

20. Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР № 2.4.1362 – 2.16.25 // Робочий архів науково-дослідного методичного відділу Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

21. Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР № 2.4.1220-2.16.21 // Робочий архів науково-дослідного методичного відділу Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

22. Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР № 2.4.1461-а-2.16.21 // Робочий архів науково-дослідного методичного відділу Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

23. Паспорт пам'ятки історії та культури УРСР № 2.3.4.1387. – 2.16.25 // Робочий архів науково-дослідного методичного відділу Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

24. Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР № 2.4.1220-2.16.21 // Робочий архів науково-дослідного методичного відділу Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

25. Полтавщина: енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К.: «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1992. – 1024 с., іл

25а. Різник М. Пісківчани // Радянське село. – 1972. – № 141 (4696). – 28 листопада.

26. Спогади жителя села М. С. Гладиря, 1935 р. н. // Робочий архів науково-дослідного методичного відділу Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

27. Яременко К. Згадаємо поіменно // Радянське село. – 1976. – № 56 (5408). – 11 травня.

Volodymyr Mokliak

**TO THE QUESTION OF THE CULTURAL HERITAGE OBJECTS DATED
TO THE UKRAINIAN REVOLUTION 1917 – 1921 AT THE TERRITORY
OF THE POLTAVA REGION**

The cultural heritage objects dated to the Ukrainian Revolution 1917 – 1921, found and explored at the territory of Kozelshchyna, Orzhytsa, Pyriatyn, Reshetylivka, Semenivka and Shyshaky districts Poltava region are observed in the review.

Keywords: Kozelshchyna district, Orzhytsa district, Pyriatyn district, Reshetylivka district, Semenivka district, Shyshaky district, grave, monument, anti-Bilshovyks formation, battle.

УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ УЧАСНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 рр. НА ПОЛТАВЩИНІ

У статті автори звернулись до теми увічнення пам'яті учасників Української революції 1917 – 1921 рр. на Полтавщині. Наведено перелік уже існуючих пам'яток та охарактеризовано інші види увічнення діячів та подій Української революції.

Ключові слова: Українська революція 1917 – 1921 рр., Полтавщина, пам'ятний знак, меморіальна дошка, громадський діяч.

Період Української революції 1917 – 1921 рр. – один із найбільш драматичних в історії України. Отримавши за доби Центральної Ради можливість вільного державного розвитку, український народ змушений був відстоювати її у тяжкій виснажливій боротьбі. На жаль, не зумівши об'єднати навколо ідеї самостійної Української держави широкій загал, порозумітися поміж собою, її поборники терпіли одну поразку за іншою. Відтак, спочатку загинула Українська Народна Республіка Центральної Ради, згодом – Українська держава гетьмана П. П. Скоропадського. Безрезультатними виявилися і спроби Директорії поновити УНР. В Україні встановлюється радянська влада, яка впродовж свого більш ніж сорокарічного існування доклала немало зусиль, щоб спотворити образ борців за самостійну незалежну Україну, понизити все, що нагадувало б про їх звитягу [2, с. 3 – 6, 11; с. 13 – 36].

На жаль, Україна мала заплатити наддорогу ціну, аби до її громадян прийшло усвідомлення важливості боротьби наших земляків під час Української революції 1917 – 1921 рр. Лише більше ніж через 20 років незалежності, після жорстоких і трагічних подій у державі, до населення приходить розуміння необхідності змін у національній свідомості.

Не зважаючи на всі політичні, громадські, кон'юнктурні, економічні перепони поступово на теренах Полтавщини втілюється матеріальне увічнення пам'яті учасників Української революції 1917 – 1921 рр. За ініціативи та сприяння національно свідомих представників місцевих громад та меценатів встановлюються пам'ятні знаки, які увічнюють життя і діяльність борців за незалежність України на початку буремного ХХ ст. Майже в усіх випадках такі акції є суто громадською ініціативою, недостатньо підтримуваною з боку влади.

Ініціативу в дослідженні постатей поборників державної незалежності та подій Української революції 1917 – 1921 рр. на Полтавщині узяло на себе обласне товариство «Просвіта ім. Т. Шевченка», яке намагалося популяризувати ім'я славетних державників серед краян шляхом проведення наукових конференцій (читань), вечорів пам'яті, відповідних публікацій. І сьогодні приємно усвідомлювати, що Полтава тут стояла поряд із відомими науковими центрами України.

Одними із перших на Полтавщині, крім діячів Просвіти, події Української революції 1917 – 1921 рр. почали вивчати В. І. Граб, В. Я. Ревегук, Т. П. Пустовіт, В. А. Андрієць та інші, хто долучився на той час до «Петлюрівських читань» на початку 1990-х років.

У 1995 р. на базі Полтавського краєзнавчого музею була проведена наукова конференція «Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917 – 1921)», підсумком якої став збірник наукових праць. Також друкуються наукові довідки, краєзнавчі розвідки, документально-художні нариси, присвячені цій тематиці [2, с. 3 – 6].

Основна робота з виявлення і дослідження діяльності учасників революції проводиться науковцями Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, Державного архіву Полтавської області, викладачами вищих навчальних закладів Полтави, краєзнавцями у населених пунктах Полтавської області.

Із метою популяризації історії українського державотворення, національно-визвольної боротьби українців, а відтак патріотичного виховання громадян, формування національної ідентичності, увічнення пам'яті визначних поборників державної незалежності України – учасників подій Української революції 1917 – 1921 рр., життя і діяльність яких пов'язані з історією Полтавщини, відповідно до Указу Президента України від 22 січня 2016 р. № 17/2016 «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років», постанови Кабінету Міністрів України від 26 жовтня 2016 р. № 777-р «Про затвердження плану заходів з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років та вшанування пам'яті її учасників на період до 2021 року», розпорядження голови Полтавської обласної державної адміністрації від 30 березня 2016 р. № 130 «Про відзначення в області 100-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років», керуючись частиною 2 статті 43 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», враховуючи рекомендації постійної комісії Полтавської обласної ради з питань освіти, науки та культури, Полтавська обласна рада прийняла рішення № 419 від 6 березня 2017 р. «Про увічнення пам'яті поборників державної незалежності України – учасників подій Української революції 1917 – 1921 років» [1].

Науковими співробітниками науково-дослідного методичного відділу Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського складено список діячів – учасників подій Української революції 1917 – 1921 років, пов'язаних із Полтавщиною, з короткою інформацією про кожного з них. У деякій мірі цей список дублює прізвища, що увійшли до рішення обласної ради, а в значній мірі є доповненням до нього.

У межах підготовки полтавського тому «Зводу пам'яток історії та культури України» науковцями відділу виявляються, досліджуються, фотофіксуються об'єкти культурної спадщини, пов'язані з періодом Української революції.

Для увічнення пам'яті визначних поборників державної незалежності України – учасників подій Української революції 1917 – 1921 рр., життя і діяльність яких пов'язані з історією Полтавщини, планується відобразити

інформацію про них та про пам'ятні місця подій у матеріалах «Зводу...» при підготовці випусків по районах.

Нині у Полтавській області увічнені наступні учасники подій Української революції 1917 – 1921 рр.:

1. Парфеній, архієпископ (в миру – Памфіл Андрійович Левицький) (28.09.1858 с. Плішивець Гадяцького повіту Полтавської губ. – 16.01.1922, м. Полтава) – Архієпископ Тульський і Белевський, із 1920 р. керуючий Полтавською єпархією за призначенням патріарха Тихона. Опікувався українізацією парафій і впровадженням української мови у парафіяльні школи та в богослужіння, поборник українського православ'я. Перший глава Української Автокефальної Православної Церкви. Похований на території Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря, у крипті Троїцької церкви [8, с. 462 – 463].

2. Петлюра Симон Васильович (10.05.1879, м. Полтава – 25.05.1926, м. Париж) – український державний, військовий та політичний діяч, публіцист, літературний і театральний критик. Організатор українських збройних сил. Член ГС УЦР (від 28 червня – 31 грудня 1917) на посаді Генерального секретаря з військових справ. Головний отаман військ УНР (з листопада 1918 р.). Голова Директорії УНР (9 травня 1919 – 10 листопада 1920). Меморіальна дошка, на 1-му корпусі Полтавської Державної Аграрної Академії, по вул. Сковороди, 1/3. Пошкоджена. [9, с. 433 – 445].

3. Мстислав, Патріарх (в миру – Степан Іванович Скрипник) (10.04.1898, м. Полтава – 11.06.1993, м. Грімсбі, Канада, похований у м. Саут-Баунд-Брук, США) – хорунжий Армії УНР, визначний український церковний діяч, патріарх Київський і Всієї України УАПЦ, патріарх Київський і всієї Русі-України УПЦ (КП), Первоієрарх УАПЦ в діаспорі. Будинок, де народився і жив Скрипник С. І., вул. Патріарха Мстислава, 13, меморіальна дошка на будинку [8, с. 413].

4. Мартос Борис Миколайович (1 червня 1879, м. Градизьк Кременчуцького повіту Полтавської губ. – 19 жовтня 1977, США) – український громадсько-політичний діяч, учений-економіст, кооператор і педагог, голова Ради Міністрів УНР (1919). Погруддя у м. Полтава по вул. Коваля, 2, перед будинком Полтавського університету економіки і торгівлі [16, с. 13 – 16].

5. Осьмак Кирило Іванович (псевдо Марко Горянський) – (9 травня 1890, с. Шишаки Миргородського повіту Полтавської губ. – 16 травня 1960, помер у в'язниці м. Владімір, Російська Федерація, перепохований у м. Київ на Байковому кладовищі) – діяч Української Центральної Ради, діяч ОУН, Президент Української Головної Визвольної Ради. Пам'ятний знак у смт Шишаки Шишацького р-ну Полтавської обл. по вул. Кирила Осьмака. Його ім'ям названа колишня вулиця Баумана у м. Полтава та колишня вулиця Горького у м. Київ [5, с. 209 – 210; 7, с. 128 – 129; 15, с. 53].

5. Дяченко Петро Гаврилович (30.01.1895, с. Березова Лука Миргородського повіту Полтавської губ. – військовий діяч, командир формувань: Чорні Запорозжці, 2-га дивізія УНА, протипанцерна бригада «Вільна Україна». Похований на українському православному цвинтарі святого Андрія у м. Саут-Баунд-Брук, штат Нью-Джерсі. Пам'ятний знак на території батьківської садиби в с. Березова Лука Гадяцького р-ну [14, с. 151 – 153].

6. Христовий Леонтій Остапович (16.06.1898, х. Скажениковий, поблизу с. Лютенька Гадяцького повіту Полтавської губ. – 15.07.1921, поблизу с. Мала Загрунівка (нині – с. Загрунівка Зіньківського р-ну Полтавської обл.) – учасник Першої Світової та громадянської воєн, керівник антибільшовицького повстання у 1919 – 1921 рр. на території Гадяцького і Миргородського повітів. Пам'ятний знак на місці формування повстанського загону в с. Лютенька. Важливим моментом є також увічнення не окремих особистостей повстанського загону, а самого повстання як суспільно-політичного явища. Саме так відбулося у с. Лютенька Гадяцького району [9, с. 632 – 640; 12, с. 118 – 144].

7. Стешенко Іван Матвійович (1873, м. Полтава – 1918, м. Полтава, пох. м. Київ) – український педагог, організатор національної освіти, генеральний секретар освіти УНР. Меморіальна дошка на школі у с. Великі Будища Диканського району [3, с. 134 – 135; 6, с. 62 – 63].

8. Гончаренко Аверкій Матвійович (22.10.1890, с. Даценки Лохвицького повіту Полтавської губ. (нині – с. Даценки Варвинського р-ну Чернігівської обл.) – 12.04.1980, США) – сотник Армії УНР (полковник на еміграції), у 1917 р. – капітан. Українізував свій курс юнкерів та восени 1917 р. здійснив перший випуск українських старшин. Із січня 1918 р. – командир куреня 1-ї Української військової школи ім. Б. Хмельницького, на чолі якого брав участь у бою під Крутами. У 1920 – 1921 рр. – курсовий старшина Кам'янець-Подільської спільної юнацької школи. У червні 1943 р. вступив до гренадерської дивізії «Галичина», працював у Військовій управі, займався набором добровольців. Із вересня 1944 р. – старшина штабу 30-го полку 14-ї Військової гренадерської дивізії (Галицької № 1). З 1952 р. – у США. Пам'ятна дошка у м. Лохвиця по вул. Перемоги, 5. [4, с. 66 – 67; 14, с. 115 – 116].

9. Леонтович Володимир Миколайович (5.08.1866, х. Оріхівщина Хорольського повіту Полтавської губ. (нині – с. Новооріхівка Лубенського р-ну Полтавської обл.) – 10.12.1933, м. Прага, Чехословацька Республіка) – український громадський та політичний діяч, письменник і меценат, за фахом правник, видавець. У 1917 р. – один із засновників Центральної Ради, в період гетьманату – міністр земельних справ у кабінеті Лизогуба. Спільно з Є. Чикаленком розробив проект земельної реформи, який сучасники вважали одним із найдемократичніших у світі. Пам'ятний знак і пам'ятна дошка в с. Новооріхівка Лубенського р-ну [9, с. 440 – 441].

10. Шемет Сергій Михайлович (6.06.1875, х. Олександрівка Лубенського повіту Полтавської губ. – 5.05.1957, м. Мельбурн, Австралія) – український громадський та політичний діяч, журналіст та діяч монархічного руху, один із засновників Української Партії Хліборобів-Демократів у м. Лубни (1917). Походить із старовинного шляхетського роду Шеметів-Кежгайлів. Закінчив Технологічний інститут у м. Петербург, де очолював Українську студентську громаду. Із 1902 р. провідний діяч Української Народної Партії. Видавець газети «Хлібороб» у м. Лубни (1905). У квітні 1918 р. належав до ініціаторів скликання Хліборобського конгресу, на якому було проголошено Гетьманом України П. П. Скоропадського. На еміграції з 1919 р. разом із В. Липинським активно діяв у монархістському Українському Союзі Хліборобів-Державників (1920). У 1920 – 1925 рр. – співредактор журналу «Хліборобська Україна» та інших гетьманських видань. Особистий секре-

тар Гетьмана П. П. Скоропадського на еміграції та член Ради Присяжних. На еміграції мешкав у м. Тарнові, Відні, Берліні, Парижі. Згодом – у Австралії. Один із засновників українських організацій Австралії. Біля с. Клепачі Лубенського р-ну залишки родинного склепу Шеметів [11, с. 96 – 102].

11. Шемет Микола Михайлович (1882, х. Олександрівка Лубенського повіту Полтавської губ. – 1917) – український громадський та політичний діяч, журналіст. Один із засновників Української Народної Партії. Біля с. Клепачі Лубенського району залишки родинного склепу Шеметів [11, с. 96 – 102].

12. Шемет Володимир Михайлович (1.07.1873, х. Олександрівка Лубенського повіту Полтавської губ. – 14.05.1933, м. Київ) – український громадський і політичний діяч. Активний член Братства тарасівців, співзасновник УНП (1902). Гласний Лубенської міської думи, член Української Центральної Ради. У м. Лубни за адресою Володимирський проспект, 4/5 встановлена пам'ятна дошка [11, с. 96 – 102].

Деякі з цих об'єктів культурної спадщини взяті на попередній облік та під охорону держави наказами Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації «Про Перелік об'єктів культурної спадщини Полтавщини (історія та монументальне мистецтво)» № 358 від 19.10.2010 р., «Про доповнення Переліку об'єктів культурної спадщини Полтавщини (історія та монументальне мистецтво)» № 159 від 15.05.2012 р., «Про доповнення Переліку об'єктів культурної спадщини Полтавщини» № 196 від 3.06.2013 р.

Також на будинку колишнього Українського клубу (нині – Центр охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації) по вул. Стрітенській, 37, у 2016 р. встановлено меморіальну дошку з барельєфом та пам'ятним написом, що нагадує про факт перебування в Полтаві на відкритті фундації клубу визначного українського вченого, громадського і державного діяча М. С. Грушевського (1866 – 1934). Скульптор – член Спілки художників України Д. О. Коршунов. У 2001 р. до 135-ї річниці з дня народження та в межах святкування дня селища Гоголеве Великобагачанського р-ну встановлене погруддя М. С. Грушевському.

Проте більшість із полтавців – учасників Української революції 1917 – 1921 рр. не увічнені і незаслужено забуті. Однак, згідно з рішенням Полтавської обласної ради «Про увічнення пам'яті поборників незалежності України – учасників подій Української революції 1917 – 1921 років» від 6 березня 2017 року № 419 [1] багато з них пропонуються для першочергового увічнення:

1. Гаврилко Михайло Омелянович (5.09.1882, х. Свинківка (за іншими джерелами – Козацькі хутори) поблизу с. Рунівщина (нині – с. Гаврилки Полтавського р-ну) – 1920, м. Полтава) – громадський та військовий діяч, скульптор. Учасник визвольних змагань, чотар (лейтенант) Українських Січових Стрільців, хорунжий Армії УНР. У 2017 р. виповнюється 135 років від дня народження. Пропонується для увічнення у м. Полтава та у с. Гаврилки Полтавського району Полтавської області [9, с. 82 – 83].

2. Горліс-Горський Юрій Юрійович (справжнє прізвище – Городянин-Лісовський (у підпіллі «Залізник», «Горський») (14.01.1898, с. Демидівка

Полтавського повіту Полтавської губ. (нині – с. Демидівка Решетилівського р-ну Полтавської обл.) – 27.09.1946, Аугсбург, Німеччина) – український військовий і громадський діяч, старшина Армії УНР, письменник, один із діячів Холодноярської «республіки», у 1939 – 1940 рр. керував українським підрозділом у армії Фінляндії під час радянсько-фінської війни. Один із засновників Української Революційно-Демократичної партії. У 2018 р. виповнюється 120 років від дня народження. Пропонується для увічнення у м. Полтава та у Решетилівському р-ні Полтавської обл. [11, с. 281 – 283].

3. Гресь Володимир Васильович («Гонта») (1893 (1894), с. Чорнухи Лохвицького повіту Полтавської губ. – 1959 (1963) орієнтовно м. Ставрополь Російської Федерації) – доброволець 32-го Сумського піхотного полку Армії УНР, командир повстанського загону. У 2018 р. виповнюється 125 років від дня народження. Пропонується для увічнення у смт Чорнухи [9, с. 103 – 109; 12, с. 182 – 195].

4. Коваленко Григорій Олексійович (5.02.1868, с. Липняки Переяславського повіту Полтавської губ. (нині – у складі смт Барішівка Київської обл.) – 15.12.1937, м. Полтава) – український письменник, журналіст, історик, етнограф, художник, громадський діяч, автор першого (1906) в Наддніпрянській Україні підручника вітчизняної історії – «Оповідання з Української історії» (7 видань), в якому українська історія розглядалася в контексті всесвітньої. У 1937 р. уже в поважному віці Г. Коваленко був заарештований, звинувачений у націоналізмі і 28 жовтня 1937 р. розстріляний у Полтавській міській в'язниці. У 2017 р. виповнюється 80 років від дня смерті та у 2018 р. – 150 років від дня народження. Пропонується для увічнення у м. Полтава [9, с. 168 – 174].

5. Левченко Андрій Іванович (1895 (1897), х. Гречани (за іншими даними – Перепелиця) Кобеляцького повіту Полтавської губ. (нині не існує, затоплений водами Дніпродзержинського водосховища) – 8.03.1923, м. Полтава) – отаман повстанського загону. Наприкінці лютого – на початку березня 1923 р. у Полтаві відбувся судовий процес. До суду притягнуто бл. 40 осіб. Андрій Левченко засуджений до розстрілу. Розстріляний 8 березня 1923 р. У 2017 р. виповнюється 120 років від дня народження. Пропонується для увічнення у Кобеляцькому р-ні [9, с. 257 – 264].

6. Лівіцький Андрій Миколайович (27.03.1879, х. Красний Кут Золотоніського повіту Полтавської губ. (нині у складі с. Ліпляве Канівського р-ну Черкаської обл.) – 17 січня 1954, м. Карлсруе, Німеччина) – український громадсько-політичний діяч. Президент УНР в екзилі (1926 – 1954). Пропонується для увічнення у м. Полтава [7, с. 311 – 312; 11, с. 60 – 62].

7. Мандик Максим (дата народження невідома, с. Мала Загрунівка Зіньківського повіту Полтавської губ. – 1922, поблизу м. Лютенька Гадяцького повіту Полтавської губ., ур. Дубина) – отаман повстанського загону. У 2017 р. виповнюється 95 років від дня народження. Пропонується для увічнення у с. Загрунівка Зіньківського р-ну Полтавської обл. [9, с. 338 – 342; 12, с. 172 – 182].

8. Порш Микола Володимирович (19.10.1879, м. Лубни – 16.04.1944, м. Берлін, Німеччина) – український політичний і громадський діяч, член Установчих зборів, економіст. Провідний діяч РУП (фактичний лідер з

1903 р.) та УСДРП (з 1905). Активний член Центральної Ради, з листопада 1917 – генеральний секретар праці і військових справ, посол УНР в Німеччині (1919 – 1920). У 2019 р. виповнюється 140 років від дня народження. Пропонується для увічнення у м. Лубни Полтавської обл. [11, с. 68 – 73].

9. Рудичів Іван Опанасович (28 травня 1881, м. Кишеньки Кобеляцького повіту Полтавської губ. (нині – с. Кишеньки Кобеляцького р-ну Полтавської обл.) – 28 жовтня 1958, м. Абондан (за іншою інформацією – м. Париж), Франція) – громадський діяч на Полтавщині, громадсько-політичний діяч, юрист, видавець, член Катеринославського товариства «Просвіта», один із засновників осередку Революційної української партії (РУП). Пропонується для увічнення у с. Кишеньки Кобеляцького р-ну Полтавської обл. [9, с. 74 – 77].

10. Чижевський Григорій Павлович (23.10.1886, с. Ціпки Гадяцького повіту Полтавської губ. – 1936, м. Келецьке, Польща) – полковник Армії УНР, військовий діяч, учасник Другого Зимового походу, начальник артилерії Української повстанської армії. Пропонується для увічнення у с. Ціпки Гадяцького р-ну Полтавської обл. [14, с. 479 – 480].

Загалом, удалося віднайти 62 видатних борців за незалежність України, які пов'язані з сучасною або історичною Полтавщиною. Із них увічнено лише 12 і 10 пропонуються, як вже було зазначено, для першочергового увічнення.

Наслідком процесу декомунізації стало перейменування ряду вулиць у населених пунктах області іменами діячів національно-визвольних змагань.

Іншим аспектом увічнення пам'яті про події Української революції 1917 – 1921 рр. є побудова експозицій, тематичних виставок у місцевих краєзнавчих музеях. Так у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського у 2016 р. широкому загалу представлено нову експозицію «Полтавщина у роки Української революції. Ідеологічний та соціокультурний вимір».

Тож увічнення пам'яті наших земляків – поборників державної незалежності є різноплановим і має продовжуватись.

Джерела та література

1. Рішення Полтавської обласної ради «Про увічнення пам'яті поборників незалежності України – учасників подій Української революції 1917 – 1921 років від 06 березня 2017 року № 419 // Робочий архів науково-дослідного методичного відділу Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

2. Білоус Г. Вивчення пам'яток доби визвольних змагань українського народу 1917 – 1920 років в Полтавському краєзнавчому музеї / Галина Білоус // Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917 – 1920 рр.): матеріали конференції / Відп. ред. Нестуля О. О. – Полтава, 1995. – 202 с.

3. Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область: Диканський район / [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 360 с., іл.

4. Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область: Лохвицький район / Полт. краєзн. муз.; В. А. Андрієць, А. С. Ароян, В. В. Бережна та ін.; го-

лов. ред. кол.: Ю. В. Волошин, А. М. Киридон, В. В. Кривошея та ін. [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – 440 с.

5. Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область: Шишацький район / Полт. краєзн. муз. ім. В. Кричевського; Андрієць В. А., Бочарова С. І., Вовк Н. А. та ін.; ред. кол.: Волошин Ю. В., Гаврилюк Н. О., Киридон А. М. та ін.; упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк; передмова В. О. Мокляка, О. Б. Супруненко. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. – 371 с.: іл.

6. Несвіцький О. О. Полтава у дні революції та в період смуту 1917 – 1922 рр. / О. О. Несвіцький – Полтава, 1995. – 280 с.: іл.

7. Панченко О. Мала енциклопедія Лохвиччини. / О. Панченко – Гадяч: Видавництво «Гадяч», 2008. – 664 с., іл.

8. Полтавіка. Полтавська Енциклопедія: У 12 томах. Т. 12: Релігія і церква / Гол. ред. О. А. Білоусько; Ред. кол.: Ю. М. Варченко, А. М. Киридон, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт, В. М. Ханко, С. В. Хорев. – Полтава: Вид-во «Полтавський літератор», 2009. – 756, XL с., іл., схеми, карти, табл.

9. Реабілітовані історією: Полтавська область. Науково-документальна серія книг. Кн. 5 / Упорядник О. А. Білоусько. – Київ-Полтава: Оріяна, 2007. – 720 с.

10. Ревегук В. Я. Полтавці – поборники державної незалежності України. – Полтава: Полтавський літератор, 2016. – 392 с.

11. Ревегук В. Полтавщина в українській революції 1917 – 1920 рр. / В. Я. Ревегук – Полтава, 1996. – 100 с.

12. Ревегук В. За волю України: Нариси історії повстансько-партизанської боротьби на Полтавщині в 1917 – 1923 рр. / В. Ревегук. – Полтава, 2007. – 299 с.

13. Ротач П. П. Полтавська Шевченкіана: Спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії. / П. П. Ротач – Полтава: Дивосвіт, 2013. – Вид. 2-е, випр. – 960 с.

14. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921). / Я. Тинченко – К.: Темпора, 2007. – 536 с.: іл.

15. Шишаччина: історико-краєзнавчий біографічний довідник / Упорядн. і відп. за вип. В. І. Магда. – Шишаки: РВЦ «Псьол», 1999. – 188 с., іл.

16. Єфанов М. Мартос Борис Миколайович / М. Єфанов // Край. – м. Полтава. – Грудень. – 2014. – № 128 (134). – С. 13 – 16.

Antonina Skyrda, Oleh Skyrda, Oleksandr Lyamar
COMMEMORATING THE PARTICIPANTS
OF THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917 – 1921
IN POLTAVA REGION

The authors turned to the question of commemorating the participants of the Ukrainian Revolution of 1917 – 1921 in Poltava Region in the article. The list of already existing monuments is given, other types of commemorating participants and events of the revolution are characterized.

Keywords: the Ukrainian Revolution 1917 – 1921, monument, memorial plate, public person.

ПОЛТАВЩИНА В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ. НАЦІОНАЛЬНО–ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ 1920 – 1923 РОКІВ (ТЕМАТИЧНА ЕКСКУРСІЯ)

В екскурсії викладені основні події Української революції, пов'язані з діяльністю Центральної Ради, Гетьманату, Директорії з проєкцією на політичне і повсякденне життя населення Полтавської губернії. В експозиції показані діячі національно-визвольного руху, уродженці Полтавщини, які відіграли значну роль у творенні Української Народної Республіки. В екскурсії подані матеріали про поразку національно-визвольних змагань, незважаючи на потужний рух опору з боку повстанських загонів, що охопив усю територію краю. Прихід до влади більшовиків і насильницьке насадження комунізму призвело до голоду 1921 – 1922 рр. та репресій щодо учасників антибільшовицького руху.

Ключові слова: Українська революція, Центральна Рада, Українська держава, Директорія, Симон Петлюра, радянсько-українська війна, Крути, голод, комбіди, комнезами, отамани, репресії.

Після Лютневої революції на Полтавщині посилювався національно-визвольний рух, полтавці почали пробуджуватися до політичного життя, з'явилися осередки українських і загальноросійських політичних партій, громадських організацій.

Найбільш впливовою політичною силою стала партія українських есєрів. Партія представляла інтереси селянства. На Полтавщині в ній активно працювали Левко Ковалів, Яків Стенька, Олександр Янко. Усі вони були талановитими, енергійними, щиро відданими революції, але молодими, без організаційного досвіду, партійної школи і традицій.

У 1917 р. по впливу на селянство (80 % населення України) Українська партія соціалістів-революціонерів переважала інші партії.

Яскравими представниками лівої течії цієї партії – боротьбистів, були Андрій Заливчий та Іван Майстренко (*фото в експозиції*). Ще у Великосорочинській гімназії вони входили до підпільного гуртка соціалістичного напрямку.

Андрій Заливчий (1892 – 1918) виростав у дуже бідній селянській родині. Був позашлюбною дитиною власника місцевого маєтку. На його кошти закінчив Харківську чоловічу гімназію та юридичний факультет Харківського університету. У 1917 р. обраний членом ЦК Селянської спілки, членом Центральної Ради. Підтримував орієнтацію лівого крила УПСР на союз із більшовиками. 25 лютого 1918 р. обраний головою президії Пол-

тавського губвиконкому. Брав участь у повстанні проти гетьмана, під час якого загинув.

Іван Майстренко (1899 – 1984) належав до партії боротьбистів. Схвальною зустрів більшовицькі ідеї. Учасник повстання проти Скоропадського і німців на Кобеляччині (листопад 1918 р.). Це було одне із перших повстань на Лівобережній Україні. Повстанцям під проводом боротьбистів вдалося навіть звільнити Полтаву. Після встановлення влади Директорії на Кобеляччині, Іван Майстренко обирається головою Драбинівської сільради.

Пізніше партія боротьбистів стала Українською комуністичною партією (боротьбистів), що виступала за комуністичну революцію і диктатуру пролетаріату, але розходилася з більшовиками у питаннях рівноправності України і Росії при незалежності України. Після розпуску УКП (боротьбистів) у 1920 р. Іван Майстренко вступив до більшовицької партії. *(В експозиції представлено фото, на якому Іван Майстренко з Володимиром Винниченком у Франції у 40-х роках ХХ ст.)*

Більший досвід мала українська соціал-демократична робітничая партія (УСДРП). Партію очолював В. Винниченко. Її програму підтримував нечисленний український революційний пролетаріат. Серед членів було чимало вихідців із Полтавщини – Андрій Лівицький, Борис Мартос, Симон Петлюра, Микола Порш, Іван Стешенко *(їх фото в експозиції)*. Найстарішим осередком українського національного руху була полтавська громада Товариства Українських поступовців (ТУП). Провідником полтавського осередку був Павло Чижевський *(на фото)*. Влітку 1917 р. вона була перейменована на Українську партію соціалістів-федералістів (УПСФ). Її осередок на Полтавщині очолював правник Костянтин Товкач.

Улітку 1917 р. в Полтавській губернії йшла розбудова нової політичної структури – Української демократично-хліборобської партії. Ініціаторами її створення виступали відомі громадські й земські діячі – брати Володимир і Сергій Шемети, В'ячеслав Липинський, Микола Міхновський та інші. Майбутню українську державу УХДП уявляла республікою з президентською формою правління. Програма передбачала законодавче закріплення приватної власності на землю і створення хуторських міцних фермерських господарств. Палким прихильником УХДП став один із ідеологів українського націоналізму Микола Міхновський *(на фото)*. Саме М. Міхновському належать слова, проголошені в Маніфесті «Самостійна Україна», іще в 1902 р., що були надзвичайно актуальні в роки Української революції: «Ми востаннє виходимо на історичну арену і або поборемо, або вмиremo». У роки Української революції М. Міхновський належав до українських самостійників, головною програмною настановою яких була незалежна Україна. На Полтавщині Українську партію соціалістів-самостійників (УПСС), очолював Олександр Макаренко.

Найбільш масовою громадською організацією в селах Полтавщини стали Селянські спілки. Делегати від них склали більшість серед гласних повітових і губернських земств – тобто земства перетворювалися на українські. Так, членом Лубенського повітового земства було обрано Володимира Шемета, завдяки якому земством приймалися важливі рішен-

ня в справі українізації, створювались українські молодіжні громадські об'єднання.

Навесні 1917 р. на Полтавщині починають виникати «Совети» робітничих і солдатських депутатів, «Совети» селянських депутатів, як частина загальноросійських класових структур. У радянській термінології первинне значення термінів «Ради» і «Совети» свідомо перекручувалося, вони вживалися як назви тотожні і нібито мали однаковий зміст, та в політичному відношенні ці органи були різні. Ради були організаціями українського спрямування.

Національні сили створила орган, покликаний очолити масовий народний рух, Центральну Раду. До складу Центральної Ради ввійшло чимало полтавців. Це – Микола Міхновський, Микола Порш, Іван Стешенко, Павло Чижевський, Михайло Токаревський, Андрій Лівіцький, Борис Мартос, Симон Петлюра, представники повітів, військових депутатів.

До складу Генерального Секретаріату – уряду Центральної Ради входили полтавці: Борис Мартос – генеральний секретар земельних справ, Симон Петлюра – генеральний секретар військових справ, Іван Стешенко – генеральний секретар освітніх справ (*фото Генерального Секретаріату в експозиції*).

Борис Мартос народився 1879 р. в Градизьку Лубенського повіту в селянській родині козацького походження. Працював у кооперативних товариствах Волині, Кубані, Полтавщини, інспектором кооперації Полтавського губернського земства, став одним із визначних діячів кооперативного руху в Україні. Його обрано членом Центральної Ради, потім генеральним секретарем земельних справ в уряді Центральної Ради.

У часи Української держави гетьмана П. Скоропадського Б. Мартос очолював Управу українського кооперативного комітету, став одним із засновників кооперативного інституту в Києві. У період Директорії УНР очолював Раду народних міністрів УНР, обіймаючи водночас посаду міністра фінансів. Після поразки УНР був змушений емігрувати, тривалий час жив у Німеччині й Чехословаччині, а з 1958 р. – у США, де помер у віці 98 років.

Генеральним секретарем освіти був обраний Іван Стешенко (1873, Полтава – 1918, Полтава). Навчався в полтавській класичній гімназії. До 7-го класу не усвідомлював себе українцем. Лише після знайомства із земським лікарем В. Кривком, тарасівцями, в душі у юнака зародилися любов до рідного краю. Ця любов іще більше поглибилася під час навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету, де І. Стешенко познайомився зі світом української інтелігенції – родинами Старицьких, Лисенків, Косачів. Вільно володів багатьма мовами. У 1896 р. разом із Лесею Українкою заснував українську соціал-демократичну партію, пізніше увійшов до УСДРП. Займався викладацькою діяльністю, видавав українські часописи, зокрема, ґрунтовну наукову працю «Історія української драми».

Із початком Української революції був одним із організаторів Центральної Ради, очолив рух за українську школу. І. Стешенка було призначено генеральним секретарем освіти. Зусиллями І. Стешенка в 1917 р. було відкрито 39 українських гімназій. За свою проукраїнську позицію в

галузі шкільної освіти нажив чимало ворогів, яких не було в інших членів Генерального Секретаріату. Хоча сам він був надзвичайно доброю людиною і нікому не завдавав зла. Навпаки, постійно допомагав людям. Після відставки уряду В. Винниченка він працював інспектором Міністерства освіти. Цю ж посаду обіймав і за часів Української держави. Зійшовши з поїзда 29 липня 1918 р. спокійно прямував безлюдними вулицями Полтави, аж раптом нічну тишу пронизали постріли. Тяжко поранений невідомими злочинцями, І. Стещенко наступного дня помер. Із приходом до влади більшовиків Івана Стещенко записали до «українських буржуазних націоналістів» і викреслили його ім'я з історії.

Ім'я Симона Петлюри вперше постає з утворенням у 1898 р. «Української громади» в Полтавській духовній семінарії, на чолі якої він стояв. До складу таємного гуртка входило близько 30 осіб, в основному семінаристів, у т. ч. такі відомі пізніше політичні і культурні діячі як Віктор Андрієвський і Пилип Капельгородський. *(На фото Симон Петлюра серед семінаристів, Полтава, початок ХХ ст.)*

У 1901 р. в Полтаві проходили гастролі видатного українського композитора Миколи Лисенка. Виступи його хору закінчувалися справжніми маніфестаціями з українськими гаслами.

Усупереч заборонам, хор під орудою М. Лисенка виконував національний гімн «Ще не вмерла Україна». Очевидці так змальовували цю подію: «Трудно навіть описати, що творилося серед слухачів – громові оплески, крики, цілий рев овацій».

Після концерту С. Петлюра запросив М. Лисенка до семінарії для зустрічі з «Українською громадою». Так виник конфлікт між композитором, якого підтримували семінаристи, і ректором семінарії, запеклим російським шовіністом Пічетою. В результаті конфлікту С. Петлюру було виключено з семінарії. Після цього він заробляв на хліб репетиторством. Брав участь у селянських виступах 1902 р. Рятуючись від неминучого арешту, Симон Петлюра з товаришем виїждять на Кубань, де він влаштовується учителем та журналістом. За революційну діяльність був ув'язнений до Катеринодарської в'язниці. Завдяки зусиллям друзів його звільнили під грошову заставу. Переїхавши до Львова, входив до складу УСДРП. Потім працював на ниві журналістики у Києві. Після поразки революції 1905 – 1907 рр. відійшов від політичного життя. Працював бухгалтером у Петербурзі та Москві. Поступово Симон Петлюра із пересічного бухгалтера і журналіста перетворився на відомого громадського діяча. Після падіння самодержавства виступив ініціатором та організатором українського з'їзду Західного фронту (квітень 1917 р.). На з'їзді С. Петлюру обрано головою української фронтової ради і делеговано на I Всеукраїнський військовий з'їзд (5 – 8 травня 1917 р.) у Києві. 15 червня 1917 р. він стає членом Генерального Секретаріату, генеральним секретарем військових справ, основним завданням якого була українізація армії. Усе це відбувалося в умовах, коли М. Грушевський і В. Винниченко перешкоджали формуванню української армії, звинувачуючи С. Петлюру в «прагненні до особистої військової диктатури».

С. Петлюра сформував особливий військовий підрозділ – Гайдамацький Кіш Слобідської України. Кіш у складі куренів червоних і чорних гай-

дамаків став однією з найбоєздатніших українських частин. (В експозиції: фото Симона Петлюра на Софійському майдані під час проголошення III Універсалу 7 листопада 1917 р.; фото його сестер – Марини та Феодосії, репресованих у 30-х рр. XX ст.; фото його рідного брата – Олександра, хорунжого армії УНР та племінника – Степана Скрипника, порученця Головного Отама на військ УНР).

Метою діяльності Центральної Ради була автономія України, хоч це зовсім було не до снаги більшовикам. 10 червня 1917 р. ЦР проголосила I-й Універсал «До Українського народу на Україні й поза Україною сущого», який закликав народ до організації нового політичного ладу і в якому проголошувалася автономія України (*документ в експозиції*). Тимчасовий Уряд, консервативні кола Росії засудили I Універсал і навіть оголосили його проявом сепаратизму. Тимчасовий Уряд ставив Центральній Раді все нові й нові вимоги. В результаті з'явився компромісний II-й Універсал (3 липня 1917 р.). У документі автономія України погоджувалася Всеросійськими Установчими зборами, українізація війська також повинна була бути під контролем і т. п. Тобто, Центральна Рада під тиском об'єктивних обставин, змушена була піти на поступки Тимчасовому уряду. Тим часом, на Полтавщині Центральну Раду вважали законним представницьким органом українського народу.

7 листопада (25 жовтня за старим стилем) 1917 р. в результаті контрреволюційного перевороту до влади в Росії прийшли більшовики на чолі з В. Леніним. Жовтневий переворот започаткував буремні події, що докорінно змінили соціально-економічне життя країни і справили величезний вплив на розвиток світу майже до кінця XX ст.

Політична ситуація в Україні дещо відрізнялася від загальноросійської. Тут вплив більшовиків був обмежений. Невеликою підтримкою вони користувалися в промислових центрах, на фронті, тому події в Україні набули іншого значення. Розвиток Української революції неминуче підвів її діячів до необхідності проголошення України суверенною державою. Таким чином, III Універсал (7 листопада 1917 р.) сповістив світ про народження нової держави – Української Народної Республіки. УНР планувала вступити у федеративні відносини із тими державами, які сформувалися на руїнах імперії, без більшовицьких урядів. У Полтаві текст Універсалу оголосив Євген Терлецький. Губернським комісаром Центральної Ради став Андрій Лівичський (*на фото*). 12 – 14 листопада 1917 р. відбулися вибори до Всеросійських установчих зборів. Більшовики отримали всього 5,6 % голосів і не провели до зборів жодного депутата. Це свідчило про те, що в Україні на той момент співвідношення сил склалося на користь Центральної Ради.

Проголошені Універсали підтверджували те, що лідери Української Центральної Ради перебували в полоні своїх федералістських переконань – утворення Всеросійського соціалістичного уряду на федеративній основі. Це дратувало Раднарком, який не полишав спроб захопити владу в Україні будь-яким способом: мирного усунення ЦР, силового усунення за допомогою пробільшовицьких сил усередині країни, або відкритої збройної агресії.

В. І. Ленін почав розмовляти з Центральною Радою мовою ультиматумів. 5 грудня 1917 р. Рада Народних Комісарів оприлюднила «Маніфест до

українського народу» з ультимативними вимогами до Центральної Ради. Він містив ряд звинувачень у буржуазності політики Центральної Ради, на що Центральна Рада дала негативну відповідь. Рада Народних Комісарів вирішила вважати Центральну Раду у стані війни з більшовицькою Росією і 11 – 12 грудня 1917 р. на I Всеукраїнському з'їзді Рад у Харкові оголосила Україну радянською республікою. На її територію поширювалися всі декрети і розпорядження радянського уряду Росії, постанови і розпорядження УЦР вважалися недійсними. Більшовиками обрано Центральний Виконавчий Комітет Рад України та створено радянський уряд України – Народний Секретаріат, на протривагу Генеральному Секретаріату Центральної Ради.

Радянський уряд готував червоні війська для вторгнення в Україну, причому головний удар у напрямку Києва здійснювався через Полтаву. 6 січня 1918 р. червоногвардійські загони вступили в Полтаву (*в експозиції фото червоногвардійських загонів, більшовицькі листівки та відозви*). Червоном військам на Полтавщині протистояло близько 4 тис. вояків – полки ім. Богдана Хмельницького, імені І. Богуна, імені П. Сагайдачного, імені І. Мазепи, Гайдамацький кіш С. Петлюри, Віленське військово училище, Запорізька дивізія Юхима Божка. До речі, хорунжим Богданівського полку Запорізької дивізії був наш земляк із Решетилівщини, автор пізніше відомого роману «Холодний Яр», Юрій Горліс-Горській (*фото в експозиції*).

Повномасштабна війна, яку розгорнула проти УНР Радянська Росія, перекрала керівництво Центральної Ради відмовитися від федерації з Росією. 22 січня 1918 р. було прийнято IV Універсал, у якому Українська Народна Республіка проголошувалася незалежною державою (документ в експозиції). В Універсалі декларувалися націоналізація всіх природних ресурсів, ліквідація права приватної власності на землю, передача всієї землі трудящим без викупу, переведення підприємств на випуск мирної продукції і т. п. Центральна Рада затвердила Державний герб України, запровадила українську грошову одиницю – гривню, розробила Конституцію України (*в експозиції документи, фото*). Це було історичне рішення Центральної Ради, що символізувало остаточний розрив із імперією, однак воно не врятувало УНР, адже сили були нерівними.

Війська більшовиків швидко просувалися до Києва двома залізничними магістралями – Полтавською і Чернігівською. На своєму шляху червоні війська знаходили підтримку не лише з боку місцевих більшовиків, а й з боку української бідноти, яку приваблювали більшовицькі заклики захоплювати і ділити чужу власність. 9 січня 1918 р. М. Муравйов розділив червоні війська на дві групи. Менша вирушила залізницею до Кременчука, основні ж сили продовжили рух на Київ. Сили армії УНР та російських військ були приблизно однакові – до 60 тисяч. Але українські війська були розпорочені по всій Україні, а більшовицькі діяли на стратегічних напрямках. На Київ наступали в основному російські частини. Участь у поході кількох українських частин Ю. Коцюбинського, який був призначений «головнокомандувачем усіх військ УНР», мав засвідчити, що на Київ наступають не більшовицькі війська, а українські радянські сили, хоч сам Ю. Коцюбинський значного впливу на прийняття рішень не мав. Це ще один приклад гібридної війни з боку більшовиків, послуговуючись сучасними термінами.

Наступ Червоної Армії просувався досить швидко і при допомозі місцевих більшовиків було захоплено не тільки Полтаву, а й Ромодан, Лубни, Лохвицю, Гребінку. Зупинити наступ більшовицьких військ на Київ спробував нашвидкуруч зібраний загін із 500 студентів, гімназистів, військових курсантів під Крутами 27 січня 1918 р. Бій розпочався вранці і закінчився пізно ввечері. Юнацький курінь втратив більше 250 чоловік вбитими і пораненими. Було дано наказ відступати до потяга, який знаходився в 2-х кілометрах від місця бою. 30 бійців Студентської сотні заблукали в темряві, потрапили в полон і після жорстоких тортур були розстріляні. Серед учасників бою на станції Крути було чимало полтавців (*їх фото в експозиції*): Божинський-Божко М. В. (1895 – 1918) – у складі студентського куреня загинув на станції Крути в нерівному бою з більшовицькими військами; Шульгин В. Я. (1899 – 1918) – організатор і керівник Студентської Громади Києва, розстріляний більшовиками на станції Крути; Шарий І. І. (1894 – 1930) – активний член Студентської Громади, учасник бою під Крутами (29 січня 1918 р.), засуджений у справі СВУ. Розстріляний у 1930 р; Гончаренко А. М. (1890 – 1980) – керував українськими військовими частинами у бою під Крутами, начальник канцелярії Головного Отамана військ УНР С. Петлюри; Лазуренко С. С. (1892 – 1969) – брав участь у бою під Крутами, очолив Богунський полк, воював проти більшовицьких військ та армії Денікіна; Коваленко В. (1899 – місце смерті невідоме) – юнак 1-ї Української військової школи, учасник бою під Крутами, воював в складі армії УНР; Вороний Ю. Ю. (1895 – 1961) – в складі української армії поранений під Крутами, пізніше став відомим українським хірургом.

До лютого 1918 р. Центральна Рада втратила контроль над більшою частиною України. Українська революція зазнала поразки. Позитив був у тому, що ідея самостійної соборної України жила в думках кращих представників українського народу і стала прикладом боротьби за незалежність для майбутніх поколінь. Невдачі Української революції і Центральної Ради були зумовлені багатьма об'єктивними і суб'єктивними причинами:

- слабкою базою державотворення, яка полягала в тому, що за століття національного гноблення була спотворена соціальна структура українського населення і це позбавило його тих елементів, які в сусідніх європейських країнах були організуючою силою державотворення: старої земельної аристократії і власної буржуазії. Серед прибічників української державності було недостатньо кваліфікованих чиновників, вищих офіцерів, юристів, журналістів, викладачів... Ці соціальні групи виявились зрусіфікованими і втратили інтерес до ідеї національного визволення;

- на чолі національної визвольної боротьби стояла українська національна інтелігенція, головним чином гуманітарна, але вона довго була у полоні автономістсько-федералістських ілюзій;

- недооцінкою необхідності створення національної армії;

- Центральна Рада не зуміла належним чином вирішити аграрне питання. Селянська біднота у 1917 – 1918 рр. була більш схильна до погромів поміщицького землеволодіння, зрівняльного розподілу земель, аніж до правового вирішення земельної реформи.

Саме тому маси українців у вирішальні дні Української революції не стали на її захист.

29 квітня 1918 р. в результаті перевороту до влади прийшов гетьман Павло Скоропадський. Замість УНР встановлювалася Українська держава. Опорою нового режиму стали поміщики і заможні селяни. У складі уряду Української держави були представлені й полтавці. Головою Ради Міністрів призначений Федір Лизогуб (*на фото*) – поміщик Полтавської губернії; міністром харчових справ став полтавець Юрій Соколовський; міністром земельних справ – лубенець Володимир Леонтович. Федір Лизогуб 15 років очолював Полтавське губернське земство. Багато зробив для української культури – відстоював спорудження пам'ятника Івану Котляревському в Полтаві, будинку земства в українському стилі, матеріально підтримував художньо-промислову школу ім. М. Гоголя в Миргороді і т. п. П. Скоропадський проводив політику в інтересах німецьких окупантів і багатих землевласників. Найбільшу напругу в суспільстві викликало саме земельне питання. Всі роздані поміщицькі землі поверталися власникам, ліквідовувалися всі закони Центральної Ради, що викликало страшне незадоволення селянства. Гетьман формував каральні загони німців, що окупували Полтавщину, гетьманську варту для розправи над селянами. По всій губернії палали не тільки поміщицькі маєтки, а й селянські хати. (*В експозиції представлено «Подання прокурора Хорольсько-Кременчуцької дільниці прокурору Полтавського окружного суду про злочини більшовицьких банд в Хорольському та Семенівському повітах, де повідомлялося про пограбування маєтку Леоніда Позена і спалення маєтку Сергія Милорадовича*). Під час нападів забиралися коні, майно, старовинні речі, картини, гроші з повітових кас, зерно і т. п. В село Піщане під Диканькою 1918 р. заїхало близько 100 осіб на конях і «называли один одного товарищами і розговаривали по – руски». 31 липня 1918 р. помічник Кобеляцького повітового справника доповідав, що голова Кустолівської волосної управи Яків Співак не схотів оголошувати грамоту Гетьмана, а селянам казав – «Прийдуть більшовики і дадуть вам грамоту», закликав селян озброюватись і виступати проти Гетьмана і німецьких військ, які окупували Кобеляцький повіт. Отже, більшовики, використавши невдоволення селянства політикою Гетьмана, часто ставали на чолі погромів поміщицьких садіб. Та були й позитивні приклади. За Гетьманату в Україні запрацював адміністративний апарат, була зміцнена судова, банківська системи, проведено адміністративну реформу, переформовано армію. Заслугою національно-державного курсу уряду Ф. Лизогуба стало те, що в Полтаві відкрили Український державний університет, розширилась мережа українських шкіл, запроваджувалось обов'язкове вивчення української мови, історії і географії, широко розмаху набрав рух із створення «Просвіт».

У результаті перевороту в грудні 1918 р., коли Гетьманат втратив підтримку окупаційних військ, було відновлено УНР у вигляді Директорії.

Тимчасова комісія – Директорія у складі п'яти осіб: В. Винниченка (голова), С. Петлюри, Ф. Швеця, П. Андрієвського та А. Макаренка (*на фото*), яка була створена для керівництва повстанням проти гетьмана, пізніше стала функціонувати як найвищий державний орган відновленої УНР. 26

грудня 1918 р. Директорія утворила уряд – Раду Народних Міністрів УНР, який був жорстко прив'язаний до Директорії і самостійного значення не мав. Губернським комісаром УНР Директорія призначила Григорія Чижевського (на фото). Полтавці вітали відновлення УНР. Протягом першої половини грудня 1918 р. влада Директорії УНР була встановлена на Полтавщині повсюдно. У селах влада переходила до Селянських спілок, діяльність яких за гетьманського режиму була заборонена. Завданням Спілок був захист безземельного селянства, захист демократичного устрою України.

Директорія блискавично захопила владу в Україні, але виявилася безпорадною у вирішенні ключових завдань, що стояли перед нею. На Полтавщині влада Директорії існувала менше двох місяців. Протягом такого короткого часу вона не змогла реалізувати свою соціально-економічну і політичну програми: завершити експропріацію поміщицьких земель і передати їх селянам, ввести державний контроль на приватних підприємствах, створити органи влади, які б користувалися довірою народу, забезпечити мир і спокій. До того ж були різні погляди щодо шляхів розвитку самої Директорії. Так, керівники Січових стрільців запропонували замість Директорії організувати військовий тріумвірат (С. Петлюра, Є. Коновалець, А. Мельник) і встановити військову диктатуру. Микола Порш (на фото), один із соратників Симона Петлюри, уродженець Лубен, відстоював парламентський шлях розвитку і був проти всякої диктатури, як військової, так і пролетарської.

Військові сили Директорії блискавично зростали, а сили Гетьмана з такою ж швидкістю танули. Директорію визнали ряд частин регулярної армії Гетьмана і з десятків повстанських загонів. «Воскресла моя синя, омріяна Україна, – писав Володимир Сосюра у романі «Третя рота», – махнула клинком і зацвіла земля козацькими шликами, з усіх сіл ішли до нас дядьки в свитах із торбами. Записувалися і спокійно, як до церкви, йшли на смерть».

Після еміграції В. Винниченка і М. Грушевського головою Директорії і Головним Отаманом військ УНР став Симон Петлюра. *В експозиції представлені посмертна маска Симона Петлюри, збірник його статей і листів, виданих за кордоном, оповідання «Московська воша».* Оповідання побудоване на діалозі двох сільських дядьків, що пасуть коней на луках і біля багаття розмірковують, що ж сталося з українською землею, в яку вп'ялася московська воша: «Народне господарство України, як і господарство окремого хазяїна-хлібороба захиталося, занепало і шкутильгає на всі ноги. Разом з цим і життя кожної людини стало хистким, ніби виточилися із нього всі соки та сили, потрібні для нього... Підбивши нас під себе, скористувавшись темнотою та неорганізованістю українського народу, большевики терором-розстрілами та іншими карами хочуть вічно тримати його на своєму налігачі і не жаліють ні грошей, ні сил, щоб вічно панувати над нами... Більшість нашого народу селяни, либонь чи не на 87 процентів. Тепер селянин хоче володіти землею, як власністю своєю на віки-вічні... Вона наша з діда-прадіда. Без неї жити ми не можемо, бо вона потом нашим полита і зрошена кров'ю нашою. По ній нас, як ми ще малими хлоп'ятами були, мати кожного з нас за рученьку водила. До неї й батьків наших ховали. Ми тільки знаємо як вона дихає, ми тільки знаємо які зелені поля та трави усміхаються нам. Ми тільки знаємо як вона любить, коли ми біля неї ходимо,

коли її оремо, плодючою робимо. Вона як мати без дитини жити не може, так і земля без нас не може бути. Ми і вона це одно, якого не можна розділити».

Багато істориків дотримуються думки, що С. Петлюра – перша за національно яскравістю особа після Івана Мазепи. Саме через це його постать викликала до себе таку величезну ненависть радянської влади.

Наприкінці 1918 р. воєнно-політична ситуація в краї надзвичайно ускладнилася – більшовицька Росія вдруге розпочала агресію проти України. На початок 1919 р. сили армії вторгнення нараховували 26 тис. штиків і шабель. До того ж при наближенні радянських військ до промислових центрів, у них спалахували антиукраїнські повстання, організовані місцевими більшовиками. 19 січня 1919 р. більшовицькі війська вступили до Полтави, а на початку лютого війська Директорії залишили Київ.

Країна перетворилася на арену найжорстокіших битв, а Полтавщина перебувала в епіцентрі цих подій. В експозиції представлена карта «Військово-політична ситуація в Україні у 1919 році». У боротьбі за Україну зійшлося сім армій – армія УНР, Українська Галицька армія, війська країн Антанти, Польська армія, Румунські війська, Червона Армія, Біла армія генерала А. Денікіна. Усе це відбувалося на тлі справжньої селянської війни проти всіх. Тим часом становище Директорії, яка переїхала у Вінницю, стало критичним і вона розпочала переговори з Антантою. Але Антанта висунула ряд вимог, які, фактично, означали втрату суверенітету УНР.

22 січня 1919 р. було проголошено Акт Злуки УНР та ЗУНР (*документ в експозиції*), та це не врятувало ситуації. Він носив чисто формальний характер, кожна з держав провадила свою самостійну політику.

Головною турботою Директорії була війна проти більшовиків, а боездатної армії у С. Петлюри не було. Тоді Головний Отаман почав призначати отаманами будь-кого, хто був лояльний до Директорії і виступав проти більшовиків. Ніякого контролю над отаманами не здійснювалося. Із середини 1919 р. С. Петлюра розгорнув активну діяльність по реформуванні армії та боротьбу з отаманщиною. Проте, безперервна війна, епідемії, вичерпання військових ресурсів, чвари, відсутність зовнішньої підтримки зумовили поразку армії УНР. Взагалі, якщо на час падіння Гетьманату Директорія мала стотисячну армію, то наприкінці січня 1919 р. кількість її війська скоротилася до 21 тис. осіб. Паралельно йшов процес «більшовизації» збройних сил Директорії, які під радянськими гаслами розпочали бойові дії проти білогвардійських військ та Антанти. В умовах нової війни з більшовицькою Росією це мало катастрофічні наслідки для Директорії.

Директорія проголошувала вірність інтересам трудящих, але реально мало що робила для виконання своїх обіцянок. До причин поразки слід віднести і те, що ослабла соціальна опора Директорії (інтелігенція, значну частину якої зарахували до «поміщиків» і «капіталістів», селянство, особливо біднота, яка звинувачувала Директорію в прокуркульській політиці, робітники, бо Директорія, або її отамани придушували страйки, забороняли робітничі організації, профспілки):

– Широкі маси українського населення, особливо селянство, не зовсім усвідомлювали загальнонаціональні інтереси, необхідність створення і зміцнення власної держави;

– Відсутність єдності національно-демократичних сил;

– Украй несприятливі зовнішні обставини.

Навесні 1919 р. білогвардійські війська під командуванням А. Денікіна почали наступ на Донбас. Він відбувся у той момент, коли антибільшовицькі повстання селян істотно підірвали позиції Червоної Армії. Більшовики під натиском денікінської кавалерії залишили територію Полтавщини. Часто під час відступу вони брали заручників, ні в чому не повинних людей, яких розстрілювали. На жителів Полтави була накладена контрибуція в розмірі 25 млн. карб., яку необхідно було здати протягом п'яти днів. У лубенському монастирі вбили п'ятох монахів. Із тюрем випустили багатьох кримінальних злочинців, які потім разом із денікінцями грабували Полтаву. Вступили денікінці в місто 28 липня 1919 р. Українське населення незабаром переконалося, що білогвардійці не кращі за більшовиків. На зміну червоному терору прийшов білий терор. Об'єктами грабежів і позасудових розправ були комуністи, українські патріоти, службовці радянських установ і євреї, члени партії боротьбистів. Почалося переслідування всього українського – видано наказ про повернення до примусової політики русифікації, розгромлене видавництво педагогічного бюро Полтавського Губернського земства, конфісковані книги, видані українською мовою. В серпні 1919 р. був заарештований директор Полтавської учительської семінарії, звільнено з посад проукраїнськи налаштованих викладачів. Особливо від денікінщини страждали селяни. Денікінці поновили поміщицьке землеволодіння. За допомогою каральних загонів у селян знову забирали землю і реманент. Вводився податок хлібом на користь Добровольчої армії. Селяни страждали від постійних реквізицій продовольства, фуражу і коней.

Улітку 1919 р. на Полтавщині вже діяли десанти повстанських загонів, контроль над якими намагалися захопити більшовики. Більшість із загонів стояли на засадах боротьбистів, тобто виступали за державну незалежність України. Українська армія в цей час вела війну проти червоних і білих, які кожен на свій лад намагалися відновити російську імперію.

Поступово під ударами частин Червоної Армії денікінські війська відкочувалися на південь. Населення Полтави перебувало в паніці: чого чекати далі? Адже в місті орудували різноманітні банди, які грабували всіх і вся.

1 грудня 1919 р. до Полтави вступили повстансько-партизанські загони (*на фото партизанській загін Івана Федорченка*), які планували піти на з'єднання з армією УНР, але повернули додому. Слідом до Полтави увійшли регулярні частини Червоної Армії. До кінця 1919 р. уся територія Полтавщини була очищена від білогвардійців.

С. Петлюра розумів, що його армія перебувала у «трикутнику смерті» між Польщею, Радянською Росією й денікінцями. Головний Отаман починає вести переговори з Радянською Росією про спільну боротьбу з денікінцями й Польщею та про укладення тимчасового перемир'я. Несподівано в перебіг подій втрутився генерал УГА Тарнавський, який таємно 6 листопада 1919 р. уклав угоду з Денікіним про перехід УГА на бік денікінців. Це

означало ліквідацію українського фронту й повну катастрофу для українських армій. С. Петлюра виїхав до Варшави. Рештки армії УНР під проводом генералів М. Омеляновича-Павленка і Ю. Тютюнника виступили в тил радянських і денікінських військ («Перший зимовий похід» (*фото в експозиції*)). Війська пройшли понад 2 тис. км з боями по тилах денікінської і Червоної армій. Було збережено кістяк армії УНР, яка в 1920 р. взяла участь у радянсько-польській війні. 21 – 24 квітня 1920 р. у Варшаві між УНР та Польщею було підписано угоду С. Петлюрою і Ю. Пілсудським (*фото в експозиції*)). Угода та участь УНР у радянсько-польській війні на боці Польщі була актом відчаю. Цим кроком С. Петлюра відмовився від ідеї соборності України, бажаючи в черговий раз відновити УНР. Цей договір був засуджений багатьма українськими політичними діячами – М. Грушевським, В. Винниченком, найближчим оточенням С. Петлюри. Маючи потрібну перевагу у військовій силі на Західному фронті, Ю. Пілсудський 25 квітня 1920 р. розпочав інтервенцію. Разом із польськими військами наступали і петлюрівці. Ефект несподіваності, перевага в живій силі й техніці дали змогу полякам на початку травня здобути Київ. Однак інтервенція викликала опір українського населення. Спостерігаючи грабунки, репресії та погроми, населення не пішло за С. Петлюрою і очікуваного антибільшовицького повстання в Україні не відбулося. Поступово співвідношення сил змінювалося на користь Червоної Армії, а 12 червня 1920 р. від поляків було звільнено Київ. Бої перейшли на територію Польщі.

12 жовтня 1920 р. було підписане перемир'я між Польщею та Радянською Росією. Залишки частин армії УНР були інтерновані на територію Польщі. Армія УНР перестала існувати як організована військова сила.

Червона влада більшовиків «першого періоду» (1918 р.) запам'яталася українським селянам переділом поміщицької землі, майна, погромом садиб, свободою, що межувала з анархією. Влада йшла за селянською стихією, заграючи з нею. Під час «другого приходу» (1919 р.) ця іділія закінчилася. Попри заяви про зрівняльний поділ землі, 80% поміщицьких угідь віддавалися не селянам, а держгоспам, радгоспам, комунам, артільям. За задумом більшовиків, ці колективні господарства мали стати зразками «культурного господарювання» на селі. Селяни не хотіли до них вступати, бо вважали їх новою панщиною, коли «селяни будуть працювати, як воли, а комуністи будуть ними верховодити». Найбільше колективних господарств вдалося організувати у Лохвицькому повіті. Станом на 5 червня 1919 р. тут було зареєстровано 18 артільей і 7 комун.

При організації колгоспів із поміщицьких маєтків забиралися коні, худоба, запаси борошна, посівного матеріалу. Наприклад, червоноармійці і селяни із навколишніх сіл розграбували Мартинівський цукровий завод у Ланній, розбили машини й лабораторії.

На початку 1919 р. на Україну, в т. ч. і на Полтавщину, була поширена продовольча розкладка. Хліб оголошувався власністю держави, а його надлишки в селянських господарствах підлягали вилученню, при цьому надлишки визначалися потребами більшовиків. На села, як вовчі зграї, накиннулися «продзагоні», які реквізували селянський хліб, прирікаючи селянські сім'ї на голодну смерть (*в експозиції фото більшовицьких продзагонів на залізнич-*

ному вокзалі, наказ мобілізаційної комісії Роменського повіту про явку на збори для виборів комісарів продзагонів 1920 р). Від рук безконтрольних повітових і прифронтових ЧК, каральних загонів і ревтрибуналів загинули тисячі селян. Крім того, на селянство Полтавщини накладалася велика данина для потреб Червоної Армії – сало, масло, коні із запасом фуражу та по одному рекруту від кожних 500 душ населення. Для «червоного Пітера» додатково необхідно було здавати масло, сало, борошно. Часто такі комбіді існували формально, об'єднуючи декількох осіб із числа сільських люмпенів: багато було розігнано або розпалося в результаті ворожого ставлення більшості односельців. Коли комуністи насаджували комбіді, то сільські сходи поставляли: «коли ми, селяни «бідні, то який комбід?»».

Протягом 1920 року радянська влада остаточно ліквідувала поміщицьке землеволодіння. У зв'язку із розподілом поміщицьких земель частка бідноти на селі зменшилася, тому робити ставку лише на неї радянська влада не могла. До того ж необхідно було усунути заможне селянство із сільських рад. Тоді поряд із сільськими радами почали створювати комітети незаможних селян – комнезами, які одержали право здійснювати земельну реформу, визначати продрозкладку, розподіляти частину зібраних продовольчих ресурсів. До комнезамів увійшли як бідняки, так і незаможники із числа колишніх бідняків, які одержали від радянської влади землю і зобов'язані були «відслужити» цей дарунок. За спостереженням В. Г. Короленка, до комітетів незаможних селян, крім селян, увійшли «всі темні елементи села» (на фото в експозиції делегати з'їзду селян-незаможників Полтавщини, 1920 р).

У 1921 р. більшовики удосконалили продрозкладку тим, що запропонували продрозкладку посівів і обробітку полів. Для цього утворювалися спеціальні посівками, які вимагали від землеробів «повного засіву полів за завданням держави». Будь-який селянин, який виявляв незгоду з діями влади, оголошувався «куркулем» і підлягав знищенню як ворог радянської влади. (В експозиції фото – селяни-господарі на сільському сході. Полтавщина, 1920 р).

Небажання селян віддавати хліб радянській державі за продрозкладкою, тобто без оплати, потребувало збільшення репресивного апарату на селі: міліції, комнезамів, внутрішніх військ, Червоної Армії, озброєних російських продзагонів. За примусово вилучений хліб із селянами розплачувалися пропагандисткою літературою та лекціями на комуністичну тематику. Полтавський губком КП(б)У оголосив у 1920 р. мобілізацію 800 комуністів та близько 4000 робітників – активістів для виконання продрозкладки.

Навесні 1920 р. В. Ленін висунув масштабний план пограбування українського села силами Червоної Армії. 1-а кінна армія С. Будьонного мала пройти через Україну, вибиваючи із селян продрозкладку, не зупиняючись при цьому перед розстрілами, спаленням сіл, взяттям заручників... Будьонівці на Полтавщині спалили села Красний Кут, Сари, Лютецьку Гадяцького повіту. Хутір Максимці на шляху від Опішні до Полтави був виселений і обезлюднів.

Але зустрівшись із шаленим опором селян, більшовики перейшли від класового принципу викачування хлібу до подестинного обкладання усіх селян, незважаючи на їх майновий стан. На практиці це означало, що хліб брали там, де його можна було взяти. Та заплановану кількість хліба більшовикам взяти таки не вдалося.

Політика «воєнного комунізму», незацікавленість селян у збільшенні посівних площ, падіння товарності сільського господарства, руйнування сільського господарства в роки Першої світової війни, революції, посуха і неврожай 1921 – 1922 рр., підвищення норм хлібозаготівель стали причинами голоду в Україні. На Полтавщині голод поширився на два повіти – Кобеляцький і Костянтиноградський (*карта поширення голоду в Полтавській губернії у 1921 – 1922 роках представлена в експозиції*). Всього в Україні голодувало 4 – 7 млн. осіб. Померло від голоду 1,5 – 2 млн. осіб. Загальні демографічні втрати становили 5 млн. осіб, бо голод супроводжувався епідеміями холери, тифу, віспи.

У листі голови ВУЦВК Г. Петровського до голови ВЦВК М. Калініна від 24 травня 1922 р. про голод в Україні та неможливість у зв'язку з цим надання продовольчої допомоги Поволжжю йшлося про необхідність визнання голоду в Україні, яка «маючи своє Поволжя...послала в закріплені за нею голодуючі губернії РСФСР 960 вагонів продовольства, тобто в чотири рази більше, ніж своїм голодуючим губерніям, яким послано всього 232 вагони, виділяючи 10% для надсилання в Крим». Голод 1921 – 1922 рр. в Україні був генеральною репетицією Голодомору 1932 – 1933 років.

Голод 1921 – 1922 рр. дав комуністичній владі чудовий привід для розгортання антицерковного терору. Конфіскацією церковних цінностей, які ще не були розграбовані під час революції і громадянської війни нібито на допомогу голодуючим, вожді більшовиків здобули мільярдне ресурси, значна частина яких залишилася в їхньому розпорядженні. За звинуваченням у приховуванні церковних цінностей були репресовані десятки священників. На Полтавщині компанія з вилучення церковних цінностей здійснювалася протягом квітня – червня 1922 р. Керівництво було покладено на спеціальну комісію, якою керував начальник губвідділу ДПУ Едмунд Лінде, хоча формально вилученням церковних цінностей керували партійні органи. Вилучення церковних цінностей супроводжувалося сутичками, арештами, судами над членами релігійних громад і священнослужителями.

Найбільшого розголосу набув суд над священником Троїцької церкви м. Полтави В. І. Зеленцовим (*в експозиції копія листа з начерком промови Василя Зеленцова на суді « Об изъятии церковных ценностей», у якій він планував вступити в ідейний бій із більшовиками*). У листі Василь Зеленцов говорить про недовіру православного населення до декретів радянської влади. «Необхідно вилучити цінності у переможців в громадянській війні і спекулянтів, а потім піднімати питання про церковні цінності. Радянський уряд недостатньо серйозно і без бажання турбується про голодуючих. Імператорський уряд про неврожайі поспішав опублікувати указ про заборону вивозу хліба за кордон, а радянський уряд такого указу не опублікував до цього часу. Я живу в Полтаві, але далеко від кордону, та протягом півроку до мене доходять слухи про вивіз хліба із Росії. У березні я отримав но-

мер Полтавської газети. І там були слова Фритьофа Хансена, якому радянський уряд дозволив ознайомитися зі станом голоду. І він заявив: радянський уряд годувє 2 ¼ млн. голодуючих. Але до газети додавалася записка: «Полтавська губернія надала 23 млн. пудів хлібних продуктів, фуражу, зібраних у вигляді різних податків. Я зробив розрахунок і виявилось, що 2 ¼ млн. голодуючих достатньо полтавського хліба по одному фунту зерна в день протягом 10 місяців. Де ж останній хліб?».

За звинуваченням у «протидії виконанню постанови по вилученню церковних цінностей і систематичній антирадянській та контрреволюційній діяльності» священника засудили до розстрілу, який потім замінили на п'ять років ув'язнення. Та все ж чекістська куля наздогнала В. Зеленцова під час масових репресій у 1937 р. У липні 1997 р. Єпископ Полтавський і Прилуцький В. Зеленцов Священним Синодом УПЦ був причислений до лику священномучеників.

В експозиції також представлене фото подружжя Рашевських – священника Володимира Рашевського з дружиною Стефанією. Володимир Рашевський розстріляний більшовиками у 1921 р.

Усі ці процеси на селі, антирелігійна пропаганда, критичний стан народного господарства стали причиною того, що антирадянський рух не тільки не припинився, а набув іще більшого розмаху, особливо навесні-влітку 1921 р. Така ситуація в Україні породила надію у лідерів УНР на її відновлення. Із цієї метою почалася підготовка до збройного вторгнення частин армії УНР, інтернованих в Польщі. Проте через різні причини вчасно похід розпочати не вдалося, і він розпочався вже після того, як пік селянського повстанського руху минув. Ці події увійшли в історію під назвою «Другого зимового походу» (жовтень – листопад 1921 р.).

В експозиції – лист С. Петлюри до прем'єр-міністра УНР Андрія Лівіцького, в якому йдеться про становище українців у Польщі та взаємовідносини з польським урядом (із Тарнува, Польща, 1922 р.).

На території Полтавської губернії діяли десятки повстанських загонів (в експозиції карта «Повстанські загони на Полтавщині 1920 – 1923 роки»). Найбільшими з них, які часто нараховували більше тисячі шабель і багнетів, були загони отаманів А. Левченка в Кобеляцькому, Леонтія Христового в Гадяцькому, Максима Мандика в Зінківському, Гонти (Володимира Греся) в Лохвицькому, отамана Чорного в Переяславському повітах. Піднесенню повстанського руху сприяли рейди Нестора Махна протягом 1920 – 1921 рр. Під час рейдів махновці, разом із місцевими повстанськими загонами на короткий час захоплювали села і навіть повітові центри, розганяли органи радянської влади, роздавали зі складів заготовлений за продрозкладкою хліб. Незважаючи на переважачі сили червоних, оточити і розбити армію Н. Махна не вдалося. Боротьба повстанців із більшовицьким режимом відзначалася жорстокістю і безкомпромісністю. Узагальнюючих даних про кількість жертв цієї боротьби немає. Але й фрагментарні відомості вражають. Протягом 1921 р. повстанці знищили на Полтавщині одних лише продагентів і продзаготівельників близько 400 осіб, а кількість убитих та розстріляних органами влади повстанців становила понад 750 осіб.

Хто ж були оті народні ватажки, отамани Полтавського краю, які підняли українське селянство на боротьбу з більшовизмом?

Наприклад, Володимир Гресь, народився в сім'ї селянина – бідняка в містечку Чорнухи Лохвицького повіту. Із початком Першої світової війни добровольцем вступив до російської армії, був двічі поранений. Більшовицького перевороту не схвалив і переїхав служити до запасного піхотного полку у Ромнах. Після гетьманського перевороту вступив до державної варти (поліції), але пізніше, розчарувавшись в антинародній політиці гетьмана П. Скоропадського, відмовився приймати присягу на вірність. В. Гресь взяв участь у антигетьманському повстанні і вітав відновлення УНР. Перебуваючи у самій гущі народу, В. Гресь був свідком насильницької «советизації» України, наруги над будь-якими проявами українського національного життя, яке не могло не викликати несприйняття нового режиму. На початку 1920 р. вступив до підпільної організації. Підпільники розгорнули мережу своїх осередків у багатьох селах. Вони проводили усну агітацію, розповсюджували листівки, в яких закликали до боротьби проти більшовизму. Одночасно В. Гресь формував повстанський загін, більшість вояків якого становила молодь, і взяв собі псевдонім «Гонта» за старовинним запорозьким звичаєм. Улітку 1920 р. повстанці «Гонти» перейшли до збройної боротьби з радянською владою. Загін нараховував до 250 осіб і дотримувався партизанської тактики ведення військових дій. Особливим об'єктом їх нападів були російські збройні формування, які «викачували» хліб у селах. На рахунку повстанців чимало вдалих операцій. Але постійні переслідування переважаючими силами червоних, невдачі УНР на фронтах, наближення зими, взяття більшовиками у заручники членів родин повстанців сприяли тому, що почалося дезертирство. І коли до Лохвиці приїхав голова ВУЦВК Г. Петровський, В. Гресь звернувся до нього з проханням амністувати повстанців на умовах припинення збройної боротьби. Але полтавські чекісти заарештували багатьох учасників збройної боротьби, в т. ч. і В. Греся. Пізніше його амністували, та все ж у 1929 р. засудили до 10-ти років ув'язнення за «контрреволюційну агітацію» (відмовився агітувати селян вступати до колгоспів). В рідний край не повернувся. Жив на Кубані, прожив одинаком, сім'ї так і не завів. Помер у 1959 р. Похований десь на Ставрополлі. Як писав Т. Шевченко у поемі «Гайдамаки»:

*«Нема Гонти; нема йому
Хреста, ні могили.
Буйні вітри розмахали
Попіл гайдамаки,
І нікому помолитись,
Нікому заплакати».*

Леонтій Христовий (1893 – 1921) народився поблизу Лютецьки Гадяцького повіту у заможній селянській родині. Брав участь у Першій світовій війні, за радянських часів був командиром комендантської сотні в Зінькові. Був учасником протибільшовицького підпілля. У травні 1920 р. Л. Христового заарештували. По дорозі він утік і почав готувати повстання. Поштовхом до нього стало пограбування Лютецьки більшовицькими продзагонами. Спочатку повстанці, захопивши членів продзагонів, роз-

зброювали їх і радили повертатися в Московщину. Але після чергового набігу на Лютеньку, коли були спалені хати, повстанці схопили і розстріляли близько 40 продармійців. Чекаючи відповідної каральної акції, село почало озброюватися. У липні 1920 р. загін Л. Христового налічував 4 – 6 тисяч повсталих. Із вступом на терени Полтавщини повстанської армії Н. Махна, повстанці активізували свою боротьбу. Гадяч був оточений щільним кільцем повстанських загонів О. Ковалю, Л. Христового, Кучера, Галайди та інших ватажків.

7 серпня 1920 р. о 6-й ранку загони Л. Христового захопили Гадяч. Міліція розбіглася. Повсталі захопили склади на залізничній станції і стали вивозити в села возами всіляке добро. Уже в серпні сили повстанців становили 13 тис. осіб, та їм бракувало військового вишколу, зброї і набоїв. Л. Христовий послав загони до Миргородського, Зіньківського повітів. Червоні війська, одержавши підкріплення, почали наступ на Гадяч. У Рашівці показово розстріляли кілька десятків чоловік, 50 направили до концтабору, а близько 600 селян з вилами і лопатами, використовуючи їх як живий щит, погнали на Лютеньку, де зосереджувалися основні сили повсталих. Після жорстокого бою більшовики захопили село. «Лютенька, за винятком бідняцьких халуп, вся знищена», рапортували червоні командири. Під час штурму було вбито 150 захисників, багато селян втекло до лісу. Повстання розгорілося з новою силою. Дрібні загони розійшлися Миргородським, Гадяцьким, Зіньківським, Лохвицьким повітами. Загін Л. Христового захопив Великі Сорочинці, але зазнав поразки від Миргородського гарнізону. 16 вересня Л. Христовий напав на обоз із сіллю і до цього часу збереглися перекази серед жителів як Христовий солдатським котелком міряв сіль. Загони Л. Христового вступили до містечка Грунь, до Опішні. Там вони розганяли ревками, комнезами, грабували їхні садиби, розпустили міліцію. Та наближалася зима, і в лісі вже не можна було сховатися. Додавалися й інші труднощі.

З боку Червоної Армії почалася ліквідація загону Л. Христового. Активна його частина була знищена біля р. Псел. Іншу частину повстанців, що вийшла з лісу, розстріляли. Але загін не здався. Із настанням весни отаман знову активізував свої дії. Улітку 1920 р. для знищення Л. Христового, який став символом незламної України в боротьбі за свою свободу, було мобілізовано близько двох тисяч червоних військ. В Лютеньці було розстріляно 8 заручників і взято ще 19, яких обіцяли розстріляти, якщо напади повстанців не припиняться. 15 липня 1921 р. карателі оточили в лісі загін Л. Христового. Тут відбувся вирішальний бій, у якому Л. Христовий загинув.

Більшовики вважали, що лише червоним терором можна гарантувати спокій і недоторканість особи радянського працівника. Статистика ліквідації повстанських загонів ЧК була такою: «З 1 жовтня 1921 року по 1 жовтня 1922 року вбито при ліквідації отаманів та їхніх помічників – 9 осіб, рядових бійців – 82. Заарештовано отаманів та їхніх помічників – 11 осіб, рядових бійців – 540. З числа заарештованих розстріляно: отаманів – 3 особи, рядових бійців – 174 особи».

В експозиції – мартиролог страчених вироком ЧК за ознакою «Ліквідація бандитизму та контрреволюції» з 1 жовтня 1921 р. по 1 жовтня 1922 р.

На Полтавщині жорстока боротьба з так званим «бандитизмом і політичною контрреволюцією» обумовлювалося наступними факторами: активною участю населення у національно-визвольних змаганнях, підтримкою українських партій, наявністю помітних антисемітських та антиросійських настроїв, значною кількістю заможного селянства, яке вкрай негативно ставилося до внутрішньої політики радянської влади. В експозиції представлений один із цікавих документів того часу – грамота 1922 р. червоному козакові І-го кінного корпусу імені ВУЦВК Цілуйку Олександрю. У документі йдеться про те, що за чотири роки боротьби з поміщиками, бандитами, куркулями самовіддано пронесено прапор пролетарської революції, але боротьбі ще не край. «На нас нападатимуть наші класові вороги. Тому будь наготові! В майбутній всесвітній боротьбі І-й кінний корпус, як загін Всесвітньої Червоної армії допоможе краще перемогти капітал. Будь наготові! Червоний кавалеристе, на коня!». Грамота підписана Головою ВУЦВК, Головою РНК, Командуючим усіма збройними силами на Україні і в Криму. Документальним тлом експозиційного розділу є сторінка архівної кримінальної справи Пищалки Дмитра Федоровича (1890 – 1929), якого звинувачено в участі у петлюрівських повстанських загонах і розстріляно. Він почав збройну боротьбу ще з німцями та гетьманцями на території Миргородського повіту. Навесні 1919 р. остаточно зробив вибір на користь УНР і став на шлях боротьби із більшовизмом. Допомогу в організації повстансько-партизанської боротьби загонам Пищалки надавали «посланці Петлюри», старшини армії УНР А. Калениченко та Г. Мильченко, які навесні 1920 р. прибули до загону Д. Пищалки. Коли почалися репресії проти учасників антибільшовицького підпілля, він під прізвиськом Сивашенко переховувався в Кременчуцькому повіті. У 1929 р. за антиколгоспні виступи у своєму селі Рокитне був заарештований і розстріляний.

Таким чином, національно-визвольні змагання українського народу потерпіли поразку. Розпочата більшовицькими лідерами навесні 1918 р. політика насильницького насадження комунізму далі лише продовжувалася й поглиблювалася у 20-х роках ХХ ст.

Джерела та література

1. Білоусько О. А. Новітня історія Полтавщини. (І половина ХХ століття): підручн. для 10 кл. загальноосв.школи / О. А. Білоусько, О. П. Єрмак, В. Я. Ревегук. – Полтава: Оріяна, 2005. – 311 с.
2. Гісем О. В. Мартинюк О. О. Історія України: Розробки уроків, 10 клас / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. – Харків: Веста; Ранок, 2007. – 336 с.
3. Органи державної безпеки на Полтавщині (1919 – 1991) / Ю. М. Парамонов, Л. Л. Бабенко, В. Д. Вишневський, В. І. Граб, О. Г. Митрофонов, А. М. Прокопенко. – Полтава, 2005. – 206 с.
4. Петлюра С. Московська воша / Симон Петлюра – Париж: Націоналістичне видавництво в Європі; Б-ка ім. С. Петлюри, 1966. – 170 с.
5. Петлюра С. Статті, листи, документи / Симон Петлюра. – Нью-Йорк, 1956. – 480 с.
6. Ревегук В. Я. За волю України. Нариси історії повстансько-партизанської боротьби на Полтавщині в 1917 – 1923 рр. / В. Я. Ревегук. – Полтава, 2007. – 299 с.

7. Ревегук В. Я. В переддень української революції (1900 – 1916 рр.) / В. Я. Ревегук. – Полтава, 2010. – 294 с.

8. Ревегук В. Я. Полтавці – поборники державної незалежності України / В. Я. Ревегук. – Полтава: Полтав. літератор, 2015. – 342 с.

9. Ревегук В. Я. Полтавщина. Протибільшовицький рух опору 20 – 30 років ХХ століття. Нариси історії / В. Я. Ревегук. – Полтава: Полтав. літератор, 2016 – 342 с.

10. Турченко Ф. Г. Новітня історія України (частина перша, 1914–1939): підручн. для 10 кл. загальноосв. школи. – Вид. 3-тє, виправл. та доповн. / Ф. Г. Турченко. – К.: Генеза, 2002. – 352 с.

11. Україна: утвердження незалежної держави (1991 – 2001) / Н. Г. Барановська, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднеський та ін. / [під ред. В. М. Литвина]. – К.: Альтернатива, 2001. – 704 с.

Valentina Klochko

**POLTAVA REGION IN THE UKRAINIAN REVOLUTION.
NATIONAL LIBERATION STRUGGLE OF 1920 – 1923
THEMATICAL EXCURSION**

Main events of the Ukrainian Revolution, connected to the Central Soviet activity, Hetmanat, Dyrektoriia reflected on political and everyday life of Poltava Guberniia inhabitants are given in the excursion. Participants of national liberation movement, natives of Poltava region, who played important role in creating Ukrainian National Republic are presented in the exposition. Materials about the defeat of national liberating struggle despite strong opposition of militia units, which covered the whole territory are given in the excursion. Assumption of power by Bilshovyks and forcible instilment of communism leded to the famine of 1921 – 1922 and repressions against participants anti-Bilshovyks movement.

Keywords: the Ukrainian Revolution, the Central Soviet, Ukrainian state, Dyrektoriia, Symon Petliura, the Soviet-Ukrainian War, Kruty, famine, Committees of Poor Peasants, atamans, repressions.

НАШІ АВТОРИ

Барська Ганна Михайлівна – завідувач науково-дослідного експозиційного відділу історії пізнього середньовіччя на новій історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

Васецька Олеся Миколаївна – науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу новітньої історії (м. Полтава).

Капко Світлана Миколаївна – науковий співробітник Наукової бібліотеки Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

Кигим Світлана Леонідівна – завідувач науково-дослідним експозиційним відділом природи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава)

Клочко Валентина Володимирівна – завідувач науково-дослідного експозиційного відділу новітньої історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава)

Кондратенко Марина Дмитрівна – науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу етнографії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

Кондратенко Наталія Григорівна – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

Кондратенко Тамара Костянтинівна – головний зберігач фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

Кузьменко Наталія Вікторівна – старший науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу новітньої історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

Лимар Олександр Сергійович – науковий співробітник науково-дослідного методичного відділу Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

Мокляк Володимир Олександрович – заступник директора з наукової роботи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, Заслужений працівник культури України (м. Полтава).

Прохватіло Роман Вікторович – завідувач сектору пересувних і стаціонарних виставок науково-дослідного експозиційного відділу народознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

Пустовіт Тарас Павлович – Заслужений працівник культури України, голова Полтавського міського товариства «Просвіта» імені Т. Шевченка (м. Полтава).

Ревегук Віктор Якович – кандидат історичних наук, доцент (м. Полтава).

Самородов Віктор Миколайович – доцент кафедри екології, охорони середовища та раціонального природокористування Полтавської державної аграрної академії (м. Полтава).

Сиволап Наталія Миколаївна – завідувач сектору науково-дослідного методичного відділу Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

Скирда Антоніна Миколаївна – старший науковий співробітник науково-дослідного методичного відділу Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

Скирда Олег Анатолійович – науковий співробітник науково-дослідного методичного відділу Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

Сулима Оксана Сергіївна – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

Супруненко Олександр Борисович – директор Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Заслужений працівник культури України (м. Полтава).

Сушко В'ячеслав Сергійович – старший науковий співробітник відділу інформації та використання документів Державного архіву Полтавської області (м. Полтава).

Тарасу Ірина Василівна – науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу новітньої історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

Чеботарьова Людмила Василівна – науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу природи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

Яремченко Віталій Андрійович – старший науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу історії пізнього середньовіччя та нової історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВАТ	– Відкрите акціонерне товариство
ВУЦВК	– Всеукраїнський центральний виконавчий комітет, Харків
ДАПО	– Державний архів Полтавської області, Полтава
ДПУ	– Державне політичне управління
ЕСУ	– Енциклопедія сучасної України, Київ
НА ПКМ	– Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
НАНУ	– Національна Академія наук України, Київ
НД	– Науково-дослідний
ПКМ	– Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
ПКМВК	– Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Полтава
ПП	– приватне підприємство
РАН	– Российская академия наук, Москва
РВЦ	– Редакційно-видавничий центр
РНК	– Рада народних комісарів
СБУ	– Служба безпеки України
ТОВ	– Товариство з обмеженою відповідальністю
УНР	– Українська Народна республіка
УПЦ	– Українська православна церква
УРЕ	– Українська радянська енциклопедія, Київ
УСБУПО	– Управління Служби безпеки України в Полтавській області, Полтава

З М І С Т

Супруненко Олександр. Передмова.	3
Віктор Ревезук. Селянські спілки Полтавщини	6
Тарас Пустовіт. Спогад полковника армії УНР Степана Лазуренка про перебування Богданівського полку в Полтаві у грудні 1917 року	32
Світлана Капко. Андрій Заливчий: свій серед чужих чи чужий серед своїх?	46
Світлана Кигим, Віктор Самородов, Людмила Чебо- тарьова. Історіографічні контури Полтавського товариства любителів природи (1918 – 1919 рр.)	50
Ірина Тарасу. Від Учителя до отамана (життєвий шлях Дмитра Пищалки)	55
Ганна Барська, Наталія Сиволап. Борис Мартос – один із активних державотворців, фундатор української кооперації	59
Наталія Кузьменко. Директор, якого не було. Штрих до історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського	65
Марина Кондратенко. Сторінками сфабрикованої слідчої справи	68
Алла Лавріненко, Віталій Яремченко. Земська медицина та Полтавська фельдшерська школа між двох революцій початку ХХ століття	74
Оксана Сулима. Газета «Більшовик» як джерело до історії Української революції	81
В'ячеслав Сушко. Денікінський режим на Полтавщині за документами Державного архіву Полтавської області	89
Тамара Кондратенко, Наталія Кондратенко, Роман Прохватіло. Револьвери періоду Української революції 1917 – 1921 рр.	92
Олеся Васецька. Речі сільського побуту та господарське начиння селян Полтавщини в експозиції Пол- тавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського	98
Володимир Мокляк. До питання про об'єкти культурної спадщини періоду Української революції 1917 – 1921 рр. на території Полтавської області	107
Антоніна Скирда, Олег Скирда, Олександр Лимар Увічнення пам'яті учасників Української рево- люції 1917 – 1921 рр. на Полтавщині	118
Валентина Ключко. Полтавщина в Українській революції. Національно-визвольні змагання 1920 – 1923 років (тематична екскурсія)	126
Наші автори	145
Список скорочень	146

Наукове видання

Полтавщина в Українській революції 1917 – 1921 рр.

Збірник наукових статей

Оригінал-макет видання підготовлений
у Полтавському краєзнавчому музеї
імені Василя Кричевського.

На обкладинці:
Заставка для дипломатичних документів УНР, 1918. Ексіз В. Г. Кричевського;
еспозиція зали № 17 Полтавського краєзнавчого музею
імені Василя Кричевського “Полтавщина в Українській революції.
Національно-визвольні змагання 1920 – 1923 років” (автор В. В. Клочко).

Відповідальна за випуск К. Б. Фесик
Відповідальний редактор О. Б. Супруненко
Коректура авторська
Комп'ютерний набір авторський
Фото на обкладинці П. В. Баранця
Технічний редактор та комп'ютерна верстка О. І. Удовиченко
Переклад на англійську мову Н. Г. Кондратенко

Здано в набір 10.10.2017 р. Підписано до друку 20.12.2017 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Cambria.
Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 13,05. Ум. друк. арк. 12,95.
Тираж 305 прим. (1-й запуск – 100 прим.). Вид. No 9. Зам. 09/2017.

Виготівник: ПП «Дивосвіт».
36014, м. Полтава, вул. Р. Кириченко, 36, оф. 3.
Тел. (0532) 50-65-63.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції,
серія ДК No 866 від 22.03.2002 р.

До статті Ірини Тарасу. Від Учителя до отамана
(життєвий шлях Дмитра Пищалки)

Форма № 28/орг.

К сасд. делу № 188

ПОСТАНОВЛЕНИЕ
(о принятии дела к производству).

1929 года август 8 дня,
в Кав. сою Отделении Дубенского
Отдела ГПУ УССР Сумского рассмотрен материалы
о преступной деятельности гр. гр. Сивашенко-Мищалка Дмитрий Федорович

выявившейся в том, что на службе у Петровых
наблюдательских организационных
банды ввиду дремлющего
состояния барона Кравца совет
скрай власти ноябрь 1920 г.
служил над группой фашист
Сивашенко Дмитрий Федорович,
и все Адрес Александр Кавра
и в Кривер Иван Иванович
генеральный брига Кривер

Призначено на № 11
1929 р.
Дубенский округ

СПРАВА
по КРИМИНАЛЬНОМУ ВІДДІЛУ
Дубенский Округу
по обвинению Пищалки-Сивашенко
Дмитрия Федоровича в Кривер
Мир С.

Почта А. Сивашенко 1929 р.
Заслужен 18 Марта 1929 р.
224204

0-20951

Министерство Государственной Безопасности СССР

УЧТЕЛ

ДЕЛО №

По обвинению

Начато " " 19 г. в томах

Перерегистрировано в 1955 г.
Дело оставлено на хранение в основном фонде оперативного
дел УМБ при СН УССР на Полтавской области.

16607

Архивный №
Перерегистр

Учитель-архивист

Матеріали кримінальної справи по обвинуваченню
Пищалки-Сивашенка Дмитра Федоровича.
Архів управління СБУ в Полтавській області.

До статті *Марини Кондратенко*.
Сторінками сфабрикованої слідчої справи

Фото Г. О. Коваленка 1906 р.
Фонди ПКМВК.

С. С. С. Р.
РОДНОЙ КОМИССАРИАТ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ
Главное Управление Государственной Безопасности

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

К ДЕЛУ № _____

1921 г. декабрь мес. 1 дня. Я, подполковник 2-го ранга
Михайло Михайлович допроса в качестве обвиняемого

1. Фамилия Коваленко
2. Имя и отчество Григорий Алексеевич
3. Дата рождения 1888 г. в Харьк.
4. Место рождения с. Милослав, Бадамцевского уезда, Киевской губ.
5. Местоожительство Полтава, Успенская ул.
6. Нац. и гражд. (подданство) Украинец, севр.
7. Пастырст _____
(кого и когда принял крещение, крест, крестик, в месте проживания)
8. Род занятий Писатель
(кого и когда принял крещение, крест, крестик)
9. Социальное происхождение Из крестьян - еврейской
(род занятий родителей и их социальное положение)
10. Социальное положение (род занятий и имущественное положение):
а) до революции _____
б) после революции _____
11. Состав семьи Супруги: жена, Ульяна Александровна, 69 лет, урож. Костина; три сына: Александрович, в Милославе, 69 лет, урож. Костин; Григорий Александрович, в Полтаве, 33 года, урож. Коваленко; Алексей Александрович, в Полтаве, 31 год, урож. Коваленко; дочь, Раиса Александровна, 1901 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 1904 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 1907 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 1910 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 1913 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 1916 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 1919 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 1922 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 1925 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 1928 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 1931 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 1934 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 1937 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 1940 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 1943 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 1946 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 1949 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 1952 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 1955 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 1958 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 1961 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 1964 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 1967 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 1970 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 1973 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 1976 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 1979 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 1982 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 1985 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 1988 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 1991 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 1994 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 1997 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 2000 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 2003 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 2006 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 2009 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 2012 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 2015 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 2018 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 2021 г. рождения, урож. Коваленко; сын, Григорий Александрович, 2024 г. рождения, урож. Коваленко.
Подпись Григорий Александрович Коваленко

ПРОЦЕДУРА ПОЛТАВСКОЙ ОБЛАСТИ ТОВ. ДУМНИК

22/12/1937

В январе сего года исполнилось 100 лет со дня рождения известного деятеля украинской культуры Григория Алексеевича Коваленко. В связи с этой датой я опубликовал статью в газете "Комсомолец Полтавщины" от 21.02.37 г.

Назад затем, что якобы Г.А. Коваленко был осужден в 1937 году как буржуазный националист, моя статья подверглась критике.

При написании статьи о Г. Коваленко я руководствовался сведениями родственника писателя, которые сообщили мне, что Григорий Алексеевич в 1937 г. действительно был арестован, но ему никакого обвинения не предъявлено и осужден он не был, в связи с чем вопрос о реабилитации не возникал.

Я как заинтересованное в данном вопросе лицо прошу Вас сообщить мне, был ли действительно осужден Г.А. Коваленко и не реабилитирован ли он.

Будучи хорошо знаком с жизнью и творчеством Г.А. Коваленко по многим печатным и рукописным источникам, и твердо убежден, что вся жизнь этого человека была целиком отдана служению трудовому народу и нет оснований предавать забвению и погублять его память.

В настоящее время дочь писателя Ксения Григорьевна Капалновская находится в тяжелом состоянии и умоляет меня воззвать к Вашему содействию по вышеизложенному вопросу. Поэтому прошу ответить мне и К.Г. Капалновской, проживающей в Херсонской области, пос. Александрия-Нова.

21 февраля 1938 г. Ротач Петр Петрович,
Полтава, 14, ул. Октябрьская,
д. 56, кв. 6

И.В. Метельский
22/12/37

Матеріали кримінальної справи 12089-С по обвинуваченню
Коваленка Григорія Олексійовича.
Архів управління СБУ в Полтавській області.

До статті *Тамари Кондратенко, Наталії Кондратенко, Романа Прохвата*. Револьвери періоду Української революції 1917 – 1921 рр.

Рис. 1. Револьвер системи «Сміт і Вессон» зразка 1880 р.
ПКМВК 5247, 36 624.

Рис. 2. Револьвер системи «Сміт і Вессон» зразка 1880 р.
ПКМВК 18117, 36 1124.

Рис. 3. Револьвер системи «Наган», 1916 р.
ПКМВК 3779, 36 485.

Рис. 4. Револьвер системи «Наган», 1913 р.
ПКМВК 21289, 36 1168.